

LEIDS JAARBOEKJE 1982

LEIDS JAARBOEKJE

1982

JAARBOEKJE

VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
VAN
LEIDEN EN OMSTREKEN

1982

VIERENZEVENTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR BEUGELSDIJK LEIDEN B.V.

Tegenover de titelpagina: De Burcht.

Foto C.W. Fock.

Omslag: Detail uit de kaart van Leiden door Pieter Bast, 1600.

Omslagontwerp: Studio Loridan.

VOORWOORD

Na het extra dikke Leids Jaarboekje van 1981 moest dit jaar weer tot normale omvang worden teruggekeerd. Niet elk jaar is het, met name financieel mogelijk buiten zijn boekje te gaan en met de feestelijke vijfenzeventigste jaargang in het nabije verschiet en de extra initiatieven waarmee wij dit jubileum hopen te mogen vieren, was voorzichtigheid des te meer geboden.

Geenszins is deze iets teruggedrongen omvang het gevolg van een verminderd aanbod aan wetenswaardige en lezenswaardige artikelen. Integendeel! Het initiatief van de Vereniging Oud Leiden om een Oud Leiden prijs in te stellen, die om de twee jaar voor een oorspronkelijke studie betreffende de geschiedenis van Leiden of omstreken zal worden uitgelooft, is reeds in dit eerste jaar, 1982, in hoge mate succesvol gebleken. Het artikel waarmee dit Jaarboekje opent, De memoriemeesters van de **Pieterskerk** geschreven door Mieke van **Baarsel**, werd eenstemmig door de jury ter bekroning voorgedragen. Maar ook andere inzendingen bleken, hoewel zij niet meer voor bekroning in aanmerking konden komen, van dusdanig belangwekkende inhoud dat de redactie twee daarvan met veel genoegen de lezers van dit Leids Jaarboekje aanbiedt, terwijl één inzending volgend jaar zal worden opgenomen. De prijs blijkt daarmee reeds nu een stimulans te hebben gegeven aan het onderzoek over de geschiedenis van Leiden en omstreken, die de verwachtingen voor volgende keren hoog doet stijgen.

Zelden heeft het stadsbeeld van Leiden zo'n chaotische en omwoelde aanblik gegeven - door de omvangrijke rioleringswerkzaamheden en de vernieuwingen van kademuren en bruggen door de hele stad - als in het afgelopen jaar. En het einde van deze werkzaamheden, met alle problemen voor de verkeerscirculatie die daarmee gepaard gaan, is nog niet in zicht. Op ander gebied is het afgelopen jaar echter nog ingrijpender geweest voor de toekomst van de binnenstad. Met de definitieve aanwijzing op 13 augustus 1981 van de Leidse binnenstad binnen de singels tot beschermd stadsgezicht, is een beleid bekrachtigd dat door de gemeente al sinds 1976 is gevoerd en reeds tot veel succesvolle restauraties en renovaties leidde. De verplichting om nu binnen twee jaar alle bestemmingsplannen voor de betrokken wijken gereed te hebben geeft aan het stadsbeeld nu de hoog nodige bescherming, waarbij wijzigingen niet zonder toestemming meer mogelijk zijn, terwijl ook de nieuwbouw aan regels is gebonden. Leiden,

met zijn kenmerken van oude dijknederzetting langs de Rijn en van oude grachtenstad, is door dit besluit geworden tot het grootste beschermde stadsgezicht in Nederland met daarbinnen bovendien het grootste aantal officiële monumenten. Er ligt hiermee een verplichting bij het stadsbestuur, waarbij juist de Vereniging Oud Leiden een taak zal kunnen vervullen.

Rest nog ook binnen de Vereniging een aantal veranderingen te vermelden. De voorzitter, dr. M.A. van Dongen, trad na acht jaar af en werd opgevolgd door prof. mr. H.W. van Soest. Maar ook de voorzitter van de redactie, prof. ir. J.J. Terwen achtte de tijd gekomen zich na negen jaar voorzitterschap terug te trekken. Voor zijn deskundige inbreng als voorzitter en als redacteur zijn wij hem veel dank verschuldigd en de redactie prijst zich gelukkig dat met name op zijn specifieke belangstellingsterrein, de architectuurgeschiedenis, een goede opvolger kon worden gevonden in dr. C.M. Rehorst. De traditionele belangstelling voor stedenbouwkundige en architectonische ontwikkelingen die zich in het Leids Jaarboekje vanaf het begin heeft gemanifesteerd en die ook weer in het voorliggende Jaarboekje tot uiting komt in het artikel over de Vergulde Druyff, beter bekend als de Vergulde Turk, is hiermee opnieuw bevestigd.

C.W.F.

VERENIGING OUD-LEIDEN

OPGERICHT 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Ereleden: A. Bicker Caarten (1965), mevrouw mr. A.J. Versprille (1977),
dr. ir. H.A. van Oerle (1977) en drs. E. Pelinck (1977).

Leden van verdienste: dr. W.C. Braat (1966), prof. Th.H. Lunsingh
Scheurleer (1974) en mevrouw drs. I.W.L. Moerman (1979).

BESTUUR

prof. mr. H.W. van Soest (1982), voorzitter
drs. R.E.O. Ekkart (1975), ondervoorzitter
mevrouw drs. C.E. Zonneville-Heyning (1978), secretaris (Postbus 917,
2300 AX Leiden)

J.P. Tuinhof de Moed (1978), penningmeester
mevrouw mr. M.H.V. van Amstel-Horàk (1982)
mevrouw drs. C.L.M. Briët-Han (1979)

J. Donkers (1981)
mr. J. Karstens (1981)
T.W. Mulder (1975)
mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen (1975)

Voor aanmelding van nieuwe leden en administratie ledenlijst: J.A.E.
Aalders, Nieuwe Mare 25, 2312 NL Leiden.

Voor bestelling oude jaarboekjes: J.A.E. Aalders, Nieuwe Mare 25, 2312
NL Leiden. tel. 071-121418

Alle overige correspondentie richt men aan het secretariaat, Postbus 917,
2300 AX Leiden.

Contributie f 25,- per jaar, voor jongeren-leden tot 25 jaar f 17,50 per jaar.
Girorekening: 175228.

Bankrelatie: Slavenburg's Bank N.V., Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET
"LEIDS JAARBOEKJE"
ingesteld december 1902

mevrouw prof. dr. C.W. Fock (1973), voorzitter
dr. C.M. Rehorst (1982), secretaris (p.a. Doelensteeg 16, Leiden)
drs. R.E.O. Ekkart (1974)
G. 't Hart (1964)
drs. B.N. Leverland (1963)
drs. D.J. Noordam (1979)
mevrouw drs. I.W.L. Moerman (1974), eindredacteur

EXCURSIE-COMMISSIE
Ingesteld 7 september 1954

prof. mr. H.W. van Soest, voorzitter
G.J. Philipsen, secretaris
mevrouw A. Bulk-Klumper
T.W. Mulder

Vertegenwoordiger in de Rijnlandse Molenstichting: prof. dr. H. van der Linden.

Vertegenwoordiger in de Archeologische Begeleidingscommissie van de Gemeente Leiden: mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Alkemade: mevrouw drs. P. van Aken-Rens (1981), Burg. Vostersstraat 49,
Oude Wetering

Alphen aan den Rijn: E. van Elk (1945), Het Zicht 103, Den Haag
Hazerswoude-Rijndijk en Koudekerk aan den Rijn: H.J. de Kort (1950), G.
Gezellestraat 19, Hazerswoude

Hoogmade en Woubrugge: H. van de Wereld (1979), Kerkstraat 24, Hoog-
made

Katwijk: J.P. van Brake¹ (1969), Merelstraat 39, Katwijk aan Zee
Leiderdorp: mevrouw drs. B.P.M. Hustinx-van Acker (1979), Coornhert-
dreef 24, Leiderdorp

Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 45, Lisse

Nieuwveen, Nieuwkoop, Noorden, Ter Aar, Langeraar, Leimuiden, Rijnsa-
terwoude en Zevenhoven: H.N.M.A. Robertz (1978), Dorpsstraat 84,
Nieuwveen

Noordwijk: mevrouw G.T.M. Vio-Hoge (1973), Van Struykstraat 12,
Noordwijk

Noordwijkerhout: J.J. Bergman (1950), Eyken Donck 48, Noordwijkerhout
Oegstgeest: W.J. van Varik (1941), Duivenvoordestraat 16, Oegstgeest

Rijnsburg: S.C.H. Leenheer (1945), Smidstraat 70, Rijnsburg

Voorhout: E. van der Hoeven (1982), Mauritsstraat 31, Voorhout

Voorschoten: A. Oosterbaan (1978), Diepenbrocklaan 34, Voorschoten

Warmond: A.G. van der Steur (1962), Nieuwe Gracht 17, Haarlem

Wassenaar: E.M.Ch.M. Janson (1975), Lange Kerkdam 56, Wassenaar

Zoeterwoude: mevrouw Th.M. van Hartevelt-Liesveld (1973), Hoge Rijn-
dijk 48, Zoeterwoude

VERSLAG VAN DE VERENIGING OUD-LEIDEN OVER HET JAAR 1981

Bestuurssamenstelling

In 1981 traden mevrouw P. van Dishoeck-Dudok van Heel en Mr B. Plomp, beiden na een periode van acht jaar uit het bestuur van de vereniging. Hun plaatsen werden ingenomen door de heer J. Donkers en Mr. J. Karstens.

Ledenvergadering

De jaarlijkse ledenvergadering werd op 3 maart 1981 in het Stedelijk Museum de Lakenhal gehouden. Tijdens deze vergadering werd de heer J. Heringa tot lid van de kascommissie voor 1982 en 1983 benoemd. Tevens werd het reglement voor de Oud-Leiden prijs door de ledenvergadering vastgesteld en werd een jury bestaande uit mevrouw dr. C.W. Fock, mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen en prof. mr. H. van der Linden verzocht op korte termijn de eerste prijsvraag uit te schrijven.

Leden

Het ledental vertoonde in 1981 dankzij een ledenwervingsactie met een nieuwe folder een grote vooruitgang: 239 nieuwe leden meldden zich aan. Daar om diverse redenen 116 namen moesten worden afgevoerd, stond het ledenbestand van de vereniging eind december op 1453.

Bestuurswerkzaamheden

Het bestuur vergaderde in 1981 acht maal, waarbij men zich o.m. bezighield met de monumentenzorg in en om Leiden en het reilen en zeilen van de vereniging. Evenals in voorafgaande jaren vertegenwoordigden mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen en prof. mr. H. van der Linden de vereniging in respectievelijk de - helaas in de loop van 1981 opgeheven Adviesraad voor de Binnenstad en de Rijnlandse Molenstichting. Dr. ir. H.A. van Oerle werd als contactpersoon in de Archeologische Begeleidingscommissie van Leiden opgevolgd door mevr. H. Suurmond-van Leeuwen.

Zoals reeds vermeld hield het bestuur zich in 1981 eveneens bezig met het

opstellen van het reglement voor de Oud-Leiden prijs en het instellen van de eerste jury. Tevens werd een historische werkgroep ingesteld, die zich met de geschiedenis van de Vliet zal gaan bezighouden. Onder leiding van drs. A.J. van Dissel en mevrouw drs. M. Noordam-Croes gingen acht leden van de vereniging in het voorjaar aan het werk. Op het gebied van de Monumentenzorg tekende het bestuur protest aan tegen de nieuwbouwplannen van Huize Vreewijk, die het historisch karakter van de wijk zouden aantasten en werd een subsidie groot f 1000,- t.b.v. de restauratie van de Joodse begraafplaats in Katwijk verleend. Ook werd in principe besloten de restauratie van de klokkenstoel in de Schapenbelpoort te subsidiëren. Tot slot werd aan het Stedelijk Museum de Lakenhal een subsidie van f 870,- ter bestrijding van de kosten voor een nieuwe microfooninstallatie toegekend.

Leids Woonhuis

In 1981 hield het bestuur zich vooral bezig met het pand Vliet 9. Met het reeds aangekondigde bouwkundig onderzoek werd een aanvang gemaakt door een groep bouwkundige studenten o.l.v. ir. J.J. Raue en de heer T.W. Mulder. Uit hun eerste onderzoek kwam de zeer slechte staat van het pand eerst duidelijk naar voren, zodat het bestuur zich in overleg met het gemeentelijk bureau Monumentenzorg geroepen voelde direct opdracht te geven tot het uitvoeren van consoliderende noodmaatregelen. Tevens werd door het bestuur uitvoerig over de toekomst van het pand gesproken.

In 1981 werd ter vergoeding van de door de gemeente geleden schade bij de verkoop van het pand Kloksteeg 2 een portret door Jan van Mieris van de Leidse glasgraveur Willem van Heemskerk aan het Stedelijk Museum de Lakenhal geschonken.

Correspondenten

In het correspondentenbestand deden zich in 1981 enkele wijzigingen voor. Pastoor A. Schrama en de heer A.M. Hulkenberg namen afscheid als correspondent voor respectievelijk Oud Ade en Lisse. Zij werden opgevolgd door mevrouw drs. P. van Aken-Rens en de heer I.M. Maes. In het najaar kwam ook het correspondentschap voor Voorhout vacant, dat tot dan toe door ir. A. Paardekoper bezet was. Een nieuwe correspondent voor deze plaats zal in 1982 benoemd worden.

Publicaties

In september verscheen het 73ste deel van het Leids Jaarboekje. Het 256 pagina's tellende boekje bevatte naast de vaste onderdelen als het jaarverslag van de vereniging en de kroniek van Leiden en omstreken, het reglement van de Oud Leiden prijs en een 15-tal artikelen.

Lezingen

In 1981 werden acht lezingen georganiseerd. Als eerste sprak op 13 januari de heer G. Hemmers voor ca. 60 personen in de Lodewijkskerk over de geschiedenis van dat gebouw. Na de jaarvergadering op 3 maart hielden de heren L.J.P. Albers en A. van Kamp voor 75 aanwezigen een causerie over de Blauwe Tram, waarbij tevens een film en een aantal dia's vertoond werden. Op 7 april behandelde prof. dr. D.J. Roorda voor 49 belangstellenden de loopbaan van de 17de-eeuwse uitvinder Willem Meester, terwijl op 22 april de heer J. Giphart, voorafgaand aan een excursie naar het Postmuseum, de geschiedenis van de posterijen behandelde (23 aanwezigen). In het najaar werd op 27 oktober de kerkencyclus besloten met een lezing van prof. ir. J.J. Terwen over de Marekerk, waarbij 50 personen aanwezig waren. Op 3 november hield de heer J.P.M. Roozen voor 68 belangstellenden (leden van de vereniging Oud-Leiden en de Vereniging van Belangstellenden in de Lakenhal) een toelichting bij de tentoontelling "Lezen in Leiden: 600 jaar openbare bibliotheek". Op 17 november sprak drs. A.J.F. Gogelein over de Leidse geleerde Linnaeus (39 aanw.), waarna de lezingencyclus van dit jaar op 25 november besloten werd door dr. D.E.H. de Boer en drs. J.F. Heybroek met een voordracht over de armenzorg in Leiden. Deze avond werd in samenwerking met de Stichting Leidse Hofjes georganiseerd en trok 60 belangstellenden.

Excursies

Onder leiding van de excursiecommissie, wiens voorzitter dr. S.J. van Ooststroom in het voorjaar werd opgevolgd door prof. mr. H.W. van Soest, werden in 1981 zes excursies georganiseerd, welke gezien de deelname duidelijk op prijs zijn gesteld. Op 2.5 april werden door 20 personen het Panorama Mesdag en het Postmuseum in Den Haag bezocht; op 9 mei ging een groep van 117 personen per bus naar Schoonhoven, Haastrecht en Oudewater, terwijl op 13 juni een groep van 35 personen per fiets Oud Ade bezocht. Op 27 juni bezochten 69 personen Lelystad, Ketelhaven en Schokland. In het najaar vond een tocht naar Brugge en Made plaats

(9.5 personen) en besloot men het seizoen met een hofjeswandeling door Leiden o.l.v. drs. J.F. Heybroek (30 belangstellenden).

De leden van de excursiecommissie verleenden tevens medewerking aan evenementen van anderen. Zo organiseerde men o.a. een puzzeltocht door de stad voor een groep Leiden-Oxford deelnemers en werden op 23 mei 50 leden van de vereniging Oud-Venlo rondgeleid. Op 30 mei werden tevens 20 leden van de vereniging Oud Wassenaar ontvangen. In het najaar was de commissie op 30 augustus en 13 september paraat om 90 leden van de vereniging Oud Sint **Niklaas** en een groep van 30 personen uit Brussel in Leiden rond te leiden.

JAARREKENING 1981

VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN

BATEN- EN LASTENREKENING	
	1981
Contributies	36.382.50
Advertenties (netto)	5.950.50
Bij dragen	200.-- 42.533.--
Drukkosten jaarboekje	38.097.30
Kosten secr./penn.m.	9.582.20
Lezingen, zaalhuur	1.742.--
Bijdragen, lidmaatschappen	302.--
Representatie	1.375.69
Assuranties	53.--
Kosten penning	181.-- 51.333.19
TEKORT OP NORMALE ACTIVITEITEN	8.800.19
Rente	25.565.83
Opbrengst puzzels/boekjes	3.314.--
	28.879.83
Tekort kalender 1981	.
Koerswinst effecten	767.50
Excursies (saldo)	862.98
Folders ledenwerving	7.723.10
	22.787.21
Subsidies	4.550.50 18.23671
OVERSCHOT	9.436.52

BALANS PER 31 DECEMBER 1981

Pand Vliet	p.m.	Fonds Mej. Versprille	15.000.--
Deposito	35.000.--	Contributies 1982	300.--
Bank/Giro	24.848.08	Subsidies	4.200.--
Obligaties	189.000.-- ¹⁾	Te betalen kosten e.d.	612.80
Aandelen	3.725.--	Kapitaal	
Advertenties	450.--	Saldo	
Interest	10.142.59	1/1-1981	233.709.30
Contributies 1981	300.--	Batig saldo	
R.J. Spruit inz. achter-		1981	9.43652
stallige huur		Idem Leids	
Kloksteeg	295.30	Woonhuis	<u>1.330.75</u>
Rek.crt.			
Leids Woonhuis	<u>828.40</u>		244.47657
	264.589.37		264.589.37

1) Aflossingswaarde; beurswaarde f 181.560.--

JAARREKENING 1981

VAN HET “LEIDSCHE WOONHUIS”

(afd. Vereniging Oud Leiden)

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 1981	
Huur	851.40
Interest	819.20
	1.670.60
Exploitatiekosten pand Vliet	339.85
Diversen	339.85
OVERSCHOT	1.330.75

BALANS PER 31 DECEMBER 1981			
Leidse Spaarbank (dep.)	12.462.07	Restauratieverplichting	
Bank	2.347.26	pand Vliet	14.800.13
Interest	819.20	Overschot 1981	1.330.75
		Naar Ver. O.L.	1.330.75
		Rek.crt. O.L.	828.40
	15.62853		15.628.53

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1981

samengesteld door P.S. Anes voor Leiden en de correspondenten P. van Aken-Rens, J.P. van Brakel, E. van Elk, Th.M. van Harteveldt-Liesveld, B.P.M. Hustinx-van Acker, E.M.Ch.M. Janson, H.J. de Kort, S.C.H. Leenheer, J.M. van Leeuwen, I.M. Maes, H.N.M.A. Robertz, W.J. van Varik, G.T.M. Vio-Hoge.

JANUARI

- 2 De scheepswerf “Gerardus Majella” van de gebr. Valentijn te Ter Aar bestaat 250 jaar.
- 5 De gemeenteraad stelt het bestemmingsplan Stevenshof vast.
- 7 Verschijning van Leiderdorps Kiekenboek, een fotorelaas over het huidige Leiderdorp met haar bewoners.
- 16 Zowel met de sloop van de Morspoortkazerne als met die van het kantoor van het energiebedrijf Rijnland is begonnen.
Ds. D. Warnink, emerituspredikant van de Gereformeerde Kerk te Ter Aar, viert zijn gouden jubileum als predikant.
- 17 De minister van CRM, mevrouw Gardeniers, opent het geheel geres-
taureerde parochiehuis te Langeraar.
Mevrouw L. van der Mey te Oegstgeest wordt 100 jaar.
- 18 De burgemeester van Nieuwveen opent het nieuw gebouwde, multi-
functionele Muziekcentrum.
- 24 Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland geven de directie van het
bejaardenoord Nieuw Rijksdorp te Wassenaar opdracht het tehuis te
sluiten wegens het niet voldoen aan de wettelijke voorschriften.
- 26 De Leidse kunstenaar/grafisch vormgever Will Tweehuyzen op 59-
jarige leeftijd overleden.
- 30 Met CRM en het ministerie van Volksgezondheid is een regeling
getroffen dat het bejaardentehuis Solglytt aan het Plantsoen mag blij-
ven bestaan.
Oprichting van de historische werkgroep “Oud Alkemade”.

FEBRUARI

- 2 Leiden is nu geheel voorzien van kabel-TV.

- 11 Het waterschap “De Oude Veenen” heeft het voormalig Raadhuis van Leiderdorp gekocht en zal daar haar intrek in nemen.
- 15 De Parochie van de H. Engelbewaarder te Hazerswoude-Dorp viert het eeuwfeest van haar kerkgebouw.
- 16 De gemeenteraad besluit tot aanleg van stadsverwarming in Stevenshof, Leeuwenhoek en Schuttersveld.
- 17 Het ministerie van CRM geeft toestemming voor het restaureren van een aantal monumenten, zoals de Stadstimmerwerf en de waltoren Oostenrijck.
Het toekomstige onderkomen van de Stichting Oud-Zoeterwoude krijgt de naam Suetanborgh.
- 21 De gemeenteraad stelt het bestemmingsplan Pieterswijk vast.
De wipwatermolen uit de Veerpolder te Warmond in zijn geheel verplaatst naar de Hemmeer- of Hofpolder in dezelfde gemeente, op de oude fundering van de voormalige “Kikkermolen”.

MAART

- 1 Het echtpaar Loomans-de Geus te Hazerswoude 65 jaar gehuwd.
- 3 Het echtpaar v.d. Stok-Brackmans krijgt de Penning van de Vereniging Oud Leiden voor de restauratie van het pand Oude Rijn 10.
- 9 De Noordwijkse Reddings-Brigade bestaat 60 jaar.
- 13 De heer W. van Vegten, oud-wethouder van de gemeente Koudekerk aan den Rijn en ereburger van deze gemeente, overleden.
- 16 Opening van de feestelijkheden rondom het 700-jarig bestaan van Hazerswoude door de Commissaris van de Koningin.
- 23 Jachtwerf de Leede te Warmond, inclusief twee rondvaartboten, geheel uitgebrand.
- 27 Het bestemmingsplan Groenoord wordt gepubliceerd.

APRIL

- 2 In Leiderdorp wordt het sportcomplex boven de Winkelhof geopend.
De gemeenteraad van Warmond geeft de werkgroep Het Oude Raadhuis toestemming haar bezigheden in het voormalige gemeentehuis nog 3 jaar voort te zetten.
- 6 Oud-wethouder W.L. v.d. Gugten van Rijsburg slaat de eerste paal voor de bouw van 56 bejaardenwoningen op de hoek Oegsteesterweg en Smidsweg.
De gemeente Voorschoten heeft het plan de uit 1911 daterende water-
toren te slopen ten behoeve van de landschappelijke herinrichting.

- 7 Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland besluiten bij de vaststelling van het bestemmingsplan Marendorp, dat de Mare niet mag worden opengegraven.
- 14 Het bestemmingsplan Pancras-West en de verbeteringsplannen Hogevoerd en Noordvest worden gepubliceerd.
- 18 Mevrouw S.E. de Boer-Gladpootjes te Hazerswoude wordt 100 jaar.
- 21 Het echtpaar Brederode-Smeltink te Noordwijk 60 jaar gehuwd.
- 23 B en W willen in de 5 Meilaan fietspaden en -tunnels aanleggen onder de Churchilllaan.
- 27 B en W willen de Adviesraad voor de Binnenstad opheffen.
- 29 De EHBO te Noordwijk bestaat 50 jaar.
Het echtpaar Meskers-Meerleveld te Warmond 60 jaar gehuwd.

MEI

- 2 Minister D.A.C. Beelaerts van Blokland stelt de energiebesparende afdekdeken in het zwembad het Waterbos te Rijnsburg in gebruik.
- 4 Er wordt een begin gemaakt met de restauratie van de Doelenbrug en de walmuren aan het Rapenburg.
- 9 Wethouder Waal stelt de gerestaureerde Stadspoldermolen aan de Slaagsloot weer in gebruik.
- 11 Het echtpaar Van der Drift te Zoeterwoude 60 jaar gehuwd.
- 12 Bij opgravingen in de Breetstraat zijn funderingsresten gevonden van een 13de-eeuwse blokhut. Tevens blijkt, dat de verhoging in de straat voor het stadhuis uit o.a. afval is opgebouwd (zie p. 170).
Het echtpaar De Vogel-Hoogeveen te Hazerswoude 65 jaar gehuwd.
- 13 Oud-Minister L.B.J. Stuijt opent Huize Ursula te Nieuwveen, waar ongeveer 400 geestelijk gehandicapte kinderen worden verpleegd.
- 14 Zoeterwoude wil het weidegebied in de Geer- en Blankaardpolder behouden.
- 16 Burgemeester van der Have van Leiderdorp viert zijn 25-jarig ambtsjubileum; hiervan bracht hij 12½ jaar door te Leiderdorp.
Mevrouw G.H.M. Hendrickx-Vlaar, wethouder van Stede Broec, benoemd tot eerste vrouwelijke burgemeester van Warmond.
- 18 De Raad van State beslist, dat waar eerst de Overdekte heeft gestaan, woningen mogen worden gebouwd.
- 20 Tussen Rijk, Universiteit en Gemeente is overeenstemming bereikt over de restauratie van de Boerhaavezalen.
- 25 De gemeenteraad gaat akkoord met de bouw van een stadskantoor "Welzijn" aan de Langebrug.
De eerste paal voor de bouw van 126 woningen in plan De Hoek te Rijnsburg geslagen.

- 26 Het echtpaar Van der Lek-Esveldt te Nieuwveen 60 jaar gehuwd.
30 De NZH bestaat 100 jaar.

JUNI

- 1 Koningin Beatrix opent de Schipholspoorlijn.
Het steegje van het Burchtplein naar de Oude Rijn wordt voor het publiek opengesteld. Het wordt het Van der Sterrepad genoemd, naar de in 1978 overleden architect van het Burchtcomplex.
Drs. A.J. Berends, burgemeester van Lisse, gaat met pensioen.
- 3 Ir. H.H. Vos, sinds 1962 directeur Gemeentewerken, gaat met pensioen.
- 4 Het Rijk verleent subsidie voor de bouw van de Churchillbrug.
- 5 De Dullebrug over de Oude Rijn, in de looproute van de Burcht naar de Haarlemmerstraat, is gereed voor een proefperiode van 2 jaar.
- 12 Koningin Beatrix opent de nieuwe bibliotheek in het gerestaureerde Heerenlogement.
Het Mierennesthofje aan de Hooglandse Kerkgracht is na restauratie geopend.
- 13 In Nieuwkoop wordt de eerste paal geslagen voor een smederij-museum door de oudste nog in leven zijnde smid, de heer G. van den Helder (91 jaar).
- 16 Installatie van Mr. R.W.M. Gerrits uit Nuenen tot burgemeester van Lisse.
Oprichting Stichting Museum voor de Bloembollenstreek te Lisse.
- 17 Wethouder Waal opent de nieuwe Huigbrug over de Maresingel.
- 23 De gemeenteraad heeft de verbeteringsplannen voor Hogewoerd en Noordvest vastgesteld.
- 29 Pater Patritius Mikx O.F.M., bekend om zijn moedige houding in de bezetting te Katwijk, op 74-jarige leeftijd overleden.

JULI

- 2 De vernieuwde kinderboerderij in de Merenwijk wordt geopend.
Johanna J. Gilhuis-Tolk te Noordwijk wordt 100 jaar.
- 3 In Hazerswoude zijn in de in aanbouw zijnde wijk Zonneveld potscher-ven gevonden uit de 1ste tot 3de eeuw.
- 4 De Breestraat is na rioleringswerkzaamheden weer voor het verkeer opengesteld in twee richtingen.
- 8 De Typewriter fabriek "Adler" aan de Rooseveltstraat moet sluiten.
- 20 De Commissaris der Koningin Mr. J. Vrolijk brengt een werkbezoek in Zevenhoven.

AUGUSTUS

- 1 Frans van Niekerk te Warmond wint de bronzen medaille schermen in Engeland tijdens de “Stoke Mandeville Games”, de officiële wereldkampioenschappen voor gehandicapten.
- 13 De Leidse binnenstad is tot beschermd stadsgezicht verklaard.
- 17 Het Palace Hotel aan de Noordboulevard te Noordwijk gesloopt.
- 20 De eerste paal geslagen voor woningen in Leiderdorps nieuwe wijk de Buitenhof.
- 21 Oprichting van de stichting “De Hollandsche Tuyn” te Leiderdorp, met als doel een cultureel centrum op te richten in het pand Hoofdstraat 24, waar o.a. ateliers voor beeldende kunstenaars komen; een oudheidkamer zal helaas wegens geldgebrek komen te vervallen.
- 24 Start van de werkzaamheden voor de bouw van een nieuwe uitwateringssluis te Katwijk in opdracht van het Hoogheemraadschap van Rijnland.
- 26 De trouwring van mevrouw Oostdam-Zwetsloot te Zoeterwoude, 3,5 jaar geleden verloren, teruggevonden door haar zoon in de moestuin.

SEPTEMBER

- 1 Begin van de restauratie van de voormalige pastorie aan de Schoolstraat te Wassenaar.
- 5 Het nieuwe club- en buurthuis Matilo aan de Zaanstraat geopend door wethouder Tesselaar.
- 6 Oegstgeests oudste inwonster, mevrouw S.M. Vermeeren, wordt 103 jaar.
- 7 Tijdens werkzaamheden aan het Waaghoofd zijn restanten gevonden van de kraanfundering. De kraan werd afgebroken in 1863 en was reeds aanwezig in 14.50 (zie p. 176).
- 8 Laatste gemeenteraadsvergadering in het tot sloop gedoemde gemeentehuis te Lisse.
In de raadszaal (de voormalige balzaal van De Pauw) te Wassenaar wordt de sterfdag van prins Frederik in 1881 herdacht.
- 10 Het St. Jacobshofje aan de Doezastraat bestaat 300 jaar.
In Katwijk is de Christelijke Sociëteit “De Boemerang” geopend.
- 12 In Nieuwveen is aan de Hogendijk de nieuwe brandweergarage in gebruik genomen.
- 13 De restauratie van de Hartbrugkerk is voltooid.
- 15 In het Morskwartier is een nieuw bibliotheekfiliaal in gebruik genomen.

- Zr. Desideria gehuldigd vanwege haar gouden professie; vanaf 1934 was zij werkzaam in het Elisabethziekenhuis, eerst te Leiden, later in Leiderdorp
- 18 Opening van het nieuwe groepsbureau van de Rijkspolitie aan de Hoogmadeseweg te Leiderdorp.
- 24 Bij het station is de nieuwe fietsenstalling in gebruik genomen.
- 2.5 In Ter Aar is het nieuwe waterschapshuis van “De Aarlanden” in gebruik genomen.
 Echtpaar J. Eijs-Wijffe te Nieuwkoop 60 jaar gehuwd.
- 30 Mevrouw G. van der Lof-Geerlings wordt 100 jaar.
 De muziekvereniging “Arti et Religioni” te Ter Aar-Langeraar viert haar 60-jarig jubileum; een der nog medewerkende muzikanten, de Heer A. van Dam, is vanaf de oprichting lid.
 Vondst van een middeleeuwse dakpannenbakkerij aan de Galglaan te Rijnsburg.

OKTOBER

- 2 De heer P. Herfst ontvangt de ere-penning van de gemeente Leiden.
- 6 De scholengemeenschap “Louise de Coligny” bestaat 100 jaar.
- 8 De Kleine Havenbrug wordt vervangen door een houten noodbrug in afwachting van een nieuwe brug over een aantal jaren.
- 9 Opening van het multi-functionele centrum “De Muzenhof” te Leiderdorp, met onder meer openbare bibliotheek, streekmuziekschool en theater.
 De werkgroep “Het Oude Raadhuis” te Warmond wordt omgezet in een vereniging en viert dit feit met een expositie “Warmond, voorheen en thans”.
- 10 In de wijk Groenoord is het nieuwe buurthuis in gebruik genomen.
- 14 Overdracht van de gerestaureerde Laurentius Kerk te Rijnsburg aan de Ned. Herv. Kerkvoogdij.
- 16 Het gerenoveerde en door nieuwbouw uitgebreide raadhuis te Oegstgeest door de waarnemend Commissaris der Koningin, Ir. N. Buysert, geopend.
- 20 Na jaren touwtrekken wordt een akkoord bereikt tussen de stad en de Rijksuniversiteit over de bebouwing van de Leeuwenhoek.
- 25 Mevrouw van Duivenvoorde-Schouten te Warmond wordt 100 jaar.
- 28 Het echtpaar Van der Bent-Ouwehand te Katwijk 60 jaar gehuwd.
- 31 Het orgel in de Dorpskerk te Leiderdorp, gebouwd door Johannes Josephus Mitterreither afkomstig uit Oostenrijk, bestaat 200 jaar.

NOVEMBER

- 1 De heer N.P. Kremer, burgemeester van Bodegraven, gaat met pensioen.
- 2 De gemeenteraad stemt in met de bebouwing van het Schuttersveld. Mevrouw F.J. van der Lelie-Meys krijgt de gouden speld van de gemeente Leiden wegens haar verdienste in onder meer het vrijwillige bejaardenwerk.
- 3 Mevrouw P.W. Domburg-de Wit te Oegstgeest wordt 100 jaar.
- 4 Zr. Leonilla van der Wielen, franciscanes te Warmond, viert haar gouden kloosterjubiläum.
- 7 Huize Willibrord te Wassenaar viert haar 50-jarig bestaan.
- 9 De gemeenteraad keurt de bestemmingsplannen Marewijk, Levendaal-west en Groenord goed.
Ook gaat de raad na veel overleg akkoord met de bouw van een parkeergarage aan de Langegracht.
- 11 Gemeentebegroting 1981 van Leiderdorp vastgesteld; post bezuinigingen o.a. het opzeggen van het lidmaatschap Vereniging Oud Leiden. De restauratie van de boerderij Ter Weer te Wassenaar begonnen.
- 17 De "Kunstkring Leiderdorp" opgericht met als doel het bevorderen van de kunst in de gemeente.
- 30 De gemeenteraad stelt de bestemmingsplannen Pancras-west en Transvaal vast.

DECEMBER

- 2 Een opgraving door de Stichting Historisch Centrum Wassenaar brengt in de voormalige pastorie aan de Schoolstraat een kelder aan het licht.
- 3 De restauratie van het Bethlehemhof aan het Levendaal voltooid.
- 8 Leiden krijgt ca 22 miljoen gulden lokatie-subsidie voor de woningbouw in de Stevenshof.
Rick van Rijt uit Zoeterwoude redt drie mensen van de verdrinkingsdood.
- 9 Het gemaal aan de Tollenaersingel te Leiderdorp wordt overgedragen aan het waterschap "De Oude Veenen".
Aan de Kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente te Leiderdorp wordt een gemeentelijke subsidie toegekend voor de kosten van de restauratie van kerkgebouw en orgel.
- 11 De heer P. Biegstraten neemt afscheid als voorzitter van de Sportvereniging; deze laatste wordt met ingang van 1982 opgeheven.

- 14 De gemeenteraad stelt het bestemmingsplan Academiewijk vast; hierbij wordt tevens vastgesteld dat het weer opengraven van het Kort Rapenburg niet doorgaat.
Het echtpaar A. de Regt-Reyerkerk te Lisse 60 jaar gehuwd.
- 17 De gemeenteraad van Katwijk wijst het politiebureau aan als museum voor Oud-Katwijk.
- 22 B en W hebben een Volkshuisvestingsplan gepubliceerd.
- 30 Mevrouw J.M. v.d. Blom-Vijlbrief overleden op 80-jarige leeftijd; zij was raadslid voor de CPN van 1946 tot 1972 met een onderbreking van 2 jaar, was actief in het verzet tijdens de tweede wereldoorlog en werd in 1977 ereburgeres van Leiden.
Overeenstemming tussen het gemeentebestuur van Leiderdorp en de Kerkvoogdij van de Ned. Hervormde Kerk met betrekking tot de herinrichting van het gebied rond de Dorpskerk.

DE MEMORIEMEESTERS VAN DE PIETERSKERK

door

Mieke van Baarsel

Inleiding

“Deputaten ende memorimeesteren der capellanen ende vicecapellanen van Sinte Pieters kerck binnen Leyden” noemden ze zich voluit. Ze vormden één van de vele organisaties die in de late middeleeuwen hun werkerterrein in de Pieterskerk hadden. Om functie en bezigheden van de memoriemeesters’ te begrijpen, moeten we eerst het verschijnsel memories nader beschouwen.

Volgens de middeleeuwse opvatting kwam de ziel van een overledene in het vagevuur terecht, voorlopig althans. De nabestaanden konden zijn opneming in de hemel door gebeden bespoedigen. In de late middeleeuwen was dit bidden voor de afgestorvenen een zaak van de priesters geworden en kwam het houden van missen voor particulieren in zwang. Mensen bespraken gebeden en missen voor hun ouders, man of vrouw en voor zichzelf. Men krijgt de indruk dat de bedrijvigheid in een laat-middeleeuwse kerk vooral uit deze zorg voor de zielen van de doden voortkwam, of, zoals de Amerikaanse historicus Rosenthal schrijft: “As well as occupying the time and efforts of the clergy, the concern with purgatory consumed a considerable part of the laity’s money and spiritual enthusiasm”.² Zo was het ook in de Leidse Pieterskerk. Rijke particulieren en ook gilden en broederschappen stichtten altaren of kapelanieën op reeds bestaande altaren. Met andere woorden: zij begiftigden een altaar of kapelanie met renten, die de inkomsten vormden van de bedienende kapelaan. Zo’n kapelaan had meestal tot taak dagelijks één of meer missen te lezen of te zingen en daarbij te bidden voor de zielen van de stichter en zijn of haar familie, of, in het geval van een broederschap, voor de afgestorven leden daarvan.

De Pieterskerk telde in de periode die ons bezighoudt, midden 15de tot midden 16de eeuw, 34 kapelanieën en dus ook ongeregelde vacatures niet meegerekend 34 kapelaans.³ Vele kapelaans namen echter niet of niet dagelijks hun dienst waar en lieten de mis opdragen door vicekapelaans, hun vervangers. We zien kapelaans en vicekapelaans in de bronnen

ook wel aangeduid als beneficianten en officianten. De kapelaans bezaten doorgaans een beneficie, namelijk de inkomsten van de kapelanie, en waren dus beneficianten. Met de term officianten worden vermoedelijk twee groepen aangeduid: de bedienaars van officiën – stichtingen met een minder permanent karakter dat beneficiën – en de vervangers van de beneficianten, dus de vicekapelaans. Dat we bij memoriezaken vooral aan de tweede soort moeten denken, wordt gesuggereerd door de volgende formulering uit 1436: “alle die officianten, tsij vanden ouden cappellanen off vanden jongen..“⁴, officianten van kapelaans dus, niet van officiën.

Nog een andere term moet hier genoemd worden, namelijk “altaristen”. Hiermee worden in onze bronnen⁵ de niet-beneficianten aangeduid, dus de officianten of vicekapelaans.

Een eigen kapelanie, met een eigen priester, konden de meeste families niet bekostigen. Er deed zich nu in de 15de eeuw een goedkoop alternatief voor, in de Pieterskerk evenals elders: een memorie, ook wel jaargetijde genoemd. Dit was een jaarlijkse dienst, waaraan vele priesters, kapelaans en vicekapelaans, tegelijk konden deelnemen. Uit de beschrijvingen van memories – of eigenlijk: de voorschriften voor de gang van zaken bij memories – in de Pieterskerk, laat zich ondanks alle variatie toch wel een grondvorm afleiden.

Een memoriedienst, altijd “ten ewigen dagen” ingesteld, besloeg twee dagen: de vigilie namiddag of avond – en de ochtend daarna. Geëigende weekdagen waren blijkbaar donderdag/vrijdag en zondag/maandag voor of na een bepaalde feestdag; die dagen worden steeds genoemd.⁶ Hier en daar is een connectie aanwijsbaar met de sterfdag van degene voor wie de memorie gehouden werd. Zo lezen we in een schepenakte uit 1460 waarbij verschillende diensten voor Ave van Ruyven en haar man ingesteld worden:

“.. als joncfrouwe Ave voirseyt oflivich geworden is, soe sullen die cappellanen ende vice cappellanen voirseyt tot ewigen dagen doen doen — memorye ende jairgetijde joncfrouwen Aven voirseyt ende Jan van Ruyven hoirs mans, welke memorye ende jairgetijde men doen sal alle jair opten dach dat joncfrouwe Ave voirseyt oflivich geworden is, ten wair sake datmen op dien dach om des tijts ende gewoente wille geen jairgetijde noch memorye en dede noch en hilde, soe selmen dese voirseyde memorye ende jairgetijde doen ende houden upten naesten memorydach die dan comt voir of nae..”⁷.

De kern van een memoriedienst werd gevormd door de grafgang of grafbegankenis. Gewoonlijk ging het hierbij om een graf binnen de Pieterskerk, van degene voor wie gebeden moest worden of een familielid.⁸ 's Avonds bij de vigilie en 's ochtends na de mis gingen de deelnemende priesters naar het graf, waarop tevoren, 's ochtends tijdens de mis, een kandelaar met vier

of negen kaarsen was neergezet. De priesters – kapelaans, vicekapelaans en eventueel anderen, als de pastoor (commandeur) en zijn hulppastors moesten nu bidden en enkele psalmen zingen, meestal “Miserere mei Deus” en “De profundis”.

Het is onduidelijk of bepaalde handelingen altijd werden verricht, bij iedere memorie, of alleen indien daartoe in de stichtingsakte opdracht was gegeven. De beschrijvingen zijn nu eenmaal niet alle even uitvoerig. Het lijkt tot de normale procedure te behoren dat het graf dat begaan moest worden, met een zwart kleed werd bedekt, waarop dan de kandelaar kwam te staan. Vaak was deze taak aan de begijnen van het Pieter Symonszhoef⁹ overgelaten, die dan ook groene kruiden over het kleed moesten strooien en tijdens de vigilie en de mis op het graf gezeten moesten bidden.

Wanneer nu alle bij de memorie betrokkenen op en bij het graf aanwezig waren, vonden er verschillende uitkeringen plaats, zowel 's avonds als 's ochtends. De priesters, de commandeur, de koster en de begijnen kregen die in geld of penningen, gasthuizen en de Heilige Geest in natura; voor de armen werd soms wittebrood op het graf gelegd dat later werd uitgedeeld.

Niet altijd werd bij een memorie of jaargetijde tevens een privé-mis ingesteld. In elk geval speelde het ochtendgedeelte van een memoriedienst zich rond de dagelijkse mis op het hoogaltaar af, vermoedelijk was deze hoogmis op memoriedagen vanzelf een requiemmis.¹⁰ In de privé-missen die ter memorie werden opgedragen vinden we een grote verscheidenheid. Jaarlijkse, wekelijkse en dagelijkse missen werden besteld, soms gelezen, soms gezongen. Ze werden over het algemeen opgedragen aan het altaar dat het dichtst bij het graf stond. De priester die hiervoor werd aangesteld hoefde niet de bedienaar van het betreffende altaar te zijn. Uit de rekeningen van de memoriemeesters blijkt dat een priester soms aan verschillende altaren een wekelijkse memorie-mis te verzorgen had, terwijl hij een kapelanie op weer een ander altaar bediende.”

Een memoriedienst kon dus een uitgebreide ceremonie zijn, maar er is reden om aan te nemen dat de eenvoudigste memories niet meer behelsden dan een grafbegankenis 's avonds en 's ochtends door de toevallig aanwezige priesters, waarbij een enkele psalm gebeden werd.

Nu waren er in de Pieterskerk allerlei organisaties op het gebied van memories werkzaam. De pastoor – de Leidse commandeur van de Duitse Orde – en zijn twee hulppastors namen memories aan van particulieren en voerden die zelf uit. De kerkmeesters van de Pieterskerk – een leken-college – namen memories aan en lieten die door de kapelaans en vicekapelaans uitvoeren. Ook de meesters van het Catharinagasthuis en de Heilige Geest droegen memoriediensten op aan de kapelaans en vicekapelaans van de Pieterskerk. De kapelaans hadden dus, vóór ze zich zelf gingen

organiseren, de kerk-, gasthuis- en Heilige Geestmeesters als werkgevers. Conflicten die in deze situatie ontstonden, leidden in de 15de eeuw tot een vereniging van memoriepriesters, met als bestuur de deputaten en memoriemeesters. Enigszins apart staat het ongeveer gelijk met de memoriemeesters ingestelde college van Zevengetijdenmeesters, dat eigen priesters in dienst had. Die priesters zongen dagelijks de Zeven Getijden, maar verrichtten ook memoriediensten die door de getijdenmeesters werden aangenomen.¹²

Zo'n priestercollege was in de vijftiende eeuw overigens bepaald niet uitzonderlijk. Memoriemeesters waren in vele Nederlandse kerken te vinden; ook belangenverenigingen van kapelaans komen we elders tegen.¹³ Maar er zijn grote onderlinge verschillen die het onmogelijk maken een globale karakteristiek van het instituut "memoriemeesters" te geven, zoals dat bijvoorbeeld van het instituut "bisschop" wel mogelijk is.¹⁴ Er is dan ook voornamelijk onderzoek gedaan naar afzonderlijke colleges, waarvan vooral de memoriemeesters van de Amsterdamse Oude Kerk, beschreven door I.H. van Eeghen, vermelding verdienen.¹⁵ In het volgende zal zo nu en dan een vergelijking tussen Leiden en Amsterdam gemaakt worden.

Bronnen

Bijna alle bronnen voor de geschiedenis van de Leidse deputaten en memoriemeesters bevinden zich in het Gemeentearchief van Leiden. Binnen het archief van de Pieterskerk is in de inventaris van J.C. Overvoorde een archief van deputaten en memoriemeesters onderscheiden, dat de hoofdmoot van de gebruikte archivalia vormde. Relevant materiaal vinden we verder in de archieven van kerkmeesters en Zevengetijdenmeesters van de Pieterskerk, in de archieven van andere Leidse kerken, gasthuizen, kloosters en de Heilige Geest, in enkele rekeningen uit het archief van het bisdom Utrecht" en in het archief van de balije van Utrecht van de Duitse Orde.¹⁷

Van de geschiedenis van het archief van de memoriemeesters is weinig bekend. De stukken zijn door de handen van de Leidse stadssecretaris Jan van Hout gegaan en vermoedelijk heeft Overvoorde datgene wat hij als archief van de deputaten en memoriemeesters inventariseert als één geheel aangetroffen.* Volgens een verklaring uit 1583 van de nicht van de laatste rentmeester der memoriemeesters, Dirck Lourisz., had in 1573 een soldaat van Lumey, die bij de rentmeester ingekwartierd was, een kist waarin documenten bewaard werden, geopend en er een aantal uitgenomen.¹⁹ Ik heb de indruk dat er toen of bij andere gelegenheden inderdaad het een en ander zoekgeraakt is; dat zal later nog ter sprake komen.

We kunnen nu, enkele "varia" uitgezonderd, drie soorten bronnen

onderscheiden: ten eerste stukken die statuten, verordeningen en uitspraken in geschillen met andere colleges bevatten. Ten tweede ongeveer 200 stukken waarin transacties zijn vastgelegd waarbij de deputaten betrokken waren: voornamelijk schepenenakten. Tenslotte de rekeningen van de memoriemeesters, die vanaf 1503 bewaard zijn en, met een onderbreking in 1523/1524, doorlopen tot 1558.

Ontstaan en inrichting van het college

In de jaren dertig van de vijftiende eeuw vertonen zich tekenen van een organisatie die de beneficianten en officianten, ofwel de kapelaans en vicekapelaans, van de Pieterskerk omvatte. Zij sloten zich aaneen, niet als bezitters van beneficiën en officiën, maar als memoriepriesters. Tot dan toe waren zij wat de memorie betreft in dienst geweest van andere instellingen: de kerkmeesters, de meesters van het Catharinagasthuis en van de Heilige Geest. Deze instellingen werden door particulieren begiftigd en namen in ruil daarvoor memoriediensten aan. Zij deelden de memoriegelden uit aan de kapelaans en vicekapelaans die ter memorie kwamen en trachtten hierop, lijkt het, zoveel mogelijk te beknibbelen. De geschiedenis van de geschillen die hierdoor ontstonden, maakt duidelijk waarom de memoriepriesters een eigen organisatie, een belangenvereniging, nodig hadden.²⁰

De eerste keer dan, dat we de kapelaans en vicekapelaans van de Pieterskerk gezamenlijk zien optreden, is op 31 juli 1436, wanneer de geschillen tussen hen en de kerk-, gasthuis- en Heilige Geestmeesters aan het oordeel van scheidsrechters onderworpen worden.²¹ Volgens een klacht van het Leidse stadsbestuur bij de bisschoppelijke ambtenaren vicaris en officiaal leden de genoemde drie instellingen verlies door de veelheid van memoriepriesters. Het voor een memorie beschikbare bedrag lag vast, doorgaans in de vorm van een rente. Wanneer nu steeds meer priesters aan de memorie deelnamen en daarvoor hun, eveneens vastgestelde, uitkering eisten, kwam de uitkerende instelling in moeilijkheden. De scheidsrechters²² deden in deze kwestie de volgende uitspraak?

1. alleen de kapelaans van de twaalf of dertien oudste in de Pieterskerk gestichte kapelanieën, als zodanig door de kerkmeesters erkend, zullen zonder meer de uitkeringen, vastgesteld voor iedere memorie, krijgen. De andere kapelaans moeten elk jaar één pond Hollands betalen om hun deel te krijgen. Die "inleggelden" zullen verdeeld worden onder kerk-, gasthuis- en Heilige Geestmeesters.

2. alle officianten, ofwel vicekapelaans, van de oudste én van de nieuwere kapelanieën, krijgen hun deel mits ze elk jaar 32 schellingen Hollands betalen, ook weer onder de drie instellingen te verdelen.

3. wie niet komt opdagen bij memoriediensten en dus ook niets ontvangt, hoeft het inleggeld niet te betalen zolang hij niet komt.
4. de memorieboeken van kerk, gasthuis en Heilige Geest moeten bijgewerkt worden, zodat de kapelaans alle memoriegelden krijgen waar ze recht op hebben. Kerk, gasthuis en Heilige Geest moeten zich houden aan de voorschriften hieromtrent in de memorieboeken.

We moeten ons voorstellen dat in de hierop volgende jaren de kapelaans een eigen organisatie met een eigen bestuur gevormd hebben, zodat Leidse burgers nu rechtstreeks bij dat bestuur hun memories konden bespreken. Voor de kapelaans was het voordeliger om zelf memories van particulieren aan te nemen en daarvoor renten of een contant bedrag aan geld te ontvangen. Zo zou men niet afhankelijk zijn van instellingen die zo min mogelijk voor de priesters afschoven. De eerste schepenakte waarover we beschikken, waarin iets van een priesterorganisatie blijkt, dateert van 27 februari 1438,²⁴ nog geen twee jaar na de genoemde scheidsrechterlijke uitspraak. Toen werden enige renten overgedragen aan de “deputaten der gemeen capelanen” – twee kapelaans en één vicekapelaan – om daarvan een jaarlijkse memorie te houden. In een akte van 20 augustus 1440 is voor het eerst sprake van “memoriemeesteren”.²⁵

Al vrij spoedig moeten door en voor deze priesterorganisatie enige regels opgesteld zijn. We beschikken over een oorkonde van bisschop David van Bourgondië en proost en aartsdiaken Ghijsbert van Brederode, gedateerd 1 juli 1462,²⁶ waarin een ouder, ons niet bewaard gebleven stuk geciteerd wordt. Dit citaat bevat regels omtrent de verkiezing van deputaten en memoriemeesters en de verplichtingen van beneficianten en officianten in het koor. Omdat hierover onenigheid is ontstaan onder de beneficianten en officianten, bekrachtigt de bisschop die regels door middel van de onderhavige oorkonde. Er worden ook nog enkele bepalingen toegevoegd: een algemeen statuut over de aanwinst van goederen en de verplichting tot het houden van memoriediensten, die daartegenover staat, en minutieuze voorschriften voor het gedrag van de beneficianten en officianten, met de bijbehorende straffen. De regels zijn vermoedelijk wel door de priesters zelf opgesteld.²⁷

De jaarlijkse verkiezing van deputaten en memoriemeesters was blijkens dit stuk als volgt geregeld. Elk jaar, in de week na St. Laurentius, 10-17 augustus, riepen de aftredende memoriemeesters alle beneficianten, officianten, de commandeur en de koster bijeen. De aanwezigen ontvingen presentiegeld, zoals uit de rekeningen van de memoriemeesters blijkt. Er werden nu met meerderheid van stemmen twee beneficianten en één officiant gekozen. Een beneficiant mocht twee jaar achtereenvolgend, een officiant

afb. 1. De Pieterskerk vóór 7572, door onbekende meester. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal (bruikleen Ned. Herv. Gemeente). Foto A. Dingjan.

slechts één jaar memoriemeester zijn. Na een onderbreking mocht men wel herkozen worden: de lijst van memoriemeesters toont dat duidelijk.²⁸ Wie weigerde aan zijn verkiezing gevolg te geven moest één pond betalen “ad carbonem”, aan de kas.²⁹ Als de aftredende memoriemeesters de verkiezing niet binnen de gestelde termijn organiseerden, kostte hun dat ook boete.

Kort na de verkiezing, misschien nog op dezelfde dag, vond de feestelijke bestuursoverdracht plaats, waarbij de rekening over het afgelopen jaar gepresenteerd werd. In de rekening van 1506/1507 wordt vermeld waar dat gebeurde: “alsmen die rekeninge dede tot commenduyers huys”.³⁰ Maar later ontving de rentmeester der memoriemeesters de priesters bij zich thuis, om “sijn rekeninge te ontfangen”.³¹ De priesters vonden het kennelijk niet van groot belang om hierbij aanwezig te zijn: in 1538 vergaderden “die deputaten ende meer ander tot XIII of X1111 toe..” en in 1551 “..zijn vergaerdert geweest die oude deputaten ende die nieuwe mit noch een off twe..”³² Zo werden de uit de gemene kas betaalde “wyn, bier ende broet, casen, oeft”³³ versmaad.

Taken en bevoegdheden

De taak van de memoriemeesters was tweeledig: vertegenwoordigend en regelend. Dat komt goed tot uiting in de benaming die vanaf 1451 standaard werd: “deputaten ende memoriemeesteren”: afgevaardigden en tevens toezichhouders. Tot de vertegenwoordigende bezigheden hoorde het sluiten van transacties ten overstaan van schepenen of anderen die als rechter optraden, de commandeur bijvoorbeeld. Het kon dan gaan om het aannemen van een memoriedienst en het ontvangen van betaling daarvoor, maar ook om de aankoop van renten. De memoriemeesters hadden zeer beperkte bevoegdheden. In een notarisakte van 1491³⁴ werd bepaald dat zij geen memorie mochten aannemen of goederen van de memorie vervreemden, dan met de uitdrukkelijke toestemming van de meerderheid der memoriepriesters. Hoe die toestemming bij elke transactie opnieuw verkregen werd, is niet duidelijk: nergens blijkt dat de priesters vaak vergaderden. Misschien stelden de memoriemeesters zulke zaken aan de orde bij de vrijwel dagelijkse uitdelingen van de memoriegelden.

Bij belangrijker kwesties werden in elk geval ook de andere beneficianten en officianten betrokken. Na 1436 is er zeker nog tweemaal onenigheid geweest met de kerk-, gasthuis- en Heilige Geestmeesters en in beide gevallen traden de memoriemeesters niet alleen op. In 1465 kwamen de twee partijen overeen zich te zullen onderwerpen aan arbitrage door enkele voor-
aanstaande geestelijken. In de notarisakte van deze overeenkomst worden behalve twee “kapelaans-beneficianten, deputaten en memoriemeesters”

ook enkele vicekapelaans genoemd, die mede optraden “voor zich en de kapelaans die hen zouden opvolgen”.³⁵ Misschien was het wel de bedoeling dat alle kapelaans en vicekapelaans bij deze overeenkomst aanwezig waren, maar was niet iedereen even geïnteresseerd. Een overeenkomst uit 1536³⁶ – waarover hierna meer – werd ondertekend door bijna alle beneficianten en officianten. Degenen die belang hadden bij dit stuk stelden zich niet tevreden met een toezegging van de memoriemeesters alleen. En dat is eigenlijk wel begrijpelijk, want een memoriemeester bleef één of hoogstens twee jaar in functie en kon later niet meer persoonlijk verantwoordelijk gesteld worden voor zijn toezeggingen. Dus moest ook iedere nieuwe memoriepriester met de overeenkomst van 1536 zijn instemming betuigen.

Buiten Leiden werden de priesters wel steeds door de memoriemeesters vertegenwoordigd. Ze hielden besprekingen met collega's in andere steden³⁷ en maakten reisjes om “land te bezien” alvorens het te kopen, om elders persoonlijk een schatting of belasting te gaan betalen, of vanwege juridische procedures.³⁸

Als organisatoren moesten ze toezien dat alle bij een memorie betrokkenen hun taak vervulden en dat alles ordelijk verliep. Als bij een memoriedienst een mis moest worden opgedragen, zullen het de memoriemeesters geweest zijn die de priester daarvoor aanstelden. Ze inden boetes bij plichtsverzuim en hielden die zonodig in op de memorie-uitkeringen. Ze zorgden ervoor dat de twee of vier priesters, die bij toerbeurt als dienaars bij de hoogmis moesten fungeren, hun taak vervulden.³⁹ De priesters gedroegen zich niet altijd even waardig, gezien de bepaling in de statuten van 1462: “... de beneficianten en officianten . zullen de graven van de doden begaan zonder enige twist of onnodig geklets maar onder bidden voor de afgestorvenen”.⁴⁰

Memorie- en andere meesters

Een memorie kon men dus bij verschillende instellingen bespreken. De vraag is nu of er een bepaalde taakverdeling tussen die instellingen was. Waarom zou een Leidse burger een memorie nu juist aan de deputaten opdragen? Of aan de gasthuismeesters?

De motieven om een schenking aan gasthuis of Heilige Geest te doen, ten behoeve van een memorie, zijn heel goed voorstelbaar: de nadruk viel zo meer op de liefdadigheid dan wanneer men slechts via de kerk een aalmoes gaf. Maar was dat het enige argument en waarom verkoos iemand hetzij de kerkmeesters, hetzij de memoriemeesters om een memorie bij te bespreken?

Vanouds organiseerden de kerkmeesters memories in de Pieterskerk. Zij

bleven opdrachten hiervoor ontvangen, ook toen de deputaten en memoriemeesters beschikbaar waren.⁴¹ De kerkmeesters bleven er ook een eigen fonds op na houden voor hun eigen eerder ingestelde memories, anders dan hun collega's van de Amsterdamse Oude Kerk, die de renten voor het houden van memories aan de memoriemeesters overdeden.⁴² Toch is het duidelijk dat de Leidse memoriemeesters al spoedig na de twist van 1436 het gros van de memories opgedragen kregen, terwijl die taak daarvoor aan de kerkmeesters toekwam. Van protesten van de kant van de kerkmeesters over de concurrentie blijkt overigens niets: die waren misschien heel tevreden dat hun wat werk uit handen genomen werd.

Wellicht had het college van memoriemeesters zijn ontstaan mede te danken aan een sterke toename van opdrachten, vooral voor goedkope memories, in het tweede kwart van de 15de eeuw. Helaas is dat niet te bewijzen. We weten niet hoeveel memories de kerkmeesters jaarlijks opgedragen kregen⁴³ en kunnen dus geen toename constateren in de jaren rond 1440. Wat de memoriemeesters betreft zijn wel exacte gegevens aan de rekeningen van 1503 tot 1524 te ontleen. Daarin zijn namelijk alle memories opgesomd. In 1503 zijn het er 173, in 1524: 249. Een respectabel aantal, zeker als we bedenken dat de kapelaans en vicekapelaans ook nog honderden memories van kerkmeesters, gasthuis en Heilige Geest⁴⁵ voor hun rekening namen. Ze moeten er het hele jaar door behoorlijk veel werk aan gehad hebben, zelfs al zeiden ze hun gebeden “in een vloek en een zucht”.

Een memorie bespreken bij de priesters zelf had één nadeel: er was geen instantie die controle uitoefende. Als men een kostbare en uitgebreide dienst wilde bespreken, ging men misschien liever naar de kerk-, gasthuis- of Heilige Geestmeesters. De weinige, na 1436 aan de kerkmeesters opgedragen memories waren niet van de simpelste soort.⁴⁷ Aan de andere kant kregen de memoriemeesters ook wel opdrachten voor plechtige diensten, en zelfs één voor een hoogtij: een plechtige feestelijke gezongen mis voor een bepaalde heilige.⁴⁸

Er was overigens nog een methode om de uitvoering van de dienst te verzekeren. Veelal wezen de opdrachtgevers een controlerend lichaam aan, dat bijvoorbeeld boetes van de nalatige partij inde of de dienst met bijbehorende fondsen moest overnemen als die dienst geruime tijd niet waargenomen was.⁴⁹ De eer van het toezicht houden viel soms ook aan de memoriemeesters te beurt.⁵⁰

Het instellen van een memorie

We moeten ons de gang van zaken bij het instellen van een memorie

afb. 2. Zegel van de memoriemeesters. In 1514/1515 schaften de memoriemeesters zich een zegel aan. Het afgebeelde zegel hangt aan een akte van 8 januari 1540 en is het oudst bewaarde zegel. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

ongeveer als volgt voorstellen. De betrokken partijen, de man of vrouw die voor familie of voor zichzelf een memorie wilde bespreken en de memoriemeesters, kwamen bijeen; hun wederzijdse verplichtingen werden vastgelegd en de partijen ontvingen elk een bewijsstuk. Bovendien werd het een en ander aangetekend in een memorieboek. Soms werd alles in één bijeenkomst voor schepenen afgehandeld, zoals bij het instellen van twee memories voor Pieter en Jan van Leyden en hun gezinnen in 1467.⁵¹ De transactie had ook wel eens in twee fasen plaats. Zo droegen de executeurs testamentair van Pieter Reymbrantsz. op 30 juli 1505 twee rentebrieven over aan de memoriemeesters, en wel voor schepenen.⁵² De volgende dag kwamen de partijen weer bijeen, maar nu voor de commandeur van de Pieterskerk, en de memoriemeesters verplichtten zich tot het houden van een memoriedienst, waarvoor zij de vorige dag renten ontvangen hadden “als dat die scepenbrieven wel uitwysen die die voirseide testamentoirs den voirseiden deputaten dair of voir scout ende scepenen overgegeven hebben”. De memoriemeesters ontvingen bovendien een bedrag aan contant geld.⁵³

Wanneer de betaling voor een memorie in renten of land bestond, ontvingen de memoriemeesters daarvan een akte als bewijs. In deze eigendomsbewijzen is maar zelden iets naders over de te volbrengen diensten te vinden. Vaak wordt verwezen naar het — niet bewaarde — memorieboek van

de kapelaans en vicekapelaans⁵⁴ en naar de akte die de begunstiger heeft ontvangen en die uiteraard niet in het archief van de memoriemeesters is terechtgekomen. Gelukkig worden de bepalingen omtrent een memorie in enkele gevallen toch uitvoerig opgetekend; gelukkig hebben we ook nog enkele akten over die voor de begunstiger bestemd waren en waarin de memoriedienst wel wordt beschreven.

Het recht op een aandeel in de memorie

Zoals eerder ter sprake kwam, bracht de verdeling van de memoriegelden onder de vele priesters enige problemen met zich mee. Van tijd tot tijd rezen er geschillen tussen enerzijds kerk-, gasthuis- en Heilige Geestmeesters en anderzijds kapelaans en vicekapelaans. In mei 1465 hadden de priesters al maanden geen memoriegelden ontvangen. Op de 27ste van die maand werd door scheidsrechters bepaald⁵⁵ “dat die kerckmeesteren, gasthuysmeesterenss ende heylighegeestmeesteren den capellanen ende vicecapellanen uytreyken ende overgeven sullen alle alsulke memorien als sij hem luyden niet ghegeven mer onthouden hebben zeer Kalixti (14 oktober) lestleden harwaerts.” De uitspraak van 1436 werd nu voor de kapelaans in gunstige zin genuanceerd: wanneer de kapelaans van de oudste stichtingen er niet waren, zouden degenen die ná hen de oudste kapelanieën hadden, de portie van eerstgenoemden krijgen. Bij deze gelegenheid werd ook bevestigd dat de vicekapelaans deel aan de memorie zouden hebben als waren zij de kapelaans voor wie zij invielen, indien en voorzover zij het inleggeld betaalden. Dit laatste was ook al impliciet in de uitspraak van 1436, maar de kerk-, gasthuis- en Heilige Geestmeesters hielden zich er kennelijk niet aan.

Het inleggeld beperkte het aantal deelnemers aan de memorie. Dat de officianten meer moesten betalen dan de beneficianten, is te verklaren uit de angst dat hun aantal snel zou kunnen toenemen. Een officie was makkelijker ingesteld dan een beneficie en vervangers kon men misschien wel onbeperkt aannemen. De memoriemeesters zelf hieven geen inleggeld, daarvan blijkt althans niets uit de statuten en rekeningen. In de Amsterdamse Oude Kerk kwamen deze gelden juist aan de memoriemeesters toe. Daar moest een aspirant-memoriepriester ook een minimum aan inkomsten uit beneficie of officie hebben, zodat men er zeker van kon zijn dat hij niet alleen van de memorie-uitkeringen hoefde te leven.⁵⁷

Behalve inleggeld werd volgens de statuten van 1462 van de aspirant memoriepriester ook een eed geëist:

“.. dat alle officianten eerst en vooral een eed zullen afleggen voor de memoriemeesters of twee van hen, over het voortdurend in stand houden en naar

hun kunnen en weten terugwinnen van de bezittingen, bestemd voor de ziel-memories „, zolang ze deelgenoot (van de memorie, MvB) willen zijn” en: “.. dat voortaan geen beneficiant of officiant tot de genieting van de opbrengsten van deze memories zal worden toegelaten, als hij niet eerst genoemde eed „ heeft afgelegd.”⁵⁸

Vanaf 1536 werd, naast het “ghewoenlicke jurament”, ook nog instemming vereist met de overeenkomst die in dat jaar gesloten was.⁵⁹

Hoeveel priesters hadden nu deel aan de memorie? Het aantal lijkt gebaseerd te zijn op het aantal kapelanieën in de kerk: in de bestaansperiode van het college van deputaten waren dat er vierendertig. In vele stichtingsakten van memories vanaf 1438 wordt dit aantal dan ook als maximum van priesters die voor een uitkering in aanmerking komen, genoemd.⁶⁰ In totaal waren er natuurlijk meer dan 34 memoriepriesters: voor elke kapelanie een kapelaan - vacatures niet meegerekend - en voor absente kapelaans een vicekapelaan, die de uitkering opstreek in plaats van zijn kapelaan. Verder hoorden er vermoedelijk nog enkele altaristen bij, die broederschapsaltaren bedienden: gewoonlijk officianten, dus priesters met een officie, geen beneficie. Bovendien hadden soms getijdenpriesters - cantores - deel aan de memorie.⁶¹ Met de broederschapspriesters en de zangers werd het aantal van 34 overschreden. Misschien deed dat er niet toe, omdat er toch nooit 34 priesters tegelijk ter memorie kwamen en werd daarom in 1536 nog eens benadrukt dat alléén wie deelnam aan de grafbegankenis, ook de bijbehorende uitkering kreeg.⁶² Overigens wordt éénmaal in een stichtingsakte gerept van 50 priesters: “.. men sel gheven tot vijftich priesteren toe ende niet meer die des vridachs misse lezen...”⁶³

Het aantal priesters in de Pieterskerk dat géén deel aan de memorie had is moeilijk te schatten. In 1470 kwam Willem van Leeuwen met de hoofdmannen van het St. Nicolaasgilde overeen een officie te stichten, waarvan de collatie na zijn dood aan het gilde zou komen, en hij bepaalde dat in dit officie moest worden aangesteld “eenen goeden eerlicken priester van goeder fame die geene cappelrye zelve en heeft daer hij tSinte Pieters op te memorie gaet.” Ook een vicekapelaan of in het algemeen iemand die andere verplichtingen op dit gebied had, kwam niet in aanmerking, tenzij hij die verplichtingen opgaf.⁶⁴ Zulke bepalingen zijn er misschien meer geweest.

Distributie van memoriegelden in de praktijk

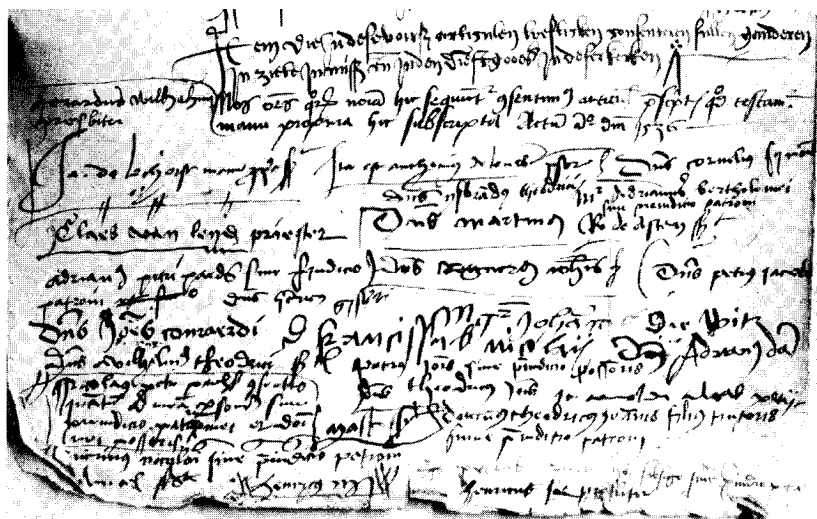
In de stichtingsakten van memories wordt doorgaans een klein bedrag vermeld dat aan iedere priester “die te grave komt” bij de vigilie en 's ochtends uitgekeerd moet worden. Moeilijkheden met wisselgeld zullen ertoe geleid hebben, dat de instellingen die memories organiseerden in plaats van

gewoon geld loden penningen gingen distribueren bij het graf. Daar was een loodmeester voor aangesteld, bij wie men later – één- of tweemaal per jaar – zijn “loodjes” kon laten verzilveren. In ieder geval was dit de praktijk van het Catharinagasthuis, dat in 1419 een uitrusting kocht om de loodjes te maken en te bewaren.⁶⁵ De Heilige Geest had ook een loodmeester: in 1537 vinden we in die functie de priester Pieter van Aichen.⁶⁶ Er zijn aanwijzingen dat ook de deputaten op deze manier het memoriegeld ronddeelden, bijvoorbeeld in de rekening der deputaten over het jaar 1515/1516:⁶⁷ “Item gegeven onse rentemeester een heel jaer die renten in te manen ende die memorien op te scriven ende dat loot te distribueren.” Kennelijk was de rentmeester tevens loodmeester.

Een levendige blik op de gang van zaken bij het uitdelen en inwisselen van de loodjes wordt ons vergund door een overeenkomst uit 1536 die door de meeste “memoristen” is ondertekend.⁶⁸ Hierin wordt het volgende bepaald. Alleen wie bij het graf present is, biddend en niet “clappende”, zal een loodje ontvangen. Wie z’n inleggeld niet betaald heeft, krijgt niets en het geld dat aldus in kas blijft zal niet als betaling gelden. Ook memories die weinig opleveren moeten gehouden worden, op de vastgestelde tijden. Degene van wie “onse lootmeester” de loodjes niet wil inwisselen, moet ze gaan wisselen op de plaats die het teken op het loodje aangeeft. Wie “onse lootmeester” in verband hiermee onheus bejegt, krijgt niets.

Na de ondertekening volgt nog een bepaling: voortaan moet iedere memoriepriester niet alleen de eed afleggen aan de deputaten, maar ook zijn instemming met deze bepalingen betuigen. Wie weigert “zal buyten staen metten drien onwillighen als meester Floris Ghijsbrechtsz., heer Willem Pietersz. van Zijl ende heer Foy Pietersz. van Zijl” en slechts een loodje ontvangen als hij persoonlijk bij het graf komt.

Van dit stuk is ook een klad bewaard, in een andere hand en zonder toevoeging na de ondertekening.⁶⁹ Uit de tekst blijkt dat de kwestie al in 1534 aan de memoriepriesters was voorgelegd. Toen, na twee jaar, nog steeds drie priesters, waaronder een memoriemeester, weigerden het stuk te tekenen, achtte men blijkbaar toch de tijd gekomen om het zijn definitieve vorm te geven. Bovendien liet men er in hetzelfde jaar akte van opmaken door de notaris Andries Cel, één der memoriepriesters. Deze akte en een “extract” ervan zijn bewaard gebleven.⁷⁰ Comparanten, dus degenen die opdracht gaven de akte op te maken, blijken de kerkmeesters te zijn, die in dezen tevens voor de gasthuismeesters en de Heilige Geestmeesters optraden. Die drie colleges hadden kennelijk weer eens reden tot klagen over de priesters. We kunnen gevoeglijk aannemen dat zij vanaf 1534 geijverd hebben voor een bindende overeenkomst, die een aantal rechten en vooral plichten van de priesters zou vastleggen.

afb. 3. De 29 handte keningen onder de overeenkomst van 1536 over de distributie van de memoriegelden. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

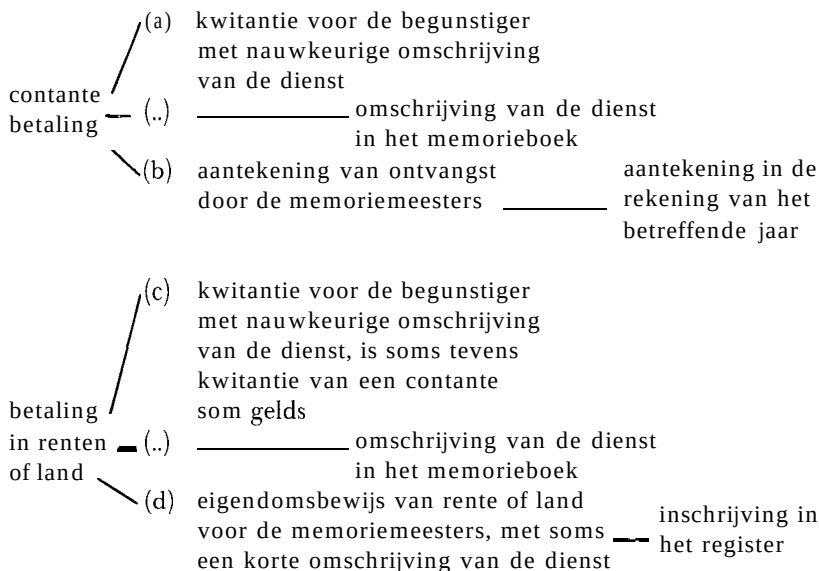
Vermoedelijk heeft Andries Cel, de notaris die de akte opmaakte, de tekst van de overeenkomst zelf opgesteld. Voor deze veronderstelling zijn paleografische argumenten⁷¹ maar ook inhoudelijke: het ligt voor de hand dat de priesters, of misschien de kerk-, gasthuis- en Heilige Geestmeesters zelf, de opdracht om een aantal regels op te stellen die kracht van wet moesten krijgen, aan een notaris gaven, die bovendien zelf deel had aan de memorie.

Uit de regels zelf kunnen we een aantal conclusies trekken. Blijkbaar maakten de priesters soms aanspraak op een loodje, als ze niet naar behoren gebeden hadden of als ze zelfs niet op het graf waren geweest. Ze betaalden kennelijk hun inleggeld niet geregeld. Van memories die weinig opleverden, maakten ze zich gemakkelijk af. Ze waren soms te lui om alle verschillende loodmeesters af te lopen en probeerden bij één al hun loodjes in te wisselen. Wie met “onse lootmeester” bedoeld wordt, is niet duidelijk. De loodmeester van de deputaten of van één van de colleges die geijverd hadden voor het tot stand komen van dit stuk? Als we de laatste mogelijkheid aannemen, moeten de kerkmeesters en/of gasthuismeesters en/of Heilige Geestmeesters in 1534 de bepalingen in deze vorm aan de priesters voorgelegd hebben. De laatste bepaling maakt duidelijk dat degenen die het stuk

niet hebben getekend en eventuele toekomstige weigeraars precies zo behandeld zullen worden als de anderen, of ze dat nu willen of niet.

Administratie

In het voorgaande is al iets gezegd over de administratie van de memorie-meesters, voorzover wij die als bronnen kunnen gebruiken. We zullen nu trachten na te gaan hoe die administratie werkte en we beginnen bij het begin: de instelling van een memorie.⁷² Als we de stukken die hierbij opgemaakt moeten zijn allereerst verdelen naar soort van betaling, in renten of land, of contant, krijgen we het volgende schema:

Niet van alle in het schema voorkomende stukken en boeken zijn voorbeelden bewaard. Van (a) en (c) hebben we maar weinig exemplaren over, om de voor de hand liggende reden dat die niet in het archief van de memorie-meesters terechtkwamen. De weinige exemplaren die over zijn geven uitvoerige beschrijvingen van de uit te voeren memordienst, waarmee de begunstiger of diens erfgenamen eventuele nalatigheid aan de kaak konden stellen.

Aantekeningen van ontvangst van contant geld (b) zijn niet bewaard, maar we mogen aannemen dat er stukken geweest zijn, waarop de eens per

jaar geschreven rekening gebaseerd was; in de rekeningen staan deze posten bij “alrehande ontfanck” genoteerd. De stukken (d) vormen de grote massa in het archief van de deputaten en memoriemeesters. We vinden hiertussen enkele tegenhangers van stukken (c).

Aan de aantekening in het memorieboek lag vermoedelijk een klad ten grondslag, dat op de bijeenkomst met de begunstiger gemaakt was. Een memorieboek bevatte een jaarkalender met per dag korte, praktische aantekeningen over de te houden memoriediensten. Doorgaans werd ook een aantal afschriften van stichtingsakten van memories opgenomen. Een memorieboek dat duidelijk aan de memoriemeesters behoorde, is niet bewaard.⁷³

De rekening van 1518/1519 spreekt van “heer Ghisbrecht Kuyck om dat hij ...menicken memorien geregistriert heft int memoribuyck ende in dat register buyck...” En in de rekening van 1506/1507 wordt melding gemaakt van “XII memorien te scriven in beide onse boecken”, waarmee wel het memorieboek en een register, een cartularium bedoeld zullen zijn. We mogen aannemen dat het schrijven van “memorien” in het register inhield dat de eigendomsbewijzen daarin gekopieerd werden. Zo’n register van de memoriemeesters is al evenmin bewaard. De rekeningen vanaf 1503 zijn echter wel grotendeels overgeleverd.⁷⁴

In het schema is alleen verwerkt wat verband hield met het aannemen van een memorie. Als dat gebeurd was viel er weer van alles te regelen en op te schrijven: enerzijds de uitvoering van de dienst en anderzijds het beheer van de verkregen gelden en goederen.

De uitvoering van de dienst had haar neerslag in de rekeningen. De kosten die de memoriediensten met zich meebrachten vormen een uitgavenrubriek. Tot 1527 worden alle memories genoemd in de volgorde waarin ze gehouden werden gedurende het rekenjaar, met het totaalbedrag van de uitkeringen en kosten die ermee gemoeid waren. Kosten van wekelijkse en frequenter missen staan apart vermeld, evenals de kosten van de belichting van de memories, dus de kaarsen, en van enkele altaren, welke kosten aan de “lichter” vergoed werden. De inleggelden die de priesters moesten betalen om deel te hebben aan de memorie, zijn niet in de rekeningen terug te vinden.

Nog uitvoeriger gedocumenteerd is het beheer van gelden en goederen van de memoriemeesters. Contante bedragen die als betalingen voor memories binnenkwamen, werden vermoedelijk zo snel mogelijk belegd: de begunstiger had zo enigszins de garantie dat de dienst ook na vele jaren nog werd waargenomen. In 1548 verbond Clementia Henrick Paetsen dochter aan haar schenking aan de kerk, het gasthuis, de Heilige Geest en de huiszittende armen de voorwaarde dat, indien de rente gelost werd, het

losgeld terstond weer belegd werd; anders zou de rente aan de deputaten vervallen, die hem dan ook moesten beleggen "... op goede zeeckere ende onbelaste plecken".⁷⁵ Behalve in een eigendomsbewijs werd de aankoop van een rente ook vastgelegd in de rekening van het betreffende jaar.

De renten werden opgehaald – "ingemaand" heette dat – met behulp van jaarlijks opnieuw samengestelde lijsten van renten: maanboeken. Hierin zijn de renten binnen Leiden per straat en daarbuiten per ambacht geordend. In de marges zijn tekenjjes te vinden, vermoedelijk gezet om "af te kruisen" wat betaald was. Naast een aantal maanboeken uit verspreide jaren is ook een lijst bewaard waarin de renten, of liever: de onderpanden, uitvoeriger zijn beschreven, kennelijk voor langere tijd.⁷⁷ De jaarlijkse inkomsten uit renten vinden we in de rekeningen terug, met vermelding van de personen van wie geïnd was.⁷⁸

Dat er geen memorieboek of cartularium van de memoriemeesters bewaard is kan in verband gebracht worden met de gebeurtenissen van 1573, toen een soldaat bij de rentmeester thuis een kist openbrak, kennelijk in de hoop dat er geld in zat. Zijn teleurstelling over de inhoud uitte hij door het een en ander in de haard te gooien.⁷⁹ Misschien zijn toen ook de rekeningen van vóór 1503 vernietigd: in de statuten van 1462 wordt gesproken van de jaarlijkse "verkiezing en afrekening", en er is geen reden om aan te nemen dat de rekeningen pas vanaf 1503 netjes zijn opgeschreven.

Slechts enkele maanboeken van vóór 1535 zijn bewaard en vermoedelijk al vóór 1573 gebundeld.⁸⁰ Dat betekent dat de maanboeken van de tussenliggende jaren ook al eerder verloren gegaan zijn of, waarschijnlijker, gewoon weggegooid. De stukken en aantekeningen, waaruit een rekening werd samengesteld (in het schema: b), werden waarschijnlijk vernietigd zodra de net-rekening gepresenteerd en goedgekeurd was.

De rentmeester

Eén van de priesters trad op als rentmeester en was daardoor de centrale figuur in de organisatie. Hij bleef jarenlang in functie en hij was de enige die een vast loon ontving. Anderen, die bijvoorbeeld schrijfwerk deden, werden per karwei betaald, met uitzondering van mr. Jan Willemsz., die van 1550 tot 1557 als "registrator" van memories genoemd wordt en een jaarloon ontving.⁸¹ De rentmeester inde de renten, stelde het maanboek samen en regelde zaken die hiermee in verband stonden: zo pandde hij huis of erf van achterstallige betalers. Hiervoor bleek al dat hij tevens loodmeester was. Hij hield inkomsten en uitgaven bij en maakte de jaarlijkse rekening op. Een enkele keer wordt hij genoemd als degene die het register en het memorieboek bijhield.⁸² Hij was géén partij in financiële transacties:

bij de overdracht, aankoop of verkoop van renten traden altijd de deputaten en memoriemeesters op.

We kennen uit de periode waarvan rekeningen bewaard zijn, enkele rentmeesters bij name. De eerste die als zodanig genoemd wordt, in de rekening van 1507/1508, is Gijsbrecht Coenenz. van Kuijck. Hij heeft de rekening van 1504/1505 geschreven, maar het is niet duidelijk of hij toen al rentmeester was. Nu zijn de rekeningen van 1503/1504 en van 1505/1506 tot en met 1512/1513 en het *maanboek* van 1498 geschreven door Pieter Florijsz. van Sassenem (Sassenheim). Deze wordt in 1491 genoemd als deken van Rijnland;⁸³ hij was dus een vooraanstaand man. Eigenlijk té vooraanstaand om het rentmeesterschap op zich te nemen, een functie die vanaf 1507 in elk geval vervuld werd door figuren die vermoedelijk het rentmeestersloon echt nodig hadden. Pieter Florijsz. deed weliswaar schrijfwerk en werd daarvoor ook betaald, maar dat was toch een minder nederige baan dan jaar in jaar uit geld ophalen langs de deuren en penningen uitdelen in de kerk.

Gijsbrecht Kuijck, die de rekeningen tot en met 1526/1527 schreef, was eenvoudig altarisist,⁸⁴ bezat dus geen beneficie in de Pieterskerk en voorzover we kunnen nagaan ook niet elders. Bij de heffing van de precarie – een bisschoppelijke belasting – in 1528 hoefde hij minder te betalen dan op zijn kwitantie stond en wel “uit bijzondere genade en wegens armoede”.⁸⁵ Misschien moeten we dit heel letterlijk opvatten en miste de oude man zijn rentmeestersloon, dat in 1525 toch nog 25 Rijnse guldens bedroeg. Vanaf 1527 namelijk lijkt een andere rentmeester op te treden. De volgende acht jaar wordt er slordig boekgehouden. De altarisist Adriaen Pietersz. Paeds moet in deze periode rentmeester zijn geweest. Of het aan hem lag dat de administratie van die jaren zo’n treurige aanblik biedt, is niet duidelijk. Misschien trof de deputaten ook enige blaam: in 1532/1533 waren er “straf deputati” aangesteld, zo meldt de rekening van dat jaar. Van 1535 tot 1559 was Gerijt Willemsz. rentmeester. Evenals zijn voorgangers was hij altarisist in de Pieterskerk en ook van hem zijn geen beneficiën elders bekend. Hij deed zijn werk lange tijd zeer consciëntieus. We hebben kleine aanwijzingen dat in zijn tijd de rentmeester de belangrijkste man in de organisatie was geworden. De memoriepriesters kwamen bij hem thuis om zijn rekening gepresenteerd te krijgen. En dat was dan ook echt zijn rekening: “Dit is alsulken ontfang ende uitgeven als ick, mr. Gerijt Willemsz., priester, ontfangen ende weder uitgegeven hebbe als rentmeester van die deputaten in Sinte Pieters kerck binnen Leijden, tot welken dienst ick gecontinueert worde . . .”⁸⁶ Gijsbrecht Kuijck begon zijn rekeningen bescheidener: “Dit is dat heer Willem van Zijl, heer Pieter Stien ende meester Jacop Pietersz. Tollenaer, priesteren ende memorimeesteren ende deputaten der

capellanen ende vicecapellanen van Sinte Pieters kerck binnen Leyden, ontfangen ende uitgegeven hebben, tot welken dienst sy gecoren worden ...”, aldus de rekening van 1515/1516. De deputaten en memoriemeesters hielden wel de eerste verantwoordelijkheid voor de rekening, zoals blijkt uit hun akkoordverklaringen die in de rekeningen vanaf 1550/1551 zijn opgetekend, na het saldo. Zo lezen we aan het eind van de rekening van 1550/1551: “Dese voirc. rekeninghe vanden jare vijf hondert ende vijftich heeft meester Gherrit Willems die rentemeester vanden deputaten gheacordeert metden deputaten vanden selfde jare als meester Jan Willemsz. ende meester Henric Jansz., also heer Rolof van Asten, die derde, die werrelt overleden is, ende onder gheteykent met hore namen”. De handtekeningen van de twee eerstgenoemde memoriemeesters staan er onder.

Van de laatste rentmeester, Dirck Lourisz., zijn enkele verspreide aantekeningen en maanboeken uit 1569-1572 over.⁸⁷ Hij was tevens rentmeester van de Sacramentsbroederschap in de Pieterskerk.⁸⁸ Tijdens het verblijf van Lumey en zijn soldaten in de stad had hij de kist met documenten van de memoriemeesters bij zich thuis staan.

Besluit

Met het voorgaande is gepoogd een schets te geven van het reilen en zeilen van de memoriepriesters en hun bestuur. Het college kwam tot stand kort na een conflict, waarin voor het eerst de kapelaans en vicekapelaans als memoriepriesters samen optraden. Dat conflict was niet het laatste dat tussen de memoriepriesters en hun “werkgevers”: kerk-, gasthuis- en Heilige Geestmeesters, plaatshad. We mogen daaruit afleiden dat de organisatie omstreeks 1440 ontstaan was om de belangen van de kapelaans te verdedigen en dat de noodzaak van eigen “voormannen” ook later nog bleek. Dat betekent niet dat er honderddertig jaar lang steeds maar belangen van kapelaans verdedigd moesten worden.

De memoriemeesters hadden van het begin af aan nog een heel andere functie: het aannemen en organiseren van memories en het beheren van de daarvoor bestemde fondsen. Die taak namen zij van de kerkmeesters over. Als tijdelijke gezagsdragers over de priesters, tot wie ze zelf ook behoorden, zullen ze vaak de belangen van de begunstigers verdedigd hebben, bijvoorbeeld door boetes te innen van priesters die hun plichten niet nakwamen. Dat de begunstigers wel eens twijfelden aan dat gezag of aan de wil om het uit te oefenen, blijkt uit de bepalingen in stichtingsakten, waarbij toezichthouders werden aangesteld.

Waren de kerkmeesters nu erg ongelukkig met de nieuwe priesterorganisatie? Tenslotte waren de priesters in vereniging moeilijker onder de

duim te houden en bovendien namen ze de kerkmeesters een deel van hun taak af. Als de kerkmeesters tegen dat laatste bezwaar hadden gemaakt, zou daarvan vermoedelijk wel enige getuigenis overgeleverd zijn. Nu dat niet het geval is, mogen we aannemen dat ze het best vonden; misschien was het memoriewezen hun toch al boven het hoofd gegroeid.

Niet uitsluitend een belangenorganisatie dus. Toch waren de Leidse memoriemeesters dat nog meer dan hun collega's van de Amsterdamse Oude Kerk. De Amsterdamse memoriemeesters namen memories en renten van de kerkmeesters over en daarmee, lijkt het, ook hun positie tegenover de priesters. Zij beperkten het aantal deelhebbers aan de memorie door bepaalde minimum-inkomsten te eisen en door inleggeld te vragen. In de Pieterskerk waren minimum-inkomsten niet vereist en hieven de memoriemeesters geen inleggeld, zodat voor een aandeel in hun memories alleen een eed afgelegd moest worden.

Dit verhaal van loodjes en eigendomsbewijzen, van rentmeesters en maanboeken, heeft ons ver weggevoerd van datgene waar alle bedrijvigheid om begonnen was: de zorg voor de zielen in het hiernamaals. Dat de memoriemeesters een functie hadden in het spirituele leven van de Leidenaren, we zouden het haast vergeten. Maar in de tijd dat sommigen vochten, anderen werkten en weer anderen het bidden voor hun rekening namen, moet het college van memoriemeesters voor de burgers een belangrijke instantie geweest zijn.

Weinig zullen de stichters van memories in de Pieterskerk gedacht hebben dat wat zij ten eeuwigén dage hadden ingesteld, het — aan die eeuwigheid afgemeten — zo kort zou uithouden. In juni van het jaar 1572 immers werd een Geuzengarnizoen in de stad toegelaten, waarmee een einde kwam aan de katholieke godsdienstoefeningen en dus ook aan de memories in de Pieterskerk.

afb. 4. De apostelen Petrus en Paulus op de buitenluiken van het Laatste Oordeel door Lucas van Leyden, 1526. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto A. Dingjan.

BIJLAGE: Namen van deputaten en memoriemeesters 14381567

Tot 1503 zijn de namen ontleend aan verspreide stukken, voornamelijk schepen-akten. Voor de periode van 1503 tot 1558 dienden de rekeningen van deputaten en memoriemeesters als voornaamste bron, vanaf 1558 weer verspreide stukken. Indien twee of meer bronnen beschikbaar waren is de versie van één bron gekozen, met eventueel tussen haakjes toevoegingen uit andere bronnen. De verspreide stukken bevinden zich in het als archief van de deputaten en memoriemeesters afgescheiden gedeelte van de archieven van de kerken, met uitzondering van de volgende stukken en afschriften, in chronologische volgorde: Kl 568, Ke 1360, Kl 1331, Ga 651, Kl 1244, Kl 1321, Ga 1357 (Lep rozen, Cart. 3), fol. 54v-55, Oud SA 1829, Kl 1331, Ga 1357, fol. 55. De namen zijn in de eerste jaren per vermelding opgegeven; als een vast patroon zichtbaar wordt. ~~per~~ jaar.

- 1438 feb. 27 hr. Gerijt van Hillegom, hr. Claes Hüge s., kapelaans, hr. Peter Jan Vlamiinc s.s., vicekapelaan, deputaten der kapelaans
- 1438 juni 16 hr. Gherijt van Hillegom, hr. Claes Hugen z., vertegenwoordigen de kapelaans
- 1440 feb. 19 hr. Pieter Aernts z., vertegenwoordigt kapelaans
- 1440 aug. 20 hr. Peter Aernts s., hr. Peter Burgaerd s., kapelaans, hr. Tomas Danel s., vicekapelaan, memoriemeesters der kap. en vicekap.
- 1440 okt. 13 hr. Pieter Aernts z., vertegenwoordigt kapelaans
- 1440 okt. 25 hr. Pieter Aernts z., vertegenwoordigt kapelaans
- 1440 dec. 13 hr. Willem Jans z., vertegenwoordigt kapelaans
- 1442 okt. 11 hr. Gerijt van Hillegom, vertegenwoordigt kapelaans
- 1443 okt. 4 hr. Gerijt van Hillegom, hr. Willem Jans z., hr. Florijs Aernts z., vertegenwoordigen kapelaans
- 1444 feb. 5 hr. Gerijt van Hillegom, hr. Florijs Aernts z., hr. Willem Jans z., vertegenwoordigen kapelaans
- 1445 juni 4 hr. Willem Jans z., mr. Jan van [N]aeldwijn, hr. Dirc van Oeyen, memoriemeesters van de kapelaans
- 1445 juli 3 hr. Dirc van Oeyen, hr. Willem Jans z., mr. Jan van Naeldwijn, mem. mrs.
- 1445 juli 18 hr. Dirc van Oeyen, mr. Jan van Naeldwijn, hr. Willem Jans z., mem. mrs. van de kapelaans
- 1446 okt. 19 hr. Gerijt van Hillegom, hr. Willem Jacobs z., hr. Willem Heerman, procuratoren van de kapelaans
- 1448 aug. 14 mr. Jan van Naeldwijn, hr. Jacob van Werue, hr. Gerijt Symons z., mem. mrs. der kap. en vicekap.
- 1449 maart 1 mr. Jan Heynrics z. van Naeldwijck, hr. Jacob vander Werue, hr. Gerijt Symons z., mem. mrs. der kap. en vicekap.
- 1450 feb. 12 hr. Pieter Aernts z., mr. Jan Heynric z. van Naeldwijn, mr. Willem Teden z., mem. mrs. der kap. en vicekap.
- 1450 juni 21 hr. Pieter Aernts s., mr. Jan Heynric s. van Naeldwijn, mr. Willem Teden s., mem. mrs. der kap. en vicekap.
- 1450 juli 24 mr. Jan Heynrix z. van Naeldwijck, hr. Pieter Aernts z., mr. Willem Teden z., mem. mrs. der kap. en vicekap.
- 1451 maart 31 hr. Pieter Aernts z., mr. Willem Heerman, hr. Willem Clais Horsts z.,

	deputaten en memoriemeesters der kap. en vicekap.
1450/1451	hr. Pieter Aernts z., hr. (mr.?) Willem Heerman, hr. Willem Clais Horsts z.
1451/1452	hr. Jacop Pieters z. van Egmonde, hr. Willem Clais Horsts z., hr. Gerijt Symons z.
1452/1453	mr. Gerijt Symons z., hr. Willem Jacops z., hr. Hüge Danckerts s.
1453/1454	hr. Heynric Gerijt Hobben z.z., hr. Willem Jacops z., hr. Gerijt Florijs z.
1454/1455	mr. (hr.?) Heynric Gerijt Hobben z.z., mr. Jan Heynricxz. van Naeldwijn, hr. Pieter Dirc Hillen z.z.
1455/1456	mr. Jan Heinrix z. van Naeldwijn, hr. Jacop van Werue, mr. Jacop Heermalen
1456/1457	hr. Jacob vanden Werue, mr. Jan Vinck, hr. Allairt Jacops z.
1457/1458	hr. Willem Heerman, mr. Jan Vinck, hr. Willem Jacops z.
1458/1459	?
1459/1460	hr. Claes Hugen z., hr. Dirc van Oeyen, hr. Willem Engebrecht z.
1460/1461	hr. Clais Hugen z., mr. Jan Heynricx z. van Naeldwijck, hr. Pieter Dirc Willen z.z.
1461/1462	?
1462/1463	hr. Jan Pieters z. van Alcmaier, hr. Willem Jacops z., hr. Dirc van Oeyen
1463/1464	hr. Willem Jacops z., hr. Pieter Dirc Hillen z.z., mr. Jacop Florijs Heermalens z.
1464/1465	hr. Pieter Dircs z., hr. Jan van Alcmaier (genoemd als: domini Petrus f. Theoderici et Johannes de Alcmaria)
1465/1466	hr. Jan van Alcmaier, hr. Jacop van Werue, mr. Jan Aelbrechts z.
1466/1467	hr. Clais Hugen z., hr. Jacop van Werue, mr. Jacop Heermalen
1467/1468	?
1468/1469	hr. Willem Jacops z., hr. Willem Engebrechts z., hr. Adam Jacops z.
1469/1470	?
1470/1471	mr. Aelbrecht Ghijsbrechts z., hr. Pieter Dirc Hillen z.z., mr. Jan van Leyden
1471/1472	hr. Pieter Dirc Hillen z.z., mr. Heynric Jan Heynric Paidzen z.z., hr. Adriaen Willems z.
1472/1473	mr. Jacop Heermalen, mr. Heynric Paidts, hr. Gerijt Harmans z.
1473/1474 t/m	1475/1476 ?
1476/1477	mr. Heynric Paidze, mr. Jan Buekels z., hr. Gerijt Gerijts z.
of 1477/1478	(vermelding 13 aug. 1477)
1478/1479	hr. Willem Jacops z., mr. Aelbrecht vander Horn, mr. Symon Andries z.
1479/1480	hr. Jacob van Werue, hr. Gerijt Gerijt z.
1480/1481	?
1481/1482	mr. Pieter Florijs z., mr. Jan Buekels z., hr. Foeye Bertelmees z.
1482/ 1483	?
1483/1484	?
1484/1485	mr. Jan van Leyden, hr. Jacop van Werue, hr. Gerijt Gerijt z.
1485/1486	hr. Jacop van Werue, mr. Pieter Florijs z., mr. Jacop Pieters z.

1486/1487	hr. Willem Jacobs z., mr. Pieter Florijs z., hr. Gerijt Vinck
1487/1488	hr. Willem Jacobs z., hr. Gerijt Gerijts z., hr. Gerijt die Bruijn
1488/1489	hr. (mr.?) Cornelis van Delff (wten Camp), provisor van Rijnland, hr. Gerijt die Bruyn, hr. Jan Ziericx z.
1489/1490	?
1490/1491	mr. Jan van Leyden, mr. Pieter Florijs z. (van Sassenem), hr. Ghijsbrecht Conraerts z. (Kuyck)
1491/1492	mr. Jan van Leyden, hr. Gherijt die Bruyn, hr. Gherijt Vinck
1492/1493	mr. Clais Florijs z., hr. Gerijt die Bruyn, hr. Jan de Zwart (vanden Broec)
1493/1494	mr. Pieter Florijs z., hr. Jan vanden Broeck
1494/1495	mr. Pieter Florijs z., hr. Foey Pieters z., mr. Gerijt die Wit
1495/1496	hr. Foey Pieters z., hr. Gerijt Vinck, hr. Gerijt die Bruyn
1496/1497	mr. Cornelis Jacobs z., hr. Symon Yewouts s., hr. Frans vander Horn
1497/1498	hr. Frans vander Horn, hr. Jan vanden Broeck, hr. Ghijsbrecht Coenen z. van Cuyck
1498/1499	hr. Jan vanden Broeck, hr. Jacop van Lochorst, mr. Jacop Pieter Asselijns z.z.
1499/1500	?
1500/1501	
1501/1502	mr. Dirck Jacobs z., mr. Pieter van Sassenem, hr. Aernt Lieuijn
1502/1503	mr. Dirck Jacobs z., hr. Frans vander Horn, hr. Ghijsbrecht Coenen z. (Cuyck)
1503/1504	hr. Frans vander Horn, hr. Jacob van Lochorst, hr. Gerijt Vinck
1504/1505	hr. Jacob van Lochorst, hr. Ghisbrecht Pieterz., hr. Jan Gouertz.
1505/1506	hr. Ghijsbrecht Pieter z., mr. Jacob Pieters z. Tollenaer, hr. Gerijt die Bruyn (gest. in dat jaar, zie rek. 1506/1507)
1506/1507	mr. Pieter Florijs z. (van Sassenem), hr. Willem Dircxz., hr. Ghijsbrecht Cuyck
1507/1508	hr. Willem Dircx z., hr. Jan vanden Broeck, hr. Symon Ewouts z.
1508/1509	hr. Jan vanden Broeke, mr. Pieter Florijs z. van Sassenem, hr. Jacob Maes
1509/1510	mr. Pieter Florijs z., mr. Florijs Ghijsbrecht z., hr. Ghijsbrecht Coenen z. van Cuyck
1510/1511	hr. Gerijt Vinck, hr. Clais van Leyden, mr. Jacob Pieters z. Tollenaar
1511/1512	hr. Jacob van Lochorst, hr. Clais van Leyden, mr. Kairl Jans z. vander Laen
1512/1513	hr. Jacob van Lochorst, hr. Jan vanden Brueke, hr. Jan van Veen
1513/1514	hr. Jan vanden Brueke, mr. Bartholomees van Alphin, hr. Roeloff (Jacops z.) van Asten
1514/1515	mr. Bortholomees (Louwerijs z.) van Alphin, hr. Willem van Zijl, hr. Garbrant Dirix z. (tot en met 24 okt. 1515)
1515/1516	hr. Willem (Pieters z.) van Zijl, hr. Pieter (Wouters z.) Stien, mr. Jacop Pietersz. Tollenaar (vanaf 26 okt. 1515)
1516/1517	hr. Pieter Stien, hr. Gerijt Vinck, mr. Kaerl Jans z. vander Laen
1517/1518	hr. Gerijt Vinck, hr. Roeloff (Jacops z.) van Asten, hr. Pieter (Harmans z.) van Aken

- 1518/1519 hr. Roelof van Asten, deken van Rijnland, hr. Willem Diricx z., mr. Willem Paeds Claesz.
- 1519/1520 hr. Willem Diricx z., hr. Pieter Stien, hr. Foey van Zijl
- 1520/1521 hr. Pieter Stien, hr. Claes van Leyden, mr. Kaerl **vander Laen**
- 1521/1522 hr. Claes van Leyden, hr. **Gerijt** Vinck, hr. Heynric **Michiels** z. van Leeuwen
- 1522/1523 hr. **Gerijt** Vinck, mr. Jan Willem z., hr. Heynric Jan z.
- 1523 juli 13 hr. **Gerijt** Vinck, hr. Pieter Stien, mr. Heyrick Jans f.
- 1523/1524 ?
- 1524/1525 hr. Willem van **Zijl**, mr. Willem van Alcmade, mr. Kairl **Janz. vander Laen**
- 1525/1526 mr. Willem van Alcmade, hr. **Gerijt** Vinck, hr. Foy van Zijl
- 1526/1527 hr. Pieter Stien, mr. Cornelis Willem z.
- 1527/1528
- 1528/1529 mr. Florijs Ghijsbrechts z., pastoor, hr. Pieter Styen, mr. Adriaen Pairs
- 1529/1530 hr. Diric **vander** Goude, hr. Claes van Leyden, mr. Jan Petyt
- 1530/1531 hr. Pieter Stien, hr. Diric **vander** Goude, Heynric **Jansz.** (bij ontvangsten) en hr. Claes van Leyden, hr. Willem van **Zijl**, mr. Claes Pairs (bij uitgaven)
- 1531/1532 ?
- 1532/1533 "hr. Foy, mr. Floris, mr. Karel **ende** straf deputati"
- 1533/1534 3
- 1534/1535 :
- 1535/1536 hr. Claes van Leijden, mr. (hr.?) Jan **Arent** z. (Petyt), deken van Rijnland, hr. Willem van Zijl
- 1536/1537 hr. Willem van **Zijl**, hr. Roelof Jacobs z. van Asten, mr. Heynrick **Jans** z.
- 1537/1538 hr. Roelof van Asten, hr. Fey van **Zijl**, hr. Pieter Jans z.
- 1538/1539 hr. Foy van **Zijl**, hr. Bartelmees van Delf (Bartholomeus Petri Dijck), hr. **Dirck** Splinters z. (Theodricus Zwieten)
- 1539/1540 hr. Bartelmees **Pieters** z. Dijck, hr. Claes van Leyden, hr. Jan Gerijts z.
- 1540/1541 hr. Claes van Leyden, hr. Willem van **Zijl**, mr. Heynric Jans z. (genoemd als dns. **Nicolaus** de Leydis, dns. Wilhelmus de **Zijl**, mr. Henricus **Johannis**)
- 1541/1542 hr. Willem van **Zijl**, mr. Aelbrecht Jans z., hr. Pieter Jacobs z.
- 1542/1543 mr. Aelbrecht Jans z., mr. Arian Vinck, hr. Jan Gerijts
- 1543/1544 mr. Adriaen Vinck (ook genoemd als Adriaen Meess), mr. Florijs Ghijsbrecht z., pastoor, hr. Adriaen (Cornelis z.) van Dam
- 1544/1545 mr. Florijs Ghijsbrechts z., pastoor te Oegstgeest, hr. Willem van Zijl **Pieters** z., hr. Quiring Claes z.
- 1545/1546 hr. Willem van **Zijl**, mr. **Gerijt Heerman**, mr. Heynrick Jans z.
- 1546/1547 mr. **Gerijt Heerman**, mr. Jan Willems z., mr. Jan Petyt, provisor
- 1547/1548 mr. Jan Willems z., hr. Bartelmees Dijck, hr. Pieter Jans z.
- 1548/1549 hr. Bartelmees Dijck, hr. Willem van **Zijl**, hr. Bonaventura
- 1549/1550 hr. Willem van **Zijl**, hr. Roelof Jacobs z. van Asten, hr. Arian van

	Dam
1550/1551	hr. Roelioff Jacobs z. van Asten (gest. in datjaar), mr. Jan Willems z., mr. Heynrick Jans z.
1551/1552	mr. Jan Willems z., hr. Bartelmees Dijck, hr. Dirck Louris z.
1552/1553	hr. Bertelmees Dijck Pieters z., hr. Willem van Zijl, hr. Heijnrick Cornelis z.
1553/1554	hr. Willem van Zijl, mr. Gerijt Heerman, mr. Heynrick Jans z.
1554/1555	mr. Gerijt Heerman (Jacops z.), mr. Aelbrecht (de Man) Jans z., hr. Arent Willems Tou
1555/1556	mr. Aelbrecht Jans z., hr. Fey van Zijl, hr. Heynrick Cornelis z.
1556/1557	hr. Fey van Zijl, mr. Arian Vinck, hr. Dirc Louris z.
1557/1558	mr. Adriaen Vijnck, mr. Gerijt Heerman, hr. Quiring Claes z.
1558/1559	mr. Gerijt Heerman, mr. Jan Willems z., mr. Henrick Jans z. Eenhooren
1559/1560	?
1560/1561	hr. Willem van Zijl Pieterss., mr. Aelbrecht Janss., hr. Quijrijn Claes z. (ook: heer Claes Quirins z. ???)
1561/1562	mr. Aelbert Jans z., mr. Gherijt Heerman, pater "tot Room" (klooster), mr. Dirck Adriaens z., pater "te falijsde baghijnen"
1562/1563 t/m	1565/1566 ?
1566/1567	mr. Aelbrecht Jans z., hr. Jacob Bartholomeesz., mr. Henrick Jansz. den Hoorn
hierna	niet bekend

AANTEKENINGEN

1. In het volgende zal ik de deputaten en memoriemeesters meestal kortheidshalve aanduiden als memoriemeesters, ook al spreken de bronnen later meer van deputaten. Memoriemeesters treft men ook buiten de Leidse Pieterskerk aan en de term is sprekender dan "deputaten".

2. J.T. Rosenthal, *The Purchase of Paradise*, London etc. 1972.

3. Zie hierna aantekening 60.

4. Memorieboek, inv.nr. 7 in: J.C. Oervoorde, *Archieven van de Kerken*, 2 dln., Leiden 19 15, dl. I: *Inventarissen en Regesten van de S. Pieters en van de O.L. V.-kerk*. Archieven van de Kerken met een inventarisnummer wordt hierna afgekort tot "Ke ..".

5. Drie rekeningen over de inning van het subsidium caritativum (1517) en van de ontvangsten van de precarie (1528, ca. 1535) in Holland, in: K. Heeringa, *Rekeningen van het Bisdom Utrecht 1378-1573*, dl. 2: *Rekeningen over het geestelijk gezag van den bisschop*, Utrecht 1932 (Werken Historisch Genootschap, 3e serie nr. 59), te citeren als Rekeningen.

6. Dit geldt voor de memories die door de memoriemeesters waren aangenomen. In het memorieboek van de kerkmeesters, Ke 7 (zie aantekening 73), treffen we óók dinsdag/woensdag aan; zondag/maandag is hier echter de meest voorkomende combinatie.

7. Ke 156, Regest 266

8. Voorzover in opdrachten aan de memoriemeesters de ligging van het graf vermeld wordt, blijkt dat altijd binnen de kerk te zijn, in de buurt van één of ander altaar. Maar in het derde memorieboek van de Heilige Geest (Koninklijke Bibliotheek, hs 73 E 41) wordt bij sommige memories vermeld "ende leyt buyten", dat wil zeggen: buiten de Pieterskerk. Moeten we ons inderdaad voorstellen dat de priesters na de mis naar het kerkhof togen en daarbij uitwaaiende kaarsen psalmen zongen?

9. Gelegen aan het Pieterskerkhof, naast en ten Z.W. van het Gravensteen.
10. In één geval werd een speciale uitkering vastgesteld voor "die die hoichmisse singet alsoe verre als hij requiem singen wil ofpro defunctis" (Ke 79). Blijkbaar was dat niet verplicht! Maar in een andere akte vinden we de bepaling: "men sel geven den commenduyr mit sijn twee heeren ende den overcoster tsamen in die vigilie twee comans groot ende des gelijc des ochtens inder zielmisse twee comans groot" (Ke 62). De ziel- ofwel requiemmis lijkt hier een vanzelfsprekende zaak en de celebrant werd er niet apart voor beloond.
11. Bijvoorbeeld heer Gijsbrecht Pietersz., die vóór 1515 kapelaan was van de kapelanie van de Heilige Maagd en St. Andreas de Apostel aan het Andreas-altaar (C.P.M. Holtkamp, *Register@deparochiën...*, dl. 4: Rijnlandia, Haarlem 1932, p. 19). Hij droeg tussen 1503 en 1510 memoriemissen op aan het Anna-altaar "inden ommeganc", het Catharina-altaar "inden ommeganc" en aan het Anna-altaar "beneden in die suytcapelle" (Ke 18, rek. 1503-1510).
12. Voor een overzicht van instellingen in de Pieterskerk, zie J.C. Overvoorde, *Archieven van de Kerken*, dl. 1, hierin: Inleiding, p. III-XLIII (hierna te citeren als: Overvoorde, Inleiding).
13. Bijvoorbeeld in de Brusselse kapittelkerk St. Goedele. Daar waren echter de kapelaans als "mercenaires", huurlingen, in dienst van het kapittel, dat bezitter was van de kapelanieën (P.L. Lefèvre, *L'organisation ecclésiastique de la Ville de Bruxelles au Moyen Age*, Louvain 1942 (Univ. de Louvain, Recueil de travaux d'Histoire et de Philologie, 3me série, 1 lme fasc., p. 51-52). Weer een ander geval dus!
14. W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke Instellingen in de Middeleeuwen*, Amsterdam 1951, geven zo'n karakteristiek dan ook niet, maar merken op dat zich "een grote variatie van memoriedienst en memoriestichting (heeft) ontwikkeld, waarvan wij nog lang niet alles weten en waarover geen samenvattende studies schijnen te bestaan" (p. 342).
15. I.H. van Eeghen, "Een kladboekje van de memoriemeesters der Oude Kerk te Amsterdam", in: *Huldeboek pater dr. Bonaventura Kruitwagen O.F.M.*, 's-Gravenhage 1949, p. 131-137, hierna te citeren als: Kladboekje. En vooral: "De geestelijke en wereldlijke functionarissen verbonden aan de oude of St. Nicolaaskerk te Amsterdam (tot 1578)", in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, nieuwe serie 37 (1949-1950), p. 65-109, hierna te citeren als: Functionarissen. Ook S. Muller Fzn. schrijft over het memoriewezen in zijn *Schetsen uit de Middeleeuwen I*, Amsterdam 1900. Het opstel "Eene middeleeuwsche dorpspastorie", p. 262-304, is gebaseerd op een uitgave van bronnen betreffende de parochiekerk van Beverwijk, maar Muller kent aan die gegevens, mijns inziens nogal voorbarig, een algemene strekking toe. Een vergelijking van de memorie in de Leidse Pieterskerk en die in het Beverwijkse parochiekerkje levert eigenlijk geen nieuwe gezichtspunten op voor ons onderwerp en wordt daarom achterwege gelaten.
16. Behalve de reeds genoemde inventaris van de archieven der kerken en de bisschoppelijke rekeningen, door Heeringa uitgegeven, stonden ons ten dienste: J.C. Overvoorde, *Archieven van de Kloosters*, Leiden 1917, 2 dln., te citeren als Kl (+ inv.nr.) J.C. Overvoorde, *Archieven van de Gasthuizen*, Leiden 1913, te citeren als Ga (+ inv.nr.) L.G. Le Poole, *Catalogus van de stukken en boeken in het archief van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis te Leiden*, Leiden 1902, te citeren als We (+ inv. code).
17. Archieven van de Ridderlijke Duitse Orde, balije van Utrecht, te citeren als D.O. (+ inv. nr.).
18. Vriendelijke mededeling van drs. B.N. Leverland van de Gemeentelijke archiefdienst Leiden.
19. Deze verklaring is meegebonden in een maanboek: Ke 15. Overvoorde behandelt deze verklaring onder de titel "Vandalisme" in het *Leidsch Jaarboekje* van 1904. Hij acht het mogelijk dat ■ gezien de veel grotere lacunes in het archief van de getijdenmeesters -in genoemde kist archivalia van de getijdenmeesters en niet van de memoriemeesters berustten. Het lijkt mij toch wel sterk dat de rentmeester van de memorie, waarvan niet bekend is dat hij tevens rentmeester van de getijden was, een kist vol documenten van de getijden bij zich thuis had staan. Het waren woelige tijden, zeker, maar ik volg toch liever Overvoordes andere suggestie: de verklaring van het nichtje niet zo letterlijk nemen.
20. Vgl. Overvoorde, Inleiding, blz. XIV: "Het college van deputaten en memoriemeesters dankte zijn ontstaan aan de noodzakelijkheid om de gemeenschappelijke belangen der

kapelaans en vice-kapelaans te kunnen verdedigen tegen de aanspraken van hen, die met het beheer der memoriegelden waren belast.”

21. Voorgeschiedenis en uitspraak zijn opgenomen in het memorieboek, Ke 7, fol. 6-7vo.

22. Hunnamen: heer Boudijn van Poel; meester Jan die Wit, cureyt van Voirhout; heer Volquijn; meester Willem Koen; heer Gherijt die Wit; Boudijn van Zweeten; Floris Paedsenzoen.

23. Ik heb ter bevordering van de overzichtelijkheid de volgorde van de bepalingen veranderd.

24. Kl 568

25. Ke 1360

26. Ke 1

27. Dat is aannemelijk door de gedetailleerde en concrete opzet van het stuk. Van Eeghen merkt hierover op: “Vergelijk bv. de door de Bisschop bevestigde statuten van de Leidse Sint Pieterskerk en de Oude Kerk, die slechts een zestiental jaren uit elkaar liggen en in het geheel geen punten van overeenkomst hebben. Kennelijk zijn zij door de memoriemeesters zelf opgesteld naar hun toenmalige behoeften.” “Kladboekje”, p 137, noot 1.

28. Zie bijlage.

29. “carbonem”: een tot dusverre niet aangetroffen vervorming van het uit het Hebreeuws afkomstige woord “corbanan”: “offerblok” of “kas”. Mijn dank aan Mw.Drs. M. Gumbert van de “Ducange-commissie”, die mij dit via Dr. D.E.H. de Boer liet weten.

30. Ke 18

31. Ke 19, rek., steeds de eerste post van “alrehande uitgeven”.

32. Ke 19, rek. 1538/1539 en rek 1551/1552

33. Ke 18, rek. 1514/1515

34. Ke 2

35. Ke 4. Wat tussen aanhalingstekens staat is door mij uit het Latijn vertaald.

36. We A 19

37. In 1524/1525 bijvoorbeeld waren twee memoriemeesters “gewest tot Delffom te consulieren mit die memorimeesteren...” en één van hen had in Haarlem ook nog “gesproken die memoristen van die scattinge hoe datter mede wesen soude. ...” Ke 18, rek. van dat jaar.

38. Rekeningen, passim, onder “alrehande uitgeven”.

39. Ke 1

40. Ke 1, mijn vertaling, zoals ook andere citaten uit dit stuk.

41. Een afschrift in het memorieboek van de kerkmeesters, Ke 7, fol. 101vo-102vo en de schepenakte Ke 1 la bewijzen dat. De kerkmeesters zullen ongetwijfeld nog meer opdrachten gekregen hebben na 1438, maar er zijn van hen geen eigendomsbewijzen bewaard. In het memorieboek vinden we slechts enkele afschriften en in het kalendergedeelte (zie hierna Administratie) worden de stichtingsdata van de memories niet genoemd.

42. Van Eeghen, “Functionarissen”, p. 81. Overigens bleven sommige Amsterdammers toch aan de kerkmeesters de zorg voor de kaarsen opdragen. “Functionarissen”, p. 79.

43. Uit de periode 1398-1429 zijn rekeningen van de kerkmeesters bewaard, maar daarin worden memories niet apart vermeld.

44. Ke 18

45. Enig idee van de aantallen memories krijgt men wel bij het doorbladeren van de memorieboeken Ke 7; Ga 440,441 en 442 (van het Catharinagasthuis) en de memorieboeken van de Heilige Geest die in de Koninklijke Bibliotheek berusten: hss. 73 E 39, 73 E 40 en 73 E 41. In het eerste, hs. 73 E 39, dat in 1386 begonnen is, vinden we op fol. 108vo de aantekening dat de Heilige Geest 287 memories in de Pieterskerk laat houden.

46. Dat is ook de mening van C. Ligtenberg, in *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw*, ‘s-Gravenhage 1908 (diss. Utrecht), p. 171. Ook Van Eeghen verklaart het feit dat de Amsterdamse kerkmeesters ook later nog memories opgedragen kregen, uit de behoefte aan een toezichhoudend lichaam (“Functionarissen”, p. 79).

47. Van ná 1436 zijn in elk geval de memorie-opdrachten voor Cornelie Allertsdochter (Ke 1 la) en voor Jacop van Noorde en zijn vrouw (Ke 7, fol. 101vo-102vo).

48. Ave van Ruyven besprak op 21 juli 1460 bij de memoriemeesters een uitgebreide dienst, met op de memoriedag zes privé-missen en het hele jaar door elke week een mis. Ze gaf tevens

opdracht tot het vieren van een hoogtij van St. Jan en schonk een bijdrage voor de hoogtij van O.L.V. in de tempel (Ke 156, Regest 266).

49. Zo hadden de gasthuismeesters toezicht op enkele memories van de memoriemeesters; zie de afschriften in het "Cartularium B" van het Catharinagasthuis, Ga 456, p. 291-293.

50. Zie bijvoorbeeld Ke 1 la en Kl 189

51. Ke 9 en Ke 68

52. Ke 57, Regest 456 en Ke 45, Regest 457

53. Ke 11

54. Mijs inziens staat Ke 7 ten onrechte zo geïnventariseerd. Zie aantekening 73.

55. Ke 5. Op 20 april 1465 waren partijen overeengekomen, zich aan het oordeel van scheidsrechters te onderwerpen (Ke 4). De scheidsrechters waren: "Vranck die Bruyn Willems z., deken tot Naldwijck, Aernt Florijs soen van tsGravensande, canonick inden Haghe ende Reynier Claes soen van Eten, canonick tot Oudemonster tUtrecht".

56. In hs.: "gasthuymeesteren": kennelijke verschrijving.

57. Van Eeghen, "Functionarissen", p. 82-83.

58. Ke 1

59. We A 1 9. Zie *Distributie van memoriegelden in de praktijk*.

60. In een stichtingsakte uit 1460 (Ke 156, Regest 266) is sprake van "den vierendedertich cappellanen ende vice cappellanen die int getal zijn vanden vierendedertich cappelryen". Ook later wordt 34 nog als maximum gegeven, bijvoorbeeld in 1507, D.O. 2056.

61. Bij de memoriepriesters die een, hieronder nader te behandelen, overeenkomst ondertekenden in 1536, vinden we dns. Martinus en dns. Reynerus Johannis, die ook - als dns. Martinus Jacobi, cantor en dns. Reynerus, cantor - voorkomen in de lijsten van de inning van subsidium caritativum en precarie in 151 7, 152X en ca. 1535. De namen Martinus en Reynerus komen verder in onze bronnen niet voor; er is dus alle reden om aan te nemen dat de twee cantores dezelfde waren als de twee memoriepriesters.

62. We A I 9

63. Memorieboek van de Heilige Geest, K.B., hs. 73 E 41, fol. 37vo-38.

64. Ke 322, fol. 43

65. Ligtenberg, a.w., p. 37

66. K.B., hs. 73 E 41, fol. 51 e.v

67. Ke 18

68. We A 1 9. Zie de illustratie.

69. We A 1 14

70. Respectievelijk We A I 12 en Ke 6a. De Heilige Geestmeesters lieten in hun memorieboek een afschrift van de akte maken, K.B., hs. 73 E 41, fol. 51-52. De oorspronkelijke notarisakte berust nu in het Weeshuisarchief, waarin een aantal bescheiden van de Heilige Geest is terechtgekomen. Het klad en de originele, ondertekende, overeenkomst bevinden zich eveneens daar: misschien ooit bij de notarisakte gevoegd, als voorbereidende stukken? Het eerdergenoemde extract is nog betrekkelijk kortgeleden aan het archief van de memoriemeesters toegevoegd. Misschien behoorde het aan kerk- of gasthuismeesters, die ook een bewijsstuk bezeten moeten hebben.

71. De hand die het klad (We A I 14) schreef, is gelijk aan de hand van de toevoeging na de ondertekening in We A I 9. Dr. D.E.H. de Boer attendeerde mij erop dat naar die toevoeging verwezen wordt met een nogal elaboraat en ongewoon teken, dat we óók tegenkomen in de marge van de notarisakte. Die akte zelf, en de toevoeging in de marge, zijn door een andere hand geschreven. Als we nu aannemen dat de notaris de akte door een klerk liet schrijven, zouden de toevoeging in We A I 9 en het klad, het concept van het stuk (We A 114) heel goed door Andries Cel zelf geschreven kunnen zijn. Deze veronderstelling wordt door zijn helaas summier handtekening (op de afbeelding: onderaan links in de hoek) in elk geval niet tegengesproken.

72. Zie ook *Het instellen van een memorie*.

73. Overvoorde heeft wel een memorieboek als zodanig geïnventariseerd: Ke 7. De afschriften van stichtingsakten in dit boek hebben echter alle betrekking op memories en hoogtijden die

door de kerkmeesters zijn aangenomen, zowel vóór als na het ontstaan van het college van memoriemeesters. Ke 7 moet lijkt mij dan ook als memorieboek van de kerkmeesters beschouwd worden. Niets wijst erop dat de memoriemeesters dit boek later nog gebruikt hebben.

74. Ke 18 bevat de rekeningen van 1503/1504 tot en met 1534/1535, vanaf 1527 rommelig en deficiënt. 1523/1524 ontbreekt.

Ke 19 bevat de rekeningen van 1536/1537 (deze gedeeltelijk) tot en met 1554/1555.

Onder Ke 20 zijn enkele losse rekeningen samengebracht: 1535/1536, 1536/1537 (gedeeltelijk), 1555/1556, 1556/1557, 1557/1558.

7.5. Ke 202

76. Overvoorde inventariseert Ke 16, een deel met drie maanboeken van Dirck Lourisz., als “blafferd”, hoewel het volkomen gelijk van opzet is aan het wel zo genoemde maanboek van 1558 (Ke 15), ook van Dirck Lourisz. Geen van deze maanboeken draagt de titel “maanboek”, dus daarop kan Overvoordes onderscheid niet berusten. Waarop wel, is mij niet duidelijk.

77. Ke 12, fol. 1-50

78. In de rekening van 1504/1505 wordt melding gemaakt van het schrijven van “tmaenbouck ende reystbouck”. Wat een reystbouck is, heb ik niet kunnen vaststellen.

79. Zie aantekening 19

80. Ke 12

81. Rekeningen 1550/1551 tot en met 1556/1557.

82. Rek. 1518/1519

83. Ke 2

84. Dat Gijsbrecht Kuijck en zijn opvolgers Adriaen Paeds en Gerijt Willemsz. altaristen waren, blijkt uit de lijsten van de heffing van subsidium caritativum en precarie in 1517, 1528 en ca. 1535; Heeringa, *Rekeningen*. Betreffende de Pieterskerk: p. 383-386, p. 561-563, p. 599-600.

85. “ex speciali gratia et propter paupertatem”

86. Rek. 1538/1539

87. Ke 16 bevat drie maanboeken, van 1569, 1570 en 1571. Het maanboek van 1558 lijkt ook van Dirck Lourisz. te zijn, dat van 1559 echter niet (beide in Ke 15). Verspreide aantekeningen ca. 1570: Ke 17.

88. Ke 85, Regest 628

DE PASTOORS VAN DE ONZE LIEVE VROUWEKERK TE LEIDEN

door

B.N. Leverland

De O.L. Vrouweparochie was de kleinste van de drie middeleeuwse Leidse parochies, begrensd door ruwweg de Mare, de (Stille) Rijn en de Oude Vest, met daarbuiten dan nog de stadsvrijheid welks grenzen ongeveer samenvielen met de huidige Mors- en Rijsburgersingel.

Die drie stadsparochies weerspiegelen het feit, dat de stad Leiden zich vanaf haar ontstaan in de tiende eeuw heeft uitgebreid over het grondgebied van drie ambachten: Zoeterwoude bezuiden de (Nieuwe) Rijn, Leiderdorp en Oegstgeest ten noorden daarvan. De laatste twee werden dan weer van elkaar gescheiden door de Mare. En ambachtsgrenzen vielen samen met parochiegrenzen.

Het gebied van de Vrouweparochie behoorde zodoende oorspronkelijk tot de parochie Oegstgeest. Dat betekende, dat degenen die hier langs de Maredijk en de noordelijke Rijndijk - nu het westelijk deel van de Haarlemmerstraat woonden, eigenlijk ter kerke moesten in Oegstgeest waar nu het "Groene Kerkje" staat. Dat was een hele wandeling: heen en terug langs de Maredijk en Hofdijk (de huidige Rijsburgerweg bestond toen begin 14de eeuw - nog niet). De oplossing werd gezocht in een eigen kapelletje voor de kleine gemeenschap onder de rook van Leiden. Frans van Mieris vertelt in zijn Beschrijving der stad Leyden, dat die kapel omstreeks 1330 gebouwd zou zijn en dat voor de fundering ervan bomen uit de tuin van het St. Catharinagasthuis zouden zijn gebruikt.' Bij de opgravingen in 1980 bleken er inderdaad boomstammen onder het metselwerk te zitten, maar dááronder kwamen nog oudere resten te voorschijn.² Dat oudste kapelletje komt daarmee in tijd gelijk met of misschien nog vóór de oudste St. Pancras op het Rijneiland, voor welks bouw de bisschop in 1314 toestemming gaf. Over dat oudste kapelletje hebben we geen bouwberichten, waarschijnlijk omdat Oegstgeest onder het beschikkingsrecht van de abdis van Rijsburg viel.

Met het groeien van de bevolking langs Maredijk en Rijndijk groeide vanzelfsprekend de behoefte aan een grotere kerk, waarvan die kapel van 1330 het resultaat zal zijn geworden.

Toen Leiden in 1355 het gebied tussen de (Oude-Stille) Rijn en de huidige Oude Vest binnen de omwalling had getrokken, zal de drang naar kerkelijke zelfstandigheid in zowel het Oegstgeester als het Leiderdorpse deel daarvan zijn toegenomen. Of het stadsbestuur daarbij een rol heeft gespeeld? Een bevestigend antwoord zou te halen kunnen zijn (de formulering is opzettelijk zo voorzichtig gesteld) uit het feit, dat de abdis van Rijnsburg – die in de praktijk de pastoor van Oegstgeest benoemde – pas toestemming gaf om de kapel tot zelfstandige parochiekerk te verheffen nádat het stadsbestuur op 16 februari 1364 had erkend geen enkel recht te hebben op het begeben van (de pastoorsplaats van) de nieuwe parochiekerk. De overgeleverde kerkwijdingsdag is zondag na Maria Hemelvaart, welke in 1365 op 17 augustus viel.⁴

In de twee eeuwen van het bestaan (1365-1572) hebben zeven pastoors aan het hoofd van de parochie gestaan, terwijl we ook de man kennen, die in de jaren rond 1346 als plaatsvervangend pastoor werkzaam was.⁵ “Heer Volprecht”, aan wie in dat jaar een rente “tot Onser Vrouwen behoef” – ten dienste van de kapel dus – werd opgedragen (hij trad met nog vier anderen op als een soort kerkbestuur) is namelijk vrij zeker identiek met Volpert van den Woude, die twintig jaar later vice-cureit (vervangend pastoor) van de St. Pancras op het Hogeland was en toen de eerste deken van het St. Pancraskapittel werd.

De eerste pastoor van de Vrouwekerk is Arnold of Arend Zwalvaart geweest, die we in de Leidse archieven voor het eerst in 1359 vermeld vinden.⁶ Hij verklaarde toen, dat hij het huis van zijn broeder Airnd Wildegans had belast met een jaarlijkse rente van 18½ schelling, hollandse munt. Dat hij in 1365 pastoor van de Vrouwekerk is geworden blijkt pas in 1371 tijdens het conflict tussen het St. Pancraskapittel en de commandeur van de St. Pieter over de grens tussen hun parochies bij de westelijke punt van het Rijneland. Een bevelschrift van de officiaal van de aartsdiaken over Holland in die kwestie werd toen door hem als “cureit” (pastoor) van de O.L. Vrouwekerk te Leiden in de St. Pieter afgelezen.⁷

De weinige dingen, die we verder over hem weten, betreffen voornamelijk financiële kwesties: een hem toekomende rente ten bedrage van 5 pond in 1379, verkoop van een huis in 1385, een lijfrentezaak in 1387, de overdracht van 8½ morgen land in Esselikerwoude (Woubrugge) en 11 morgen in Alkemade aan zijn neef Aernt heren Janszoon, een zoon van zijn zuster en de priester Jan Beterwille in 1389.⁸

In 1369 heeft hij een ernstige pestepidemie meegemaakt, welke volgens een aantekening in het archief van het St. Pancraskapittel “naar schatting”

*afb. 1. Zegel van Thomas Dircsz.
Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.
Foto N. v.d. Horst.*

in Leiden (en omgeving) meer dan 3000 slachtoffers maakte, vooral kinderen, opgroeiende jonge mensen en zwangere vrouwen.⁹

Dan is hij ook nog een paar jaar (onbekend hoe lang) kanunnik van het St. Pancraskapittel geweest: op 9 augustus 1386 deed hij afstand van zijn prebende, waarna het kapittel hem tot erekanunnik aannam (canonicus honoris).¹⁰

Ook met de Leidse commanderij van de Duitse Orde heeft in betrekking gestaan: de landcommandeur en de ordebroeders in Utrecht gaven hem op 9 augustus 1377 toestemming deel te nemen aan de conventstafel in Utrecht, Leiden of Valkenburg, in ruil voor aan de orde bewezen weldaden. Door heer Arend geschonken renten (toen in bezit van de Leidse commanderij) zouden komen aan het huis waar hij zijn tafel zou kiezen.”

Arend Zwalwaart is niet tot zijn dood pastoor van de Vrouwekerk gebleven. Na 1382 komt hij slechts voor als “heer Arend” zonder toevoeging “cureit van onser Vrouwenkerke”. En de jaarrekening 1382-1383 van de abdij Rijsburg vermeldt, dat in april 1383 een “heer” Thomas aan de abdis een jonge hengst cadeau deed, wat het vermoeden wekt dat pastoor Zwalvaart in die tijd zal zijn afgetreden, omdat zijn opvolger inderdaad Thomas (Dircsz.) geheten blijkt te hebben.¹²

In de schaarse bronnen van die tijd wordt heer Thomas overigens pas in 1392 voor het eerst als pastoor genoemd.¹³ Bij de geestelijken, aan wie bij gelegenheid van de sacramentsprocessie een stoep wijn door de stad werd

aangeboden, waren de pastoor van de St. Pieterskerk (de “Commandeur”), “heer Coenraet opt Hoghelant” (de pastoor van de St. Pancraskerk) en “heer Dammes.”

Tijdens zijn pastoraat kwam het tot een conflict met het St. Pancraskapittel¹ over de grens tussen hun parochies bij de Mare. Die schijnt voordien met twee armen in de Rijn te zijn uitgekomen: de sinds 1953 gedempte (Stille) Mare en iets westelijker bij de huidige GoeGerritsteeg. Een getuigenverhoor in 1394, waarin verschillende opgeroepen verklaarden dat de grens tussen Leiderdorp en Oegstgeest door het midden van de Mare ging, leek de zaak ten gunste van de Vrouweparochie te beslissen, maar in 1401 werd op getuigenis van twee der oudste priesters in de stad vastgelegd, dat de oude Maredijk de eigenlijke grens was.¹⁴ Pastoor Thomas Dircsz. kon niet anders meer doen dan zich erbij neerleggen, dat de grens tussen zijn parochie en die van St. Pancras voortaan vanaf de Hartebrug door het midden van de Haarlemmerstraat liep tot het Vrouwekerkhof en dan langs de oostzijde daarvan naar de Mare en dan naar de (Oude) Vest.

Pastoor Thomas is in zijn dagen een bekende persoonlijkheid geweest. Hij behoorde tot de kringen van de zogeheten Moderne Devotie, de door Geert Grote uit Deventer op gang gebrachte beweging, welke aanhangers een vernieuwde en op de praktijk van het dagelijks leven gerichte vroomheid nastreefden, waarvan ook invloed uitging op het kloosterleven.¹⁵

Hij is een van de leiders in deze streek geweest blijkens zijn betrokkenheid bij de stichting van het mannenklooster Engelendaal in Leiderdorp (1396, bisschoppelijke bevestiging in 1400) en van het nonnenklooster St. Margaretha (1398) in zijn eigen parochie.¹⁶ In de stichtingsakte van Engelendaal worden naast hem de belangrijkste leiders van de Moderne Devotie vermeld, o.a. Floris Radewijnsz., vriend en leerling van Geert Grote zelf. En bij de opstelling van een voorrechtsbrief ten behoeve van St. Margarethaklooster is bijvoorbeeld de man aanwezig, die Geert Grotes biechtvader was geweest, en ook Johannes Rembrandsz., de eerste “minister” (later “prior”) van het klooster St. Hieronymusdal dat langs de Steenstraat en Morsstraat heeft gestaan.¹⁷

Van persoonlijke betrekkingen met zijn parochianen is slechts één keer sprake. Een zekere Jacob Dircsz. stichtte in 1407 een memoriedienst voor zichzelf, zijn blijkbaar reeds overleden vrouw en zijn twee kinderen in de Vrouwekerk, welke twee maal per jaar zou worden gelezen. De stichtingsakte werd op verzoek van de stichter en diens kinderen door Thomas Dircsz. bezegeld.¹⁸

Het klooster Engelendaal heeft blijkbaar steeds de belangstelling van heer Thomas gehouden, want in 1408 kocht hij een rente op een stuk land ten láste van het klooster van zijn eigen kerkmeesters ten behoeve van het

klooster, waarschijnlijk om de rentelast daarvan te verlichten.¹⁹

Heer Thomas zal omstreeks die tijd de middelbare leeftijd gepasseerd zijn geweest. In de rekening van 1408-1409 van de vicaris-generaal van de bisschop komt een post voor van ruim 9½ pond als ontvangst voor de bevestiging van het testament van “heer Thomas Dirksz, cureit (pastoor) van de O.L. Vrouwekerk in Leiden.”²⁰ Hij zal in 1411 zijn overleden, want van zijn opvolger Jan van Epe staat genoteerd, dat hij de “Cure” (het pastoraat) 50 jaar heeft geregeerd en 54 jaar “persoonlijk bezeten” heeft. En pastoor Van Epe overleed in het begin van 1466.

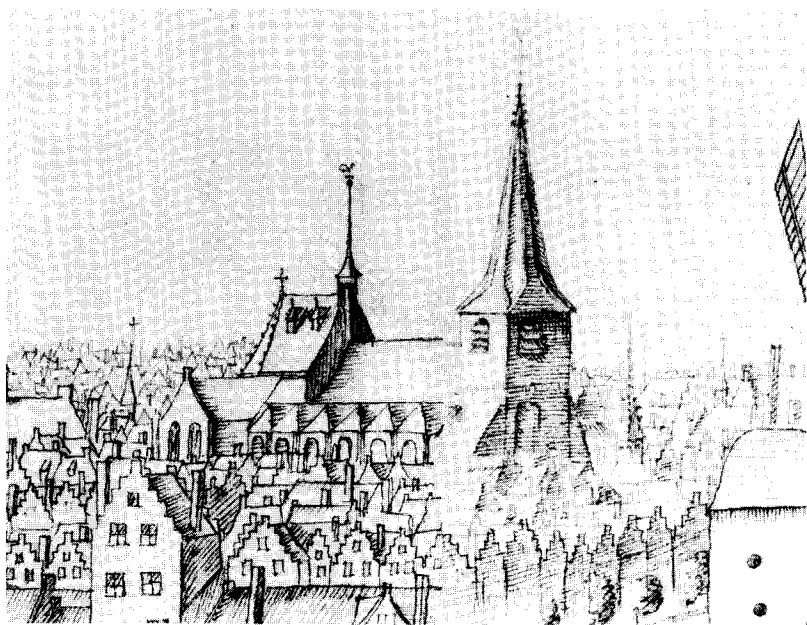
Jan van Epe is daarmee langer dan een van zijn collega's pastoor van de Vrouwekerk geweest. Hij wordt overigens pas in 1422 voor het eerst in de Leidse archieven vermeld. Op 10 juli van dat jaar beloofde hij met een aantal priesters en leken zich te zullen houden aan de statuten van de door hen in zijn Vrouwekerk gestichte H. Kruisbroederschap.

Geen van de akten, welke op de stichting van die broederschap betrekking hebben, vertelt iets over de voorgeschiedenis ervan, die er toch wel degelijk is geweest, namelijk de Hussietenoorlog.

De vraagstukken, welke door de Bohemer Johannes Huss in het voetspoor van de Engelsman John Wyclif waren aangesneden (geen wereldlijke macht van de kerk, apostolische armoede, afwijzing van pauselijk gezag, een afwijkende mening over “wie vormen de ware kerk”) waren op het concilie van Konstanz in 1415 “opgelost” door Huss op de brandstapel te zetten. De daarop gevolgde beroering in Bohemen was uitgelopen op een complete oorlog – wreed aan beide zijden, zoals elke oorlog waarin zelfs een “kruistocht” tegen de Hussieten werd gehouden. Bij deze kruisvaarders, die door de Hussieten verslagen werden, zijn ook de stichters van de H. Kruisbroederschap geweest. Dat blijkt uit een aflatbrief van 1428 voor de begunstigers van de broederschap “wier stichters waren meegetrokken in de algemene tocht.... tegen de Hussiste en Wicklemste in Bohemen.”²² Zo vonden de grote gebeurtenissen van die dagen hun neerslag ook in een provinciestadje als Leiden.

Voor de broederschap heeft veel belangstelling bestaan, want de statuten beperken het aantal leden tot 150 broeders en 175 zusters.²³ Daarnaast werd er duidelijk gelet op het zedelijk gehalte van de leden, want al kon een lid zijn of haar lidmaatschap alleen opzeggen tegen betaling van 5 pond, de broederschap kon hem of haar er wel uitzetten als er ernstige dingen op de betrokkene waren aan te merken en deze de broederschap van geen nut was.

Een gebeurtenis van stedelijk belang, waarmee ook pastoor Van Epe en zijn opvolgers te maken kregen, was de stichting van het St. Elisabethgast-

afb. 2. O.L. Vrouwekerk. Detail uit profiel van Leiden, na 1669. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst. Foto C. W. Fock.

huis in de Camp door Jan Dirc Coenenzoon en zijn vrouw Katrijn Willem Tedendochter in 1428, speciaal voor zieke vrouwen. De stichters stelden het onder beheer van de stad en de rector en ministra van het St. Margarethaklooster, terwijl de pastoor van de Vrouwekerk toezicht op het leven in het gasthuis zou uitoefenen.²⁴

Via een feestelijke gebeurtenis in dat gasthuis²⁵, namelijk de wijding van een altaar in de kapel ervan in 1433, komen we een en ander van de moeilijkheden uit die jaren op plaatselijk niveau op het spoor.

In die jaren 1420-1430 was in Holland en Zeeland een strijd om de macht aan de gang tussen Jacoba van Beieren en Philips van Bourgondië en in Utrecht en Overijssel tussen de twee kandidaten voor de Utrechtse bisschopszetel Rudolf van Diepholt en Zweder van Culemborg. De moeilijkheid bij iedere bisschopsverkiezing was dat de bisschop, behalve bisschop over ruwweg het huidige Nederland benoorden de Maas (met Zeeland), óók wereldlijk machthebber was in Utrecht en Overijssel. Bij de keuze van 1423 was Rudolf gewenst door de ridderschap en steden van zijn wereldlijk

gebied en gekozen door de meerderheid van Utrechtse kapittels, en was Zweder een van de tegencandidaten, gesteund door de Bourgondische hertogen en via Bourgondische invloed door de paus in 1425 als zodanig benoemd. Maar toen Philips van Bourgondië in 1428 in Holland en Zeeland de feitelijke macht in handen hadden gekregen, liet hij Zweder rustig vallen, daarin gevolgd door de hertog van Gelre. Het gevolg van een en ander was, dat Rudolf in Utrecht en Overijse¹ de macht in handen had en als bisschop werd erkend, terwijl buiten dat wereldlijk gebied Zweder door velen als bisschop werd erkend. Om in Utrecht rust te brengen kwam men in 1432 in Rome tot het besluit om Rudolf als bisschop te bevestigen en Zweder over te plaatsen. Laatstgenoemde ging toen in beroep bij het aan de gang zijnde (en met de paus in conflict verkerende) concilie van Basel (hoewel hij altijd op zijn pauselijke benoeming nadruk had gelegd), werd daar ook erkend als bisschop van Utrecht, maar stierf in 1433.

Tot dan waren er met elkaar verweven kerkelijke en wereldlijke belangen en politiek in het spel geweest, vanaf toen kreeg de kwestie een vrijwel alleen kerkelijk karakter. Een groep Utrechtse kapittelheren, die vroeger Zweder hadden gesteund, beschouwden de zetel nu als vacant en kozen een van de kandidaten uit 1423 tot zijn “opvolger”: Walraven van Meurs, een broeder van de aartsbisschop van Keulen. Walraven slaagde erin om op verschillende plaatsen in Holland, Zeeland en Gelre bisschoppelijk gezag uit te oefenen, maar zijn aanhang verzwakte langzamerhand toch steeds en in 1449 deed hij in handen van de paus afstand van zijn aanspraken, waarna hij in Münster benoemd werd.

Die hele gang van zaken met de telkens wisselende machtsposities weerspiegelt zich ook in Leiden in een aantal gebeurtenissen op kerkelijk terrein: altaarwijdingen, aflaatverleningen, bedieningen van het sacrament van het vormsel, welke werden verricht door wijbisschoppen in opdracht van nu eens Zweder, dan weer Rudolf en later Walraven. Laatstgenoemde bekrachtigde zelfs in 1439 persoonlijk als “gekozen en bevestigd bisschop van Utrecht” (electus confirmatus Traiectensis) de stichting van een vicarie in de St. Pancras en de benoeming van de vicaris.²⁶

Uit dat optreden van verschillende wijbisschoppen is af te leiden, dat ook de Leidse magistraat blijkbaar veelal Zweder, en later Walraven, als bisschop van Utrecht erkende, ondanks het bevel van Philips van Bourgondië als graaf van Holland in 1435 om Rudolf te erkennen. Anders is het onverklaarbaar dat de magistraat genoeg nam met ambtshandelingen van Zweder en Walraven of hun wijbisschoppen in de stad, zoals die altaarwijding in het St. Elisabethgasthuis of die aflaatverlening aan de leden van de H. Kruisbroederschap. Mogelijk heeft ook pastoor Van Epe, binnen wiens parochie dat gebeurde, hen als de rechtmatige bisschop gezien,

evenals het St. Pancraskapittel dat in 1436 zal hebben gedaan door een wijbisschop van Walraven een altaar in de kooromgang van hun kerk te laten wijden.²⁷

Afgezien van medewerking aan de stichting van het St. Aagtenklooster en de verlening van wat voorrechten ten aanzien van de parochiekerk aan de kloosters in zijn parochie tot in 1459 is over pastoor Van Epe als persoon en over zijn verhouding met zijn parochianen niets bekend.²⁸

Hij zal in 1459 al op leeftijd zijn geweest, aangezien hij in 1412 reeds pastoor van de Vrouwekerk was en dus op zijn laatst omstreeks 1385 geboren moet zijn. In dat licht is het begrijpelijk, dat hij in 1461/62 afstand heeft gedaan van zijn pastoraat, waarna hij nog vier of vijf jaar heeft geleefd. Dat blijkt uit de aantekening over zijn jaarlijkse gedachtenis, welke op donderdag en vrijdag na St. Pontianus (14 januari) gehouden moest worden.²⁹ Die aantekening eindigt: "Item hi heeft die kuere (pastoraat, zielzorg) van deser kercke gheregiert vijftich jaer lanck ende heeft se personen beseten vier ende vijftich jaer lanck. Item hi starf in t jaer ons Heren MCCCC ende ses en tsestich ende leyt begraven op dat khoer voer an dat hoechoutaer. Bidt om Gods willen voer siel."

De volgende pastoor was een lid van het St. Pancraskapittel: Jacob van Bosch. Hij heeft blijkens zijn zegel (een "klimmende" leeuw) niet behoord tot het geslacht Van (den) Bosch waartoe enige schouten van Zoeterwoude behoorden.

Hij wordt voor het eerst vermeld in 1439, toen Alijt, weduwe van Jacob van der Waddinghe, hem een aantal landerijen in Koudekerk (14 morgen = 1 1¼ hectare) Voorschoten (¼ in 16 morgen = ca. 3,4 hectare), Katwijk en Zoeterwoude verkocht.³⁰ Wanneer die landerijen jaren later, namelijk in Jacobs testament van 1487, weer ter sprake komen, blijkt dat Alijt een zuster van zijn moeder geweest moet zijn.

Op 3 november 1439 – twee weken na de aankoop van die landerijen – werd Jacob voorgedragen als lid van het kapittel op de St. Willibrord-prebende.³¹ Hij werd toen uitdrukkelijk "priester" genoemd, wat veertien dagen tevoren nog niet het geval was. Misschien mag daaruit worden afgeleid dat hij in de tussenliggende periode de priesterwijding heeft ontvangen. Hij kan die landerijen dan gekocht hebben om te kunnen aantonen, dat hij beschikte over een voor zijn stand als priester noodzakelijk inkomen. Van die veronderstelling uitgaand kan ongeveer zijn geboortejaar bepaald worden. De vereiste leeftijd voor het ontvangen van de priesterwijding varieerde van 25-30 jaar, wat een geboortejaar van rond 1415 oplevert. Ten aanzien van zijn sterfjaar (1489) is dat ook een aannemelijk tijdstip.

*afb. 3. Zegel van Jacob van Bosch.
Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.
Foto N. v.d. Horst.*

In het begin van de jaren zestig is hij dan pastoor Van Epes opvolger geworden, met behoud van zijn canonicaat. Over zijn benoeming is niets te vinden, evenmin als bij zijn collega's. Hij verschijnt opeens als pastoor op 5 november 1465, toen Jan van Epe aan hem als "cureyt ende pastoir van onser liever Vrouwenkercke" en aan de kerkmeesters de eigendom van een huis aan de Haarlemmerstraat overdroeg, ieder voor de helft.³²

Van zijn ambtshandelingen kennen we alleen enkele uitgiften van voorrechtsbrieven aan twee nonnenkloostertjes in zijn parochie. De eerste keer op 15 september 1467 aan het Maria Magdalenaklooster (buiten de Rijnsburgerpoort ten oosten van de Steenstraat), waarvan de nonnetjes een eigen biechtvader mochten kiezen (dus niet persé de pastoor) om in de kapel de mis voor hen te lezen en de sacramenten te bedienen, terwijl zij op hun kloosterkerkhofje ook anderen dan de eigen kloosterlingen mochten begraven. Voor iemand uit de Vrouwenparochie zouden ze dan 1 nobel aan de pastoor moeten betalen, voor iemand van buiten de parochie een halve nobel.³³

In 1480 mochten de zusters van het St. Agathaklooster (bij de huidige gelijknamige straat) een **luiklok** in hun kapel hangen en met open deuren – zodat dus ook anderen eraan konden deelnemen – een mis laten opdragen, mits de parochiekerk er geen hinder van zou hebben. Tegenprestatie: een stoop wijn voor de pastoor op de verjaardag van de wijding van de Vrouwekerk.

Wat het St. Elisabethgasthuis betreft, daarvoor heeft pastoor Van Bosch buiten zijn ambtelijk toezicht om waarschijnlijk ook persoonlijk belangstelling gehad, want zijn naam komt voor in het memorieboek, waarin de namen van de begunstigers werden opgetekend.³⁵

Hoe hij als pastóór is geweest kunnen we hooguit vermoeden uit het laatste van zijn “menigherhande testamenten, uterste willen ende ordinanciën op versceyden tijden ghemaect” waarover zijn executeurs-testamentair spreken. Het lijkt erop dat hij wat grillig is geweest. Drie keer liet hij een akte opmaken waarbij hij aan een te stichten vicarie goederen verbond.³⁶ Alle drie de keren (1473, 1487 en 1488) bestemde hij daarvoor de goederen, welke hij indertijd van tante Alijt had gekocht. Geen van deze stichtingen is tot uitvoering gekomen, want op 5 oktober 1489 (één week voor zijn overlijden) liet hij schout en schepenen bij zich thuis komen, die hem vonden “in sieken live, mer in goeder verstandnisse van synnen ende van synre memorie”, bij zijn volle verstand dus.³⁷ Hij verklaarde medelijden te hebben met het klooster St. Hiëronymusdal, waar armoe troef was, en schonk het daarom om te beginnen 2½ morgen land in Zoeterwoude en een rente van 50 Wilhelmus schilden per jaar. Na de opmerking dat alleen God hem dat zo had ingegeven, tekenen zijn volgende woorden hem heel aardig: “.... ende ic bin dair oic toe ghehouden dat ic mijn goeden só beschicke, dat goede menschen dair of leven sullen, want alle mijnwairliken (wereldlijke) goeden mij meest ghegheven sijn in rechte aelmissen van mijn moeye Alijt Jacops weduwe van de Waddinghe, dairom dat ic seer sculdich gheweest heb voir hair ziele te bidden, dat ic niet wél ghedaen en heb, twelc mij leet is. Ende dairom so wil ic, dat dat voirseyde convente die goeden hebben sel, opdat sij mijn versumenisse verhalen ende beteren.... want dieghene, van wiens aelmissen ic gheleeft heb, bij avontuyr noch moghen wesen in pinen des veghevuers ende verwachten die vruchten hairre aelmissen ende ghebeden, die hem tot noch toe bij mijne versumenisse ver-toeft moghen wesen.”

Bijna vanzelfsprekend tekenden de erfgenamen protest aan tegen dat testament waarbij de “grote stukken” (de landerijen van tante Alijt) naar een klooster gingen. Een jaar later – op 10 december 1490 – besliste een commissie van scheidslieden, dat de landerijen van tante Alijt aan het klooster zouden blijven (ze komen ook in de administratie ervan voor) plus een rente op een huis in Delft, waartegenover het klooster een lijfrente zou betalen aan een familielid en een jaarlijks bedrag aan het St. Pancraskapittel.³⁸ De legaten uit het testament van 1487 worden verder niet genoemd. Die zullen wel gewoon zijn uitbetaald.

Met deze beslissing door scheidslieden was meester Jacob van Bosch definitief een herinnering geworden, zoals hij dat bij zijn overlijden een jaar eerder al was geweest voor zijn parochianen van de Vrouwekerk.

Eind 1483 of begin 1484 moet hij namelijk opgevolgd zijn door Gerrit Gerritsz de Heer uit Rijsenburg. Dat is af te leiden uit de jaarrekening 1483-

1484 van de abdij Rijsenburg, waar onder het hoofdstuk “uitgegeven om winen” staat: “item... als die pastoir van Onser Vrouwen bij mynre vrouwen (= de abdis) was om hair ter eerster misse te bidden, 1 mengel”. Gerrit de Heer heeft dus zo te zien de abdis gevraagd zijn eerste mis als pastoor van de Vrouwekerk bij te wonen. Hij moet het dan geworden zijn vóór maart 1484, want een bladzijde verder in hetzelfde hoofdstuk staat een uitgave voor de vastenavondviering op 2 maart 1484.³⁹

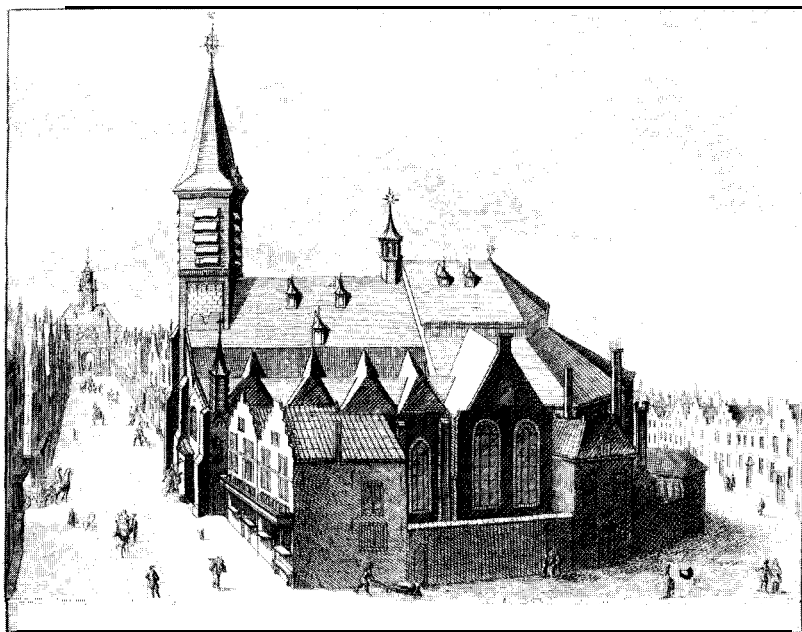
Ook voor Gerrit de Heer geldt, dat we een aantal ambtshandelingen van hem kennen, maar dat zijn pastoor-zijn in de schaduw blijft. De eerste keer, dat hij zich in verband met zijn parochiekerk noemde, was in 1487 bij de stichting van een vicarie op het St. Stephanus-altaar.⁴⁰ Vijf jaar later verkocht hij met toestemming van de bisschop een huis, dat deel uitmaakte van de pastoriegoederen, aan het St. Agnesklooster.⁴¹ Verder wordt hij nog genoemd in wat particuliere financiële kwesties als de koop van lijfrenten en van leengoederen.⁴²

In 1496 had hij ongenoegen met zijn kerkmeesters over de betaling voor een bepaalde mis. De ruzie tussen de heren liep zo hoog, dat het stadsbestuur eraan te pas kwam. In de vroedschapsresolutie van 26 oktober staat, dat de kerkmeesters vooraan de pastoor de verschuldigde zes nobels (een engelse munt) zullen betalen volgens de officiële koers en niet volgens de door hem geëiste hogere koers.⁴³

Voor de abdis van Rijsenburg is pastoor De Heer blijkbaar een vertrouwensman geweest, die veel voor haar op reis is geweest. In 1491 bijvoorbeeld betaalde de rentmeester van de abdij hem ruim 106 pond (bijna een jaarsalaris) voor reizen in het belang van de abdis en de abdij.⁴⁴ In 1494 is hij samen met de pastoor van Rijsenburg naar de bisschop geweest om de bevestiging te vragen op de keuze van Beatrix van Reimerswaal als abdis. Dat kostte 125 gouden Rijnse guldens aan de bisschop, maar er kwam nog zo'n 30 Rijnse guldens bij voor de dienaren van de bisschop, aan vrachtkosten en fooien.⁴⁵

Naast zijn pastoraat en zijn werk voor de abdis heeft pastoor De Heer ook een notarispraktijk uitgeoefend, waarvan een zevental akten bewaard is gebleven.⁴⁷ Een daarvan is van belang: het testament van een Leidse priester, die daarin (een deel van) zijn boekenbezit opsomt.

Buiten enkele algemene opmerkingen over het gedrag van de mensen in de kerk is er over het geestelijk leven in zijn parochie niets te zeggen. Toen in 1509 een wijbisschop hier ter stede het sacrament van het vormsel zou bedienen, achtte de magistraat het nodig om bekend te maken, dat men zich netjes zou gedragen, want anders zou de bisschop opstaan en weggaan. Bovendien zou het stadsbestuur de betrokkenen “corrigeren” anderen ten exempel.⁴⁷

afb. 4. O.L. Vrouwekerk. Gravure uit *Les Délices de Leyde*, 7712. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst. Foto C. W. Fock.

Het pastoraat van Gerrit de Heer liep in die jaren ten einde. In 1513 deed hij afstand ervan ten behoeve van zijn neef (zusterszoon) Willem Daniëlsz. Hij overleed in september 1518.⁴⁸

Bij Willem Daniëlsz., van wie van alle pastoors der parochie het minst bekend is, vinden we voor de eerste en tevens laatste keer een vermelding van het zielental der parochie.

Het stuk waaraan dat te danken is, de **Informacie** van het jaar 1514, geeft enorm veel gegevens over de economische toestand van die dagen. De instructie voor de Commissarissen up de **Informacie** bevat een zestal punten waarvan hier het vijfde van belang is, namelijk het aantal communicanten en of dat in de loop van de voorafgegane tien jaren was gestegen of gedaald.⁴⁹

Voor Leiden zijn op dat punt gehoord de commandeur van de St. Pieter, twee hulpgeestelijken van de St. Pancras en Willem Daniëlsz., die volgens zijn eigen zeggen toen sinds één jaar pastoor was van de Vrouwekerk, maar

daarvóór al 5 jaren vice-cureit ofwel plaatsvervangend pastoor was geweest. Uit de door hen verstrekte gegevens komt naar voren, dat de stad in de laatste tien jaar eigenlijk niet gegroeid was. De commandeur van de St. Pieter gaf voor zijn parochie ongeveer 5000 communicanten. De beide kapelaans van de St. Pancras gaven ongeveer 4000 communicanten op, maar voegden eraan toe dat dat aantal nogal aan schommelingen onderhevig was én “van den voorseyden communicanten es d’een derdendeel wel arm”! Ook had de parochie naar hun mening in de sterfte anno 1509 wel 2500 mensen verloren.

Hoe klein de Vrouweparochie was blijkt uit de mededeling van pastoor Willem Daniëlsz. dat zijn parochie ongeveer 550 communicanten telde en dat dat aantal in zijn tijd eerder was teruggelopen dan gestegen. Daaruit valt op te maken, dat de Vrouweparochie niet veel meer dan zo’n 800 à 900 personen omvat kan hebben. Daarbij moeten dan nog een 170- 180 monniken en nonnen uit de zeven kloosters binnen de parochie geteld worden, zodat ongeveer 6 à 7% van de toenmalige stadsbevolking in dat deel van de stad woonde.⁵⁰

Bronnen waarin Willem Daniëlsz. verder wordt genoemd zijn zeer schaars.⁵¹ In 1521 kocht hij een één-kamer-woning aan de Mare, die hij in 1530 weer verkocht aan zijn dienstbode Brechte Jacobsdr. In 1524 kocht hij nog een huisje aan het Vrouwekerkhof en op 4 april 1526 vermaakte Willem Arentsz van Tetrode hem 10 schelling.

De enige keer in de bronnen, dat hij handelend als pastóór optrad, was op 17 december 1540. Hij plaatste toen achterop een schrijven van de Officiaal van de aartsdiaken ten Dom de aantekening, dat niemand had geprotesteerd tegen de daarin gedane voordracht van de priester Cornelis Jansz. van Catwijck als vicaris van de H. Drievuldigheidsvicarie in de Vrouwekerk.⁵² Onmogelijk kon hij toen vermoeden, dat deze nieuwe vicaris vier jaar later zijn opvolger als pastoor van de Vrouwekerk zou zijn!

Hiernaast zijn er natuurlijk allerlei gebeurtenissen, waar Willem Daniëlsz. niet uitdrukkelijk bij genoemd wordt, maar waarmee hij wel te maken had. Hij was immers pastoor in de tijd, waarin allerlei reformatische gedachten naar boven kwamen. Hij was een tijdgenoot van Luther, Zwingli en Calvijn en elk van die door hen op gang gebrachte stromingen heeft hier ter stede aanhang gehad. In 1522 waren de geschriften van Luther hier bekend. Op 5 mei werd door het stadsbestuur bekend gemaakt, dat ieder, die boeken van Luther bezat, deze binnen 24 uur bij de schout moest inleveren.⁵³ Hoe de overheid het áchterhouden van die boeken zou willen constateren, wordt er niet bij vermeld. Misschien heeft men gedacht gebruik te kunnen maken van de kennis der pastoors omtrent de gevoelens van hun parochianen.

Een gevaarlijke tijd maakte de stad door in de eerste weken van 1535, toen er bij een groep Wederdopers (aanhangers van Jan van Leiden) plannen bestonden om de stad gewapenderhand in hun macht te brengen. Het plan, dat in de nacht van 24 op 25 januari uitgevoerd had moeten worden, werd verijdeld doordat de commandant van het kasteel in Woerden er een inlichting over kreeg en onmiddellijk het Leidse stadsbestuur liet waarschuwen. Uit dankbaarheid beval het stadsbestuur, dat men op zondag 14 februari in alle drie de parochiekerken een plechtige Sacramentsmis zou zingen met preek om het volk tot devotie op te wekken en dat na de mis een generale processie met het H. Sacrament moest worden gehouden.⁵⁴ Bij die gelegenheid zal ook pastoor Daniëlsz. zijn preek hebben gehouden en in de grote, de hele stad rondgaande, processie binnen het gebied van zijn parochie het H. Sacrament gedragen hebben.

Willem Daniëlsz. stierf op het eind van het jaar 1543, midden in de opkomst van de reformatorische gedachten. Hij werd opgevolgd door Cornelis Jansz. van Catwijck, de laatste pastoor van de Vrouwekerk.

Deze, geboren in 1516, heeft de opkomst én het dóórzetten van de reformatie meegemaakt. Hijzelf is echter blijkbaar niet gereformeerd geworden, want in 1593/94 wordt hij nog vermeld als pastoor van de Vrouwekerk,⁵⁵ al was dat niet meer dan een blote titel omdat het stadsbestuur de kerk in 1583 al aan de Waals Gereformeerden in gebruik had gegeven.

In het Leids Jaarboekje van 1559 is zijn levensloop uitvoerig verhaald, zodat hier voor de afronding alleen hoeft te worden verteld, dat het kapittel van St. Jan in Utrecht op 28 september 1604 toestemming gaf tot de begrafenis van “zaliger heer Cornelis Jansz, gewesene pastoor van Onse Lieve Vrouwenkerck tot Leyden” in de St. Janskerk aldaar.⁵⁶

AANTEKENINGEN

1. F. van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden*, (deel 1), Leiden 1762, p. 85 en 164.
2. D.E.H. de Boer en H.H. Vos, “Van Vrouwekapel tot Vrouwekerk”, *Bodemonderzoek in Leiden*. “Jaarverslag Archeologische Begeleidingscommissie 7980, Leiden 1981, p. 67-90.
3. Arch. v.d. abdij van Rijnsburg, inv. nr. 957. F. van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden*, (deel 1), Leiden 1762, p. 86.
4. Ant. Matthaeus, *Veteris aevi analecta seu vetera aliquot monumenta, quae hactenus nondum visa. Collegit, edidit et observationes suas adjecit Ant. Matthaeus*, (10 delen) 1698-1710. Deel 6, p. 8.
5. Archief van het H. Geesthuis, le afd., B deel 2, folio 11 en 12.
6. Secr. arch. 1253-1574, inv. nr. 1626. (inv. nr. verder afgekort als I)
7. Arch. v.d. kerken, 1404, d.d. 22 mei 1371.
8. Arch. v.d. kerken, I 493, folio 72 v. Arch. v.d. gasthuizen, I 562. Arch. v.d. kerken, 1416, folio 8. Arch. v.d. gasthuizen, I 1378.
9. Arch. v.d. kerken, I 41.5, folio 29.

10. Arch. v.d. kerken, I 416, folio 6v en 7.
11. E. Loopstra, *De commanderie aan de Ridderlijke Duitse Orde te Leiden in de middeleeuwen* (doct. scriptie middeleeuwse geschiedenis), p. 29.
12. Maria Hüffer, *Bronnen voor de geschiedenis der abdij Rijsburg*, Den Haag 1951, deel 1, band II, p. 754.
13. Secr. arch. 1253-1575, I 511, folio 19.
14. Arch. v.d. kerken, I 1398, 400 en 493, folio 81v-82.
15. Rodulf Dier, "Vita magistri Gerardi Grote", in: G. Dumbbar, *Analecta seu vetera aliquot scripta inedita. ab ipso, publici iuris facta*. Deventer (3 delen) 1719-1722 (De "Vita".. in deel 1).
16. Arch. v.d. kloosters, I 586 en 1472.
17. Arch. v.d. kloosters, I 108.
18. F. v. Mieris, *Beschrijving der stad Leyden*, (deel III) Leiden 1784, p. 973.
19. Arch. v.d. kloosters, I 844.
20. P.M. Grijpink, "Kerkelijk register op de rekeningen van de vicaris-generaal van het bisdom Utrecht", *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 39 (1920) p. 447.
21. Arch. v.d. kerken, I 372, folio 1 en 13.
22. Arch. v.d. kerken, I 372, folio 2v.
23. Noot 21.
24. Arch. v.d. gasthuizen, I 1052 en 1182, folio 18v.
25. Arch. v.d. gasthuizen, I 1182, folio 23-23v.
26. Arch. v.d. kerken, I 1046.
27. Arch. v.d. kerken, I 926.
28. Arch. v.d. kloosters, I 1 en 2; H. van Heussen, *Oudheden en gestichten van Rijnland*, Leiden 1719, p. 178; Arch. v.d. kloosters, I 248.
29. Arch. v.d. kerkvoogdij der Ned. Herv. gemeente, 3e gedeelte afd. B II, lb, op datum.
30. Arch. v.d. kerken, I 1413 en 1076.
31. Arch. v.d. kerken, I 477.
32. Arch. v.d. kloosters, I 495.
33. Arch. v.d. kloosters, I 24X.
34. Arch. v.d. kloosters, I 3.
35. Arch. v.d. gasthuizen, I 1160, folio 28v.
36. Arch. v.d. kerken, I 1413, 1076 en 1381.
37. Arch. v.d. kloosters, I 182.
38. Arch. v.d. kloosters, I 193 en 115, folio 5-6.
39. Arch. v.d. abdij Rijsburg, I 173. M. Hüffer, *Bronnen voor de geschiedenis der abdij Rijsburg*, Den Haag 1951, deel II p. 906. Hij studeerde van 23 oktober 1469 tot 19 november 1470 in Keulen. Zie: H. Keussen, *Die Matrikel der Universität Köln*, 13X9-1475, Bonn 1928, p. 323-17.
40. F. van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden*, deel III p. 96X-970.
41. Arch. v.d. kloosters, I 23.
42. Secr. arch. 1253-1574, I 562 folio 46 en 82 I folio 35. Collectie Aanwinsten deel 13 folio 99-101 (Rijksarchief in de provincie Noord-Holland). H.M. v.d. Heuvel en A.G. v.d. Steur, "De onder Warmond gelegen lenen van het huis te Warmond", *Ons Voorgeslacht*, deel 23 (1968) p. 126 e.v. (vermelding op 138).
43. Secr. arch. 1253-1574, I 382, folio 452.
44. Arch. v.d. abdij Rijsburg, I 180, folio 50v. M. Hüffer, *Bronnen*, deel 11, p. 957, noot 2.
45. Arch. v.d. abdij Rijsburg, I 184, folio 57v en 64v. M. Hüffer, *Bronnen*, deel II p. 9X7-988.
46. Arch. v.d. kloosters, I 294, 295, 305, 349 en 476. Arch. v.d. kerken, 1420, folio 45v. Secr. arch. 1253-1574 I 201.
47. Secr. arch. 1253-1574, I 387, folio 20v.
48. Secr. arch. 1253-1574, 1831, folio 8v en 14v.
49. R. Fruin, *Informatie up den staet, faculteyt ende gelegentheit van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleeren de nieuwe schiltale, gedaen in den jaere 1514*, Leiden 1866, p. 236 e.v.
50. Die religieuzen hoorden niet bij de parochie.

51. Secr. arch. 1253-1574, I 1497; arch. v.d. hofjes, I 112.
52. Arch. v.d. kerken, I 1384.
53. Secr. arch. 1253-1574, 1387, folio 111v.
54. Secr. arch. 1253-1574, 1 388, folio 42.
55. C.P.M. Holtkamp, *Rijnlandia* (deel 4 in de serie: *Register op deparochiën, altaren, vicariën en bedienaren, zoals die voorkomen in de middeleeuwse rekeningen van de officiaal des aartsdiakens van de Utrechtse Dom*. Ontworpen en bewerkt door P.M. Grijpink), p. 65.
56. B.N. Leverland, "Cornelis Jansz, de laatste pastoor van de Vrouwekerk," *Leids Jaarboekje* 5 1 (1959), p. 5.5 e.v. en 52 (1960), p. 140.

HET EERSTE HUWELIJK VAN PIETER DE LA COURT IN 1657

door

C. Willemijn Fock

Over het in 1661 gesloten tweede huwelijk van Pieter de la Court¹, laken- en greinreder in Leiden, die zich ontwikkelde tot econoom en belangrijk staatsgezind politicus en publicist, is veel geschreven. In dit huwelijk verbond hij zich met de rijke Amsterdamse koopmansdochter Catharina van der Voort, wat hem ertoe bracht in 1665, na de moeilijkheden in Leiden vanwege zijn republikeinse publikaties, voorgoed Leiden te verlaten en naar Amsterdam te verhuizen, waar hij zich allieerde met zijn twee zwagers uit dit huwelijk Willem en Jan van der Voort. De twee trotse pendant portretten van het echtpaar, geschilderd in de eerste jaren van hun verblijf te Amsterdam door Abraham van den Tempel, bevinden zich in het Rijksmuseum te Amsterdam in de Historische Afdeling (afb. 3a-b).²

Aan het eerste huwelijk in 1657 van Pieter de la Court met Elisabeth Tollenaar, dochter uit een Leidse vroedschapsfamilie, is minder aandacht besteed, vermoedelijk omdat de jonge bruid binnen het jaar in het kraambed overleed, kort na haar pasgeboren dochtertje Johanna. Toch moet dit huwelijk voor de uit Vlaamse emigrantenouders geboren De la Court, die met zijn broer Jan de grein- en lakenrederij uitbouwde, van grote betekenis zijn geweest, aangezien het hem ingang verschaftte in de Leidse regeringskringen van de vroedschapsfamilies, waarin de nieuwe textielhandelselite slechts langzaam werd opgenomen.

Zowel de vader als de grootvader van de bruid, respectievelijk Gerrit Mattheusz en Mattheus Gerritsz Tollenaar, waren jaren lang lid geweest van de Leidse Veertigraad, al waren beiden ten tijde van het huwelijk tussen De la Court en Elisabeth Tollenaar reeds overleden. Ook haar broer Mattheus Gerritsz Tollenaar zou later, in de jaren 1667-1669, kort zitting hebben in de Veertigraad te Leiden.³ Maar belangrijker nog voor De la Court was de familieband die door dit huwelijk ontstond met Johannes Eleman, die in 1649 was getrouwd met Elisabeths zuster Cornelia Tollenaar. Eleman was in 1650 op de openvallende plaats van zijn schoonvader in de Veertigraad gekozen, werd in 1655 schepen en in 1659 voor het eerst burgemeester. Op het moment van het huwelijk tussen Pieter de la

Court en Elisabeth Tollenaar woonde de bruid bij haar zuster en zwager, toen rekenmeester ter auditie van Holland te Den Haag. Johannes Eleman was ook getuige bij de huwelijksvoorwaarden van het jonge paar, die op 1 november 1657 voor notaris Van Groenevelt te Den Haag werden afgesloten en waarin de gunstige vermogenssituatie van de twee betrokkenen tot uiting komt in het feit dat aan de bruid een douairie werd toegezegd van liefst f 18.000, terwijl bij haar vooroverlijden de bruidegom voor zijn leven de inkomsten van een kapitaal van f 6000 zou genieten.⁴ Een jaar later was het echtpaar Elemans-Tollenaar ook doopgetuige bij de doop van het dochtertje Johanna op 15 september 1658 in de Hooglandse Kerk, welk dochtertje echter reeds op 26 september in diezelfde kerk werd begraven.

Via zijn zwager Eleman zou De la Court in contact zijn gekomen met de leider van de Staatse partij, Johan de Witt. Aan Eleman ook droeg De la Court in 1659 zijn eerste belangrijke, maar slechts in onze eeuw volledig gepubliceerd, werk *Het Welvaren der Stad Leiden* op.⁵ In deze opdracht aan zijn zwager refereert De la Court aan zijn kortstondige, droevig eindigende huwelijk, maar ook aan de blijvende waardevolle relatie met zijn zwager:

“Het en is geen drie jaren geleden, dat ick UE openbarende mijne innerlijcke gedaghten ontrent huijsselfijcke saecken, niet alleen gonstigh gehoord, openhartigh beandwoord, ende seer wijsselfijck bejegend wierd maer daer op volghde oock de grootste weldaet, die mij in dit verganckelijck leven beweesen konde werden. En hoewel deselve door Godes onvermijdelijck bestier bij mij niet duursaem geweest, maer de soete vreughd over het besitten schielijck veranderd is in een langhduriger en bitter treuren over het verliesen van die onwaerdeerbare schat, soo en behoorde ick daerom niet min danckbaer te sijn.

Careat successibus, opta

Quisquis ab eventu, facta notanda putet.

Die naer d'uijtkomst van een saeck oordeelen wil, is de ongelukken dubbeld waerdich: Ende te meer dancks ben ick schuldigh, die nogh veele overblijfselen van die groote weldaet geniet; onder anderen, soo vrijen toegangh, dat ick nu in U:E boesem derv storten dese, aengaende't welvaeren der Stad Leiden, vrijmoedige gedaghten, die wel door U:E aenleijdinge in mij opgewekt, doch mischien gansch anders uijtgevallen sijn, als U:E had verwacht.”

De twijfel die De la Court hier uit over de ontvangst van zijn werk lijkt gerechtvaardigd, want inderdaad is zijn houding hierin ten opzichte van regentenkringen bepaald niet die van iemand die slechts streeft naar opname in de gevestigde elite. Reeds in dit werk bepleitte hij niet slechts vrijheid van bedrijf en handel in plaats van de toen gangbare strakke overheidscontrole, maar keerde hij zich ook tegen de zich steeds meer van de kundige en werkende burgers afzonderende regerende aristocratie, welk

afb. 7. Godaert Kamper (toeges.), Portret van Pieter de la Court en Elisabeth Tollenaar, ca 1657-1658, 59 x 70 cm, Diaconessenhuis Utrecht.

standpunt in latere politieke publikaties alleen nog maar werd verscherpt. In zijn zwager Eleman erkende De la Court echter de oordeelkundigheid en integriteit van de ware regent en hij bleef dan ook na de dood van zijn vrouw Elisabeth hechte relaties onderhouden met zijn zwager tot diens dood in 1669.

Reden om aan dit huwelijk De la Court ~ Tollenaar en de daardoor ontstane relaties nog eens aandacht te besteden is het feit dat onlangs het dubbelportret van hen in het bezit van het Diaconessenhuis in Utrecht is teruggevonden, terwijl vrijwel gelijktijdig in het Gemeentearchief in Leiden een deel van de rekeningen van hun huwelijksmaal opdoken.

Het portret (afb. 1) moet zijn ontstaan tussen de datum van het huwelijk, op 20 november 1657 voltrokken in de Nieuwe Kerk te Den Haag, en het overlijden van Elisabeth op 3 oktober 1658 te Leiden.⁶ Het schilderij is door R.E.O. Ekkart toegeschreven aan de schilder Godaert Kamper die in die jaren net in Leiden verbleef.⁷

Het echtpaar woonde toen aan de Steenschuur te Leiden in het huis

genaamd “t Keijzerhof”, precies op het punt waar in 1807 het beruchte kruitschip aangemeerd was.⁸ Wij zien hen in een vertrek aan tafel zitten, de vrouw met het naaikussen op schoot, de man gehuld in kamerrok zittend als zakenman achter een op tafel geplaatste lessenaar, bedekt met papieren, naast hem brieven, een tinnen inktstel, zijn zegel en een aantal boeken. Centraal op de achtergrond in een grote toog is een nis met volgeladen boekenplanken, waarmee de heer des huizes zich kenmerkt niet alleen als koopman en textielreder, maar ook als universitair gevormd econoom en schrijver.⁹ Rechts in de hoek van het vertrek staat het grote vierkante hemelbed. Links op de achtergrond bevindt zich binnen een portaalomlijsting van pilasters afgedekt door een kroonlijst, een van boven rond afgesloten deur. Hoe waarheidsgetrouw het interieur is weergegeven is niet na te gaan, wel geeft het portret een indruk van de gegoede burgerlijke, maar nog weinig ostentatieve inrichting waarin het echtpaar moet hebben geleefd: geen luxe voorwerpen, voor die tijd doorsnee meubilair, een eenvoudige planken vloer, een gewoon balken plafond. In de portretten door Van den Tempel van Pieter de la Court en diens tweede vrouw Catharina van der Voort heerst ca 10 jaar later een heel andere sfeer, opgeroepen door de luxueuze en deftige kledij, het grote borstbeeld van Socrates bij de man op de achtergrond en doorkijkjes in een tuinlandschap met bij het vrouwenportret een grote tuinvaas, wat in de plaats is gekomen voor de huiselijke omgeving (afb. 3a-b).

De drie rekeningen (bijlage 1) betreffende het bruiloftsmaal van Pieter de la Court en Elisabeth Tollenaar, die onlangs los werden aangetroffen in het Gemeentearchief en nu zijn toegevoegd in het familiearchief De la Court aldaar¹⁰, bevestigen de bij het portret opgedane indruk van een bemiddelde koopmansstand waarin een bruiloft op aanzienlijke, maar niet overdreven extravagante wijze werd gevierd. Jammer genoeg zijn de rekeningen niet volledig bewaard; zo ontbreekt een rekening van een wijnkoper en is die van de pasteibakker afgebroken, waardoor ook de naam van deze leverancier niet is overgeleverd. Een totaalbeeld is derhalve niet te geven, al is uit de gegevens voldoende op te maken.

De eerste van de drie rekeningen, gedateerd 3 november, betreft niet het bruiloftsmaal zelf, maar zal betrekking hebben op de viering van de ondertrouw, die op 31 oktober in Leiden en op 4 november in Den Haag werd aangegaan. Bij deze gelegenheid werd door banketbakker Hartman Hartmansse, wonend op de Nieuwe Rijn aan de Warmoesmarkt - hier zijn altijd veel bakkers en banketbakkers gevestigd geweest” - behalve een grote hoeveelheid niet nader gespecificeerd banket ook 30 stoop (1 stoop = 2,245 liter) hippocras geleverd. Hippocras, een gekruide wijn getrokken met o.a. kaneel, gember, kruidnagelen en andere kruiden*, was een typische bruiloftsdrank.

a

- b

fig. 2a-b. *Pieter de la Court en Elisabeth Tollenaar, details van afb. 1.*

Het toeval wil dat over het gebruik van hippocras bij bruiloften juist bij enkele nakomelingen van onze Pieter de la Court enige aardige gegevens zijn overgeleverd. Zoals men tot voor kort nog bruidsuikers uitdeelde aan vrienden en verwanten, deelden dezen namelijk flessen hippocras uit aan al hun relaties. Volledige lijsten van het uitdelen met alle namen en de bijbehorende aantallen flessen zijn zowel van De la Courts kleinzoon Pieter de la Court Pieterszoon bij gelegenheid van diens tweede huwelijk met Alida Maria Pompe van Meerdervoort in 1739 en van De la Courts achterkleinzoon Pieter de la Court Allardszoon bij zijn huwelijk in 1748 met Geertruida Jacoba de Bijse bewaard gebleven.¹³ De bruidegom in 1739, hoewel geboren in Leiden, woonde toen reeds in Amsterdam en was daar advocaat en secretaris van de Raad (later ook zelf vroedschapslid en burgemeester) en de gelukkige ontvangers behoorden dan ook zowel tot het Amsterdamse als het Leidse regentenpatriciaat. Ook werden 18 flessen in Den Haag, 6 in Delft en zelfs 60 flessen in Dordrecht rondgedeeld. Bij elkaar betrof het bij dit huwelijk 1006 flessen! De lijst met namen geeft een intrigerend beeld van het totaal aan relaties van de betrokkenen: natuurlijk de vrijwel volledige regentenkringen en andere hooggeplaatste personen, maar ook bijvoorbeeld de schilders Van Mieris en Van der Mij, de architect Van Werven en vooraanstaande ambachtslieden en winkeliers in Leiden waarmee de bruidegom en zijn familie in contact stonden.

Bij het huwelijk in 1748 in Leiden van de geestelijk minder stabiele

b

afb. 3a-b. Abraham van den Tempel, Portretten van Pieter de la Court en Catharina van der Voort, 1667, 733 x 106 cm, Rijksmuseum Amsterdam.

Pieter de la Court Allardszoon was het totaal aan uitgedeelde flessen iets geringer (664 flessen) en betrof het grotendeels Leidse relaties aan het Rapenburg en de Breestraat werden zelfs bijna huis aan huis twee of meer flessen, soms nog vergezeld van flessen Hochheimerwijn, bezorgd - al werden ook hier verzendingen gedaan naar plaatsen als Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en zelfs Middelburg. Of een dergelijk gebruik als relatiegeschenk ten tijde van het huwelijk van Pieter de la Court in 1657 ook reeds in zwang was is mij niet bekend, maar het gebruik van hippocras bij de bruiloft was ook toen reeds algemeen.¹⁴

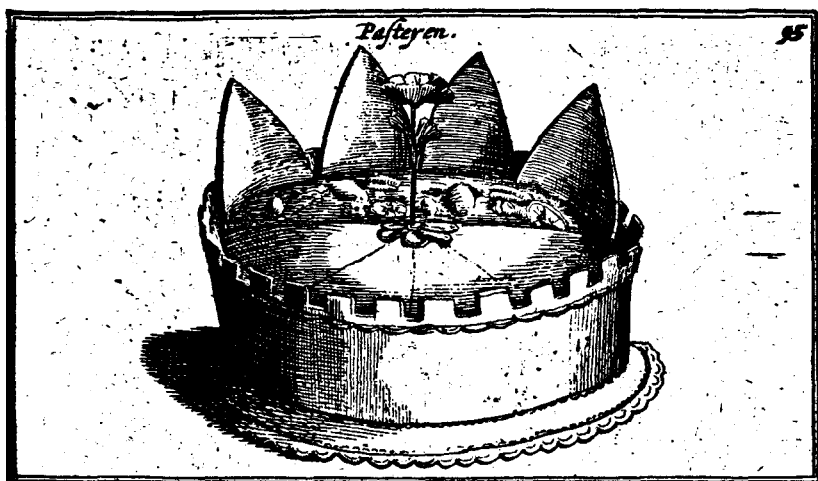
Van wat werd gedronken op het bruiloftsmaal zelf op 20 november 1657 is, zoals hierboven vermeld, geen rekening bewaard. Ongetwijfeld zal het echter, naast de reeds genoemde hippocras, vooral Hochheimer- en Moezelwijn en de toen veel goedkopere Franse wijnen hebben betroffen, wijnen die ook de belangrijkste dranken vormden op de zogenaamde "vrolijke maeltijd" van de Leidse burgemeesters, gehouden op twee achtereenvolgende dagen op het stadhuis. Van deze jaarlijks in november ter gelegenheid van de burgemeestersverkiezingen weerkerende maaltijden zijn de rekeningen zeer compleet in de bijlagen van de Thesauriersrekeningen van de stad aan te treffen en met name die van de maaltijd, gehouden op 12 en 13 november 1657 (bijlage II)¹⁵ vormen daarom een aardige vergelijking met de bruiloftsdis van De la Court van enkele dagen later.

Vergelijken we bijvoorbeeld de vrolijke maaltijd van de burgemeesters op de eerste dag – 12 november – met De la Courts bruiloftsmaal, dan zien we dat bij beide gelegenheden, geheel volgens de toen geldende voorschriften, een grote gebakken en vergulde wildpastei, die men toen “venesoen” noemde, de centrale plaats innam; bij de burgemeesters waren er zelfs drie, bij De la Court één, aangezien daar ook negen zogenaamde “roffiolen”, dat wil zeggen kleinere vleespasteien, de venesoen flankeerden.¹⁶ De “versierde blomme” die in de rekening aan De la Court kort op de venesoen volgen, dienden mogelijk ter decoratie van de pastei die zo door verguldsel en bloemen een feestelijk middelpunt werd van de dis (vergelijk afb. 4).

Wat betreft andere pasteien was er een iets wisselend aanbod: voor de gasten van De la Court een lamoen (=citroen) pastei en twee queeperenpasteien, voor de burgemeesters drie oesterpasteien. Gevogelte¹⁷ zoals hoenders, fazanten, patrijzen, kalkoenen en houtsnippen waren zowel gestoofd of gebraden en met spek gelardeerd opgediend, terwijl grote hoeveelheden leeuweriken op schotels piramidaal waren opgetast. Eén kalkoen was op de bruiloftsdis ook nog fraai opgewerkt met verguldsel en vormde daarmee waarschijnlijk naast de venesoen het andere hoofdaccent op tafel.

Aan wildbraad treffen we vooral hazen en een “gesult” speenvarken aan. Aan vlees waren er gekookte (“geso(d)en”) tongen, bij De la Court ook nog twee hammen die eveneens met verguldsel waren opgesierd, terwijl aan de bruiloftsgasten ook nog runderribben en een schouder werden voorgezet, die op de stadhuistafel ontbraken. Vis ontbreekt daarentegen juist geheel op de rekening van De la Court; misschien is dat deel van de rekening net afgesneden? Wel boden beide feestmalen amandeltaarten, “Italiaanse taarten”¹⁸, spritsen en schotels blancmanger, wat toen o.a. werd gegeten bij gevogelte, vis enz., terwijl ook bij tal van andere schotels sauzen of “sopies” waren opgediend.

Niet alleen de keuze aan spijzen, maar ook hoeveelheden en prijzen voor leverantie en bereiden stemmen bij de twee hier besproken maaltijden in grote lijnen overeen en het lijkt dus op een soort standaard menu, dat toen voor een feestelijke gebeurtenis of een “vrolijke maaltijd” gebruikelijk was. Leverancier van al deze spijzen aan het stadhuis was de pasteibakker Willem Heerman uit de Mandemakersteeg, terwijl bijvoorbeeld in 1660 de burgemeestersmaaltijd aan pasteibakker Jan Heindricxsz Brieff op de Breestraat werd aanbesteed. Wie de bruiloftsdis bij De la Court verzorgde is echter niet duidelijk geworden, evenmin of deze in Leiden of, wat eigenlijk waarschijnlijker is, in Den Haag werd genoten, waar de voltrekking van het huwelijk eerder op die dag had plaats gevonden. De aparte rekening van een zekere Aelten Jans voor de ingrediënten aan wild, vlees en gevogelte, geeft h'ervoor ook geen nadere aanwijzing.

afb. 4. Het voorsnijden van een pastei, waarbij de deksel als een kroon wordt over-eind gezet; uit: *De cierlycke Voorsnydinge aller tafel-gerechten*, Amsterdam 7664.

In veel steden mocht volgens de stadskeuren, die vooral gericht waren tegen te grote luxe, een bruiloftsdis slechts uit twee gangen bestaan, een voor- en nagerecht,¹⁹ en de spijsen opgesomd op de rekening van de pasteibakker aan De la Court zullen dan ook waarschijnlijk als één gang zijn opgediend. Ongetwijfeld rondde als tweede gang een banket nog de maaltijd af; dit kon niet door een pasteibakker maar slechts door een suiker-oftewel banketbakker worden geleverd. Een rekening hiervoor bevindt zich niet bij de andere drie, maar ook hiervan zal de burgemeestersmaaltijd van 12 november 1657 wel een redelijke afspiegeling geven. Voor die gelegenheid leverde de apotheker en suikerbakker-20 Nicolaes Chimaer voor nog eens f 144-18-0 aan marsepein, allerlei (geconfijte) vruchten als pruimen, sinaasappelen, perziken, peren, appels, kruisbessen, noten, pistaches, amandelen, citroenbesluit, olijven, en ansjovis en pasta de Genua, alles versierd met grote en kleine bloemen van zijde.²¹

De kosten van een dergelijke bruiloft waren niet onaanzienlijk. Zo te zien lijkt de bruiloft van Pieter de la Court en Elisabeth Tollenaar echter minder kostbaar te zijn geweest dan die van bijvoorbeeld Susanna Huygens in 1660 (totaal f 3644-6-8) of Anna Maes in 1637 (f 3688-4-6), maar men vergete niet dat in de specificatie van de laatste ook nog de klederen, inclusief een bruidskroon, de bediening en de huur van tin en andere benodigdheden voor de tafel en zelfs de huur van tapijten ter aankleding

van de feestzaal waren opgenomen²², terwijl hier slechts (een deel van) de kosten voor het eten bekend zijn geworden.

De feestvreugde waartoe de huwelijksverbintenis van 20 november 1657 aanleiding had gegeven en waarop we hier een korte blik hebben kunnen slaan, heeft niet lang geduurd. Binnen het jaar werden de bruid en haar pas geboren dochtertje in de Hooglandse Kerk ten grave gedragen. Maar de verbintenis tussen de families en de daardoor ontstane relatie met de regent Johannes Eleman bleven nog lang hun betekenis voor Pieter de la Court behouden.

BIJLAGE Ia

Gelevert aen Juffrouw Lacoert den 3 november 1657 bij Hartman Hartmansse.

30 stooop ipocras gelect 24 st. de stooop	36- 0-0
23 Lb. fin groot bancket 16 st. 't Lb.	18- 8-0
46 halff ponts laeties 6 deute stuck	1-14-8
	56- 2-8
	aff 3- 0-0
	53- 2-8

Bekenne hijer van ten volle voldaan te zijn
Hartman Hartmansse

BIJLAGE Ib

gelevert op de brulleft van sinieur lackoert	
den 18 november 1 calkoen	3- 0-0
den selve dito 1 spenvercken	3- 0-0
van de sel	0-10-0
den selve dito 3 calkoennen	6- 6-0
den selve dito 3 haesen	7- 4-0
den selve dito 9 paeterisen	9-18-0
den selve dito 9 houtsnippen	7-13-0
den selve dito 72 leuwercken	7- 4-0
den selve dito 12 hoenderen	6- 0-0
den selve dito 24 poelsnippen	4- 4-0
den selve dito 3 hoenderen	3- 0-0
den selve dito 3 conien	1- 7-0
den selve dito 3 hoenderen	3-12-0

komt 62-18-0

bekenne betaelt te zijn den 28 november 1657
bij mij Aelten Jans

BIJLAGE IC

1657	Voor men heer lakoert seijn brueloft gedaen als volcht	
20	noevember 1 venesoen gebacken en vergulden	gl 3-1 0-0
	1 kalckoen gebacken en vergulden	gl 3-10-0
	aan versierde blomme	gl 0-14-0
	3 hoenders hoenders gestoeff met ballekens muerch	
	schenkeles haene kamme en boter geback stuck 36 stuy.	gl 5- 8-0
	1 speenvercken gesult	gl 1-10-0
	1 laemoen pastey gebacken	gl 1-10-0
	2 quee pasteit gebacken	gl 3- 0-0
	9 riffejoelen gebacken stuck 14 stuy.	gl 6- 6-0
	3 amandel taerten gebacken	gl 4-10-0
	6 fesanten gebraen en laerderen en saus	gl 3- 0-0
	2 kalckoenen laerderen en braen	gl 1- 4-0
	1 haes laerderen en braen en saus	gl 1- 4-0
	9 nout sneppen gebraen met sopis	gl 1-16-0
	12 kuijkens gebraen 6 laerderen	gl 2-14-0
	2 runs ribbens souten en braen met naegele	gl 0-14-0
	1 schouder gebraen	\$1 0- 6-0
	36 leeuwercken gebraen	gl 0-18-0
	12 Itteljaense taertijs gebacken stuck 12 stuy.	gl 7- 4-0
	3 spritsen gebacken	gl 4-10-0
	3 schoetels blansee	gl 2-14-0
	2 hamme gesoen en vergult	gl 0-12-0
	2 tonghe gesoen	gl 0- 6-0
21	dito 9 paeterijse laerderen en braen en saus	gl 2-14-0
	3 groete hoenders gebraen	gl 0-12-0
	[bij elkaar	gl 60- 6-0]

BIJLAGE IIa (Willem Heerman pasteibakker)

	Het gedaen werck soo gebacken gebraeden gestoeft en anders ²³	
novb. 12	drie venesoenen gebacken en vergult	12- 0-0
	6 faisanten gelardeert en geb. met saus	4-10-0
	18 paterijsen gelardeert met de saus	6- 0-0
	3 haesen gelardeert met de saus	4- 4-0
	3 groote kallekoenen gelardeert en geb.	2- 8-0
	12 houtsneppen 6 gelardeert met sopies	3- 0-0
	3 schootelen lewercken met speck gebraen	1-11-0
	2 speckens geslacht ende gesult	3- 0-0
	3 hoenders Olepoderijgoos ²⁴ gestoeft	6- 0-0
	3 oester pasteijen gebacken	4-10-0
	3 amandeltoerten	4-10-0
	12 itaeljaense taerties tot 12 st.	7- 4-0
	3 groote schotelen spritsen	4-10-0
	3 schotelen blamange	3- 0-0
	4 geroockte tonggen gesooden	0-12-0

dijto 13	16 roffeliöolen gebacken tot 12 st.	9-12-0
	4 amandeltaerten	6- 0-0
	4 oester pasteijen	6- 0-0
	4 schotels op sen Olepoderijgoos gestooft	8- 0-0
	24 paterijsen gelardeert met de sausen	8- 8-0
	4 haesen gelardeert met de sausen	5-12-0
	4 kallekoenen gelardeert en gebraen	3- 4-0
	56 poelsneppen de helft gelardeert	4- 4-0
	4 schootelen lewerken met speck gebraen	2- 8-0
	6 kapoenen gebraen	1- 4-0
	5 roockte tonggen gesooden	0-15-0
		f 132-11-0

dijto 17	Op de reken maeltijt (alst volcht)	
	aen merich, pieterselij, smering, sout, asijn, lamoen sop en kruit en beschuit tot alle vis en oesters	2- 8-0
	aen booter tot alle de vis en braen oesters en op de taefel	4- 0-0
	2 schootelen kerper gestooft	1- 4-0
	voor verstoooven vant gebraet en verstoooven, verse booter, en sausen	1-16-0
	voor de vaete wasters en seep	1-10-0
	aen oblijen en kerstanies	1-18-0
	voor alle vorder dienste, soo tot de maeltijt en besteding en rekening van alles bij een te soucken en te bestellen, en vis kookken, en braen, en oesters braen en andere dienste meer	25- 0-0
		f 37-16-0

BIJLAGE IIb (Nicolaes Chimaer suikerbakker)

	De E. Heeren Burgemr. der stadt Leyden debet den 3 november anno 1657	
	½ Lb. cappers	o- 5-0
	1 ½ Lb. kraeck amandelen a 12 st. 't Lb.	0-18-0
	1 Lb. anis koeckens	0-16-0
	3 dubbelen schotels met hansjovis	3- 0-0
12 nov.	3 marsapaynen a 5 gul. het stuck	15- 0-0
	4 Lb. glasorange2 st. 't Lb.	6- 8-0
	4 Lb. p er die us a 3 gul. 't Lb.	12- 0-0
	4 Lb. witte noten 48 st. 't Lb.	9-12-0
	4 Lb. perseken a 48 st. 't Lb.	9-12-0
	4 Lb. talis a 36 st. 't Lb.	7- 4-0
	4 Lb. fyn candelyseert a 2 gul. 't Lb.	8- 0-0
	4 Lb. p er ly men a 3 gul. 't Lb.	12- 0-0
	4 Lb. peeren2 st. 't Lb.	6- 8-0
	4 Lb. ½ appelen a 32 st. 't Lb.	6- 8-0

	4 Lb. cruysbeyen a 44 st. 't Lb.	8-16-0
	4 Lb. past de genua a 32 st. 't Lb.	6- 8-0
	4 Lb. nagelen ende muscardius 2 gul. 't Lb.	8- 0-0
	2 Lb. caneel romeyn a 36 st. 't Lb.	3-12-0
	4% Lb. siteroen beschuyt 2 gul. 't Lb.	8-10-0
	2 Lb. cappers	1- 0-0
	2 pinten oliven	1- 8-0
	■ pint rosewater	o- 7-0
	3 Lb. pistasie 16 st. 't Lb.	2- 8-0
	3 Lb. kraeck amandelen 12 st. 't Lb.	1-16-0
	Somma	f 144-18-0
13 nov.	4 marsapeynen a 5 gul. het stuck	20- 0-0
	5 Lb. pruymen pardigous 3 gul. 't Lb.	15- 0-0
	5 Lb. glas orange a 32 st. 't Lb.	8- 0-0
	5 Lb. witte noten a 48 st. 't Lb.	12- 0-0
	5 Lb. perseken a 48 st. 't Lb.	12- 0-0
	5 Lb. talis a 36 st. 't Lb.	9- 0-0
	5 Lb. fyn candelyseert a 2 gul. 't Lb.	10- 0-0
	5 Lb. pruymen liliver a 3 gul. 't Lb.	15- 0-0
	5 Lb. peeren a 32 st. 't Lb.	8- 0-0
	5 Lb. ½ appelen a 32 st. 't Lb.	8- 0-0
	5 Lb. cruysbeyen a 44 st. 't Lb.	11- 0-0
	5 Lb. past de genua a 32 st. 't Lb.	8- 0-0
	5 Lb. nagelen ende muscardius 2 gul. 't Lb.	10- 0-0
	2½ Lb. caneel romeyn a 36 st. 't Lb.	4-10-0
	5¼ Lb. siteroen beschuyt a 2 gul. 't Lb.	10-10-0
	40 side blomme	2- 0-0
	4 side blomme	1-12-0
	2 pinten oliven	1- 8-0
	■ pint rosewater	o- 7-0
	5 schotels hansjovis	3- 0-0
	4 Lb. kraeck amandelen 12 st. 't Lb.	2- 8-0
	4 Lb. pistasie a 16 st. 't Lb.	3- 4-0
17 nov.	2 Lb. lange rasinen	0-11-0
	1 Lb. anis koeckens	0-16-0
	1 ½ Lb. kraeck amandelen	0-18-0
	aen rosewater	o- 2-0
	Somma	f 177- 6-0
		144-18-0
	Somma	f 322- 4-0

AANTEKENINGEN

1. Zie over hem en zijn publikaties vooral Th. van Tijn, "Pieter de la Court, zijn leven en zijn economische denkbeelden", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 69 (1956), p. 304-370.
2. Inv. nr. A. 2243, A 2244.
3. Hij is geportretteerd als regent van het St. Elisabeth-Gasthuis op het anonieme Leidse regentenstuk uit 1667, zittend als tweede van rechts achter de tafel (*Beschrijvende catalogus van de schilderijen en tekeningen*, Stedelijk Museum "De Lakenhal", Leiden 1949, p. 121 nr. 270).
4. Gemeentearchief Den Haag, Not. Arch. 122 f.277; gepubliceerd bij J.H. Kernkamp, "Brieven uit de correspondentie van Pieter de la Court en zijn verwanten", *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 72 (1958), p. 169 bijlage VI A. Andere getuigen voor de bruid waren haar oom Dirk Grijp en Claes de Munt, Veertigraad van Leiden; alle drie getuigen waren haar testamentaire voogden.
5. F. Driessen, *Het Welvaren van Leiden, handschrift uit het jaar 1659*, Den Haag 1911.
6. Zij werd daar op 8 oktober 1658 begraven in de Hooglandse Kerk, ruim 18 jaar oud.
7. C. Willemijn Fock en R.E.O. Ekkart, "De portretgalerij van de familie De la Court", *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 35 (1981), p. 193 nr. 6 en afb. 7, waar het schilderij voor het eerst is gepubliceerd. Het komt voor in de in 1749 opgestelde lijst van familieportretten van Allard de la Court, kleinzoon van de geportretteerde en diens tweede vrouw Catharina van der Voort. Door J.H. Kernkamp, "De portrettering van Pieter de la Court opnieuw bekeken", *Ondernemen-de geschiedenis*, 22 opstellen geschreven bij het afscheid van Mr. H. van Riel als voorzitter van de Vereniging Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief, Den Haag 1977, p. 69, nog vermeld als niet teruggevonden.
8. Gemeentearchief Leiden (GAL), Bonboek Zevenhuizen f 41 v°. Op de prent door D. Vrijdag naar A. Polet en J. Timmermans, die de gevelwand van dit deel van de Steenschuur weergeeft vlak voor de ontplofing van het kruischip in 1807, blijkt het huis (nr. 87) op dat ogenblik een vroeg 18de eeuwse lijstgevel te hebben, zodat van de situatie ten tijde van De la Court niets meer te zien is (GAL, prentverzameling nr. 460502).
9. In 1641-1643 studeerde hij te Londen en Genève, vervolgens werd hij in Leiden ingeschreven als student in de theologie, terwijl hij later, in 1670, samen met zijn zwager uit zijn tweede huwelijk Willem van der Voort, nog promoveerde in de rechten in Orléans.
10. GAL, Familiearchief De la Court 3a.
11. Zie I.W.L. Moerman, "De Vismarkt", *Leids Jaarboekje* 71 (1979), p. 95 e.v.; het huis van Hartman is p. 110 nr. 55/17. Hij woonde in het huis De Ruytenburch (deze naam genoemd in GAL, Not. Arch. 859 jr. 1656 nr. 8), "waar de drie kandelaars uithangt"; in deze scheidingsakte wordt hij banketbakker genoemd, het huis wordt hem toebedeeld als man van Niesje Heyndricxdr van Spruytenboom uit de erfenis van zijn schoonmoeder. Bij zijn ondertrouw op 21-12-1655 heet hij afkomstig uit Den Haag en als getuige bij het poorterschap van zijn broer Nicolaas uit Den Haag, wordt hij vermeld als kruidenier. Hij wordt begraven op 7 september 1662.
12. Verschillende recepten voor hippocras o.a. in *Eenen nieuwen Kook-Boeck dat noch noyt in druc is geweest* . . . Delft 1599, p. 118 e.v.
13. GAL, Weeskamerboedel 2365c.
14. Ook in de door Schotel gepubliceerde rekening van het huwelijk van Mr. Maarten van Sypsteyn en Anna Maes in 1637 wordt bijvoorbeeld een "ypocras kan" vermeld (G.D.J. Schotel, *Het Oud-Hollandsch huisgezin der zeventiende eeuw*, Haarlem 1868, p. 307).
15. GAL, Secr. Arch. II 3450, bijlagen Thesauriersrekening 1658.
16. De burgemeesters aten op de tweede dag van hun festijn in plaats van een venesoen ook 16 roffiofen. Zie voor recepten van beide types pasteien o.a. *Eenen nieuwen Kook-Boeck*... (zie noot 12), p. 102, 110, *De verstandige Kok of sorgvuldige Huyshoudster*..., Amsterdam 1677, p. 80, of *De Geoeffende en Ervaren Keuken-Meester of de Verstandige Kok*..., Dl. I, Leiden 1701, passim. Roffiofen werden ook wel zonder vlees gemaakt, vooral tijdens de vastentijd bij katholieken.
17. Een duidelijke indeling van de spijsen die in die tijd gebruikelijk waren, geeft het Kook-Register uit *De verstandige Kok*... (zie noot 16), dat hier door mij is gebruikt.

18. Wat voor soort taart hiermee bedoeld werd kon ik niet achterhalen.
19. G.D.J. Schotel, a.w., p. 291.
20. Tot aan de keur van 1663 (toen de apothekers eruit werden afgescheiden) hoorden apothekers, kruideniers en vettewariers, waaronder mede begrepen de pasteibakkers, in Leiden tot eenzelfde gilde (zie de **ordonnatie** van het gilde van 1659). Banketbakkers worden niet apart vermeld, maar onder de waren die onder het gilde begrepen zijn vallen o.a. "alle specien aan cruyden, hoonigh, syroop, oly van olijven, suycker, rijst, **geerst**, vijgen, rosijnen, **pruymen**, corenten, drooge **ende** natte succaden, alle **confituyren**, **alderhande** azijnen, **verjuys**" (Art. IV).
21. De volgende dag voor een vergelijkbaar bedrag, zie bijlage IIb.
22. Zie G.D.J. Schotel, a.m., p. 306-307.
23. De totale rekening van Willem **Heerman**, waarin ook opgenomen de leverantie van de **ingredienten** aan vlees, wild en gevogelte, niet nader gespecificeerde zee- en riviervis, kaas, brood, bier, wat fruit en de huur van glazen, tin, linnen en ander tafelgoed benevens de kosten van de bediening, bedroeg f 666-4-0. (**hier** verder niet opgenomen). Ook waren er nog twee rekeningen van wijnkopers voor respectievelijk f 205-16-0 en f 17-17-8 (hier niet opgenomen).
24. Gestoofd van verschillende soorten vlees en groenten; voor recepten zie *De verstandige Kok...* (zie noot 16), p. 68 en *De Geoeffenden en Ervaren Keuken-Meester...* (zie noot 16), p. 12-13.

DE RESTAURATIE VAN DE GEVEL VAN HET PAND BREESTRAAT 84

“van outs genaemt de Vergulde Druyff’ doch
tegenwoordig bekend als “In den Vergulden Turk”

door

Albert J. Elen

In 1980 werd de monumentale gevel van het vroegere Café-restaurant “In den Vergulden Turk” aan de Breestraat bevrijd van de erker die haar tachtig jaren had ontsierd. Een grondige restauratie heeft de statige gevel vervolgens grotendeels weer in haar oude luister hersteld. “Grotendeels” impliceert een onvolledigheid; deze is een gevolg van de veranderde tijden. Het gebouw achter de gevel heeft namelijk zijn oorspronkelijke functie van woonhuis verloren en is onderdeel geworden van een groot **warenhuiscomplex**. Restaureren betekende in het geval van de “Turk” het komen tot een compromis tussen verleden en heden, tussen oude vorm en nieuwe functie. Dit heeft geresulteerd in een reconstructie van de zeventiende-eeuwse gevel in de bovenbouw met daaronder een nieuwe functionele toegangspui.

Voordat wordt ingegaan op verschillende aspecten van de restauratie, volgt eerst een overzicht van de geschiedenis van het gebouw en zijn bewoners.

De vroegste eigenaren’

Een plattegrond in het Stratenboek van Van Dulmenhorst, die in het laatste kwart van de 16de eeuw werd vervaardigd onder andere met het oog op belastingheffing, toont de precieze ligging van het perceel Breestraat 84 en geeft tevens de breedte van de gevel aan de straatkant en de naam van de toenmalige eigenaar, de beroemde stadssecretaris Jan van Hout.² Deze heeft het pand waarschijnlijk kort na terugkomst uit zijn ballingschap (1567-73) gekocht van de brouwer Adriaen Gerritsz. De laatste bewoonde het huis sinds 1560, in welk jaar hij het had aangekocht van de vroegst bekende eigenaar, Jan van Berendrecht. Op 28 februari 1587 droeg Jan van Hout het huis voor de som van f 4100 over aan Dominicus Tiara, die het op zijn beurt een jaar later, op 8 januari 1588 voor f 3700 verkocht

afb. 7. Gezicht in vogelvlucht op het gedeelte van het Gasthuisvierendeel, dat ligt tussen Mandemakerssteeg en Maarsmansteeg. Detail uit de kaart van Leiden door Pieter Bast, 7600. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

afb. 2. Breestraat, eind 16de eeuw. Het huis met de kantelen is "De Vergulde Druyff", dat toen werd bewoond door de glasverkoper Jan Jansz van Cranendonck. Detail uit de kaart van 'T Hartochdom van Steynenburch'. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal.

aan de glasverkoper Jacob Jansz van Cranendonck. Door vererving kwam het pand op 10 april 1606 in het bezit van Geertruyt Jacobsdochter van Cranendonck en haar echtgenoot, de latere burgemeester Jacob Willemsz Verboom. De kinderen en erfgenamen van de laatstgenoemden verkochten op 26 februari 1635 voor de hoge som van f 16.262:2 aan de lakenverkoper Jan Adriaensz le Pla "een groote huysinge ende erve staende ende gelegen binnen deser stede aen de Bredestraet, omtrent de Blauwe Steen, van outs genaempt de Vergulde Druyff ende noch een huys ende erve staende ende gelegen in seeckere poorte ende gange uytgaende tot op ten Rijn,..."³ Het betrof hier een perceel met voorhuis en achterhuis, uitkomende via een steeg op de in het begin van onze eeuw nog bestaande Vischpoort (afb. 1).⁴

We zien het toenmalige huis afgebeeld in een op perkament getekend perspectivisch gezicht in de Breestraat, voorstellende de Gebuurte 'T Hartochdom van Steynenburch omstreeks het einde van de 16de eeuw

(afb. 2).⁵ De met kantelen bekroonde gevel heeft naar alle waarschijnlijkheid gestaan tot 1672-73, in welke jaren zij door de huidige gevel werd vervangen.

Een nieuwe gevel van hardsteen; Le Pla, Van der Helm en Xavery

Jan Adriaensz le Pla (ca 1611-1664), die het huis aan de Breestraat in 1635 kocht, was één van de vier zonen van de in Brugge geboren “stamet & laeckentrapier” Adriaen Adriaensz le Pla.⁶ De vier broers waren allen succesrijke “cooplyuden ende laeckenreders”,⁷ wier handelsactiviteiten een groot deel van Europa bestreken. Van broer Abraham le Pla (overleden 1669) is bekend dat hij in Stockholm heeft geresideerd.⁸ Zijn broer Robert overleed in 1653 in Sevilla, waarschijnlijk tijdens een handelsmissie.⁹ Uit enkele notariële actes blijken er handelscontacten met verschillende steden in Frankrijk te zijn geweest. Waarschijnlijk is het huis via broer Adriaen le Pla (overleden in 1669) in bezit gekomen van diens zoon en naamgenoot Adriaen (1630-1673). Ook deze was, evenals zijn ooms, lakenproducent en -handelaar. Hij en zijn broer Johan waren compagnons. Tot 1725 zou het huis in het bezit blijven van deze vooraanstaande familie van lakenhandelaren.

Het is te danken aan de rijkdom die de gebroeders gedurende twee generaties met hun lakenhandel wisten te vergaren, dat het huis in de jaren 1672-1674 grotendeels of volledig werd verbouwd en voorzien van de nieuwe monumentale natuurstenen gevel die het gebouw nu nog siert.

Bijzonder interessant in verband met deze nieuwbouw is een acte in de Gerechtsdagboeken. In deze acte, gepasseerd op 10 december 1671,

“Verthoont reverentlyck U E.E. Achtb. Onderdanige Adriaen le Pla hoe dat hij suppliant sijne huysinge opte Breedestraet van outs genaent de Druyff van meeningen is te vertimmeren ende de gevel voor aen straet te maken van hartsteen tot welcken einde hij suppliant in onderhoudeling is met seecker mr steenhouwer in sGravenhage omme de voorseyde gevel te maken doch alsoo hij suppliant onderrecht wert, dat ingevolge van het achste artyckel van den gildebrieff der timmerlyuden ende metselaers geen meesters buyten dese stadt woonende, eenich werc mach maken ende tselve hier in de stadt stellen ende dewyl in de stadtjegenwoordig geen mr steenhouwer en is woonende om het maken van den meergemelden gevel aen te nemen soo is hij suppliant te rade geworden hem tot U E.E. Acht. te keeren reverentlyck versouckende dat dselve hem suppliant onvermindert de voorseyden gildebrieff believen te consenteren ende toe te staen omme sijne meergemelte gevel van een mr steenhouwer buyten de stadt woonende te laten maken...”¹⁰

afb. 3. De gevel van Breestraat 84 (1672-73) met Empire vensters, ca. 1870. Gedurende de twee eeuwen dat het pand als woonhuis is gebruikt (1673-1875) heeft de gevel, afgezien van de vensters, deze aanblik getoond. Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

Adriaen le Pla ontving inderdaad ontheffing van de gildebepaling en kon derhalve zijn “mr steenhouwer” uit ‘s-Gravenhage laten overkomen.¹¹

De acte leert ons dat de bouw na 10 december 1671 moet zijn begonnen en dat het materiaal waarvan de gevel zou worden opgetrokken hardsteen (dit is natuursteen) zou zijn.¹² Over een ander belangrijk gegeven in deze acte komen wij straks te spreken..

De datering van het beeldhouwwerk in het tympaan geeft aan vóór welk

afb. 4. Het fronton van Breestraat 84 met de tympaansculpturen van Pieter Xavery vóór de restauratie, 7966. Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

jaar de bouw van de gevel was voltooid. De beeldhouwer van de sculpturen vermeldde naast zijn naam “XAVERII” tevens het jaartal “1673” (afb. 4).¹³ Pieter Xavery had een jaar eerder, in 1672, het beeldhouwwerk geleverd voor het tympaan van de Vierschaar van het Gravensteen (afb. 5).¹⁴ Dit gebouw is ontworpen door de toenmalige Leidse stadsarchitect Willem van der Helm. Deze is vooral bekend geworden door de Leidse stadspoorten die naar zijn ontwerpen zijn gebouwd.¹⁵

Een vergelijking van de nieuwe gevel van Breestraat 84 met de gevel van de Vierschaar en die van het pand Rapenburg 6, dat sinds kort aan Willem van der Helm wordt toegeschreven¹⁶, levert een aantal treffende overeenkomsten op, die de hand van één en dezelfde architect doen vermoeden.¹⁷

Kenmerkend voor alle drie de gevels zijn de eerst boven de onderpui beginnende en tot de architraaf doorlopende zandstenen pilasters, die worden bekroond met vrijwel exact dezelfde composiete kapitelen; deze pilasters verdelen telkens de gevel in traveeën van één venster breed. De gevels van Rapenburg 6 en de Vierschaar onderscheiden zich door hun horizontaliteit, hetgeen een gevolg is van het feit dat zij twee traveeën meer hebben dan de gevel van Breestraat 84. Bij een vergelijking van de delen van de gevels direct onder de frontons dringen de gelijkenissen zich aan ons op: dezelfde indeling, rangschikking van de vensters, pilasters en kapitelen.

afb. 5. Het fronton van de Vierschaar van het Gravensteen met de tympaansculpturen van Pieter Xavery, voorstellende de personificaties van Justitia en Prudentia, ter weerszijden van het Leidse stadswapen. Foto H. Kleibrink, 1954. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

Daarnaast tonen de onderpuien van Breestraat 84 en Rapenburg 6 brede voegen tussen het zandsteen, zij het met een verschillend effect. De toeschrijving aan Willem van der Helm berust op de genoemde stilistische overeenkomsten alsook op het feit dat in de periode waarin de genoemde gevels werden opgetrokken, tussen c. 1667 (Rapenburg 6) en 1673, geen andere architecten van betekenis in de klassicistische stijl werkten, noch in Leiden, noch in de directe omgeving.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat Willem van der Helm is geïnspireerd door het alom bekende tractaat van de Venetiaanse architect en theoreticus Vincenzo Scamozzi (1552-1616), getiteld “L’Idea dell’ Architettura Universale”, dat vlak voor diens dood in 1615 in Venetië was uitgebracht. Dit tractaat, dat in 1661 ook in een Nederlandse vertaling verscheen¹⁸, was een handboek voor vele Hollandse architecten en heeft derhalve een grote invloed gehad op de 17de-eeuwse klassicistische bouwkunst in de Nederlanden. Het lijkt alsof Van der Helm de grote lijnen van Scamozzi’s voorbeelden heeft gevolgd, maar de details op een geheel eigen manier heeft geïnterpreteerd. Concrete voorbeelden voor onder andere de pilasterbasementen en de kapitelen van de Breestraatgevel zijn bij Scamozzi niet te vinden; zij benaderen nog het meest de door hem beschreven Romeinse Orde.

Terugkerend naar ons uitgangspunt, het beeldhouwwerk van Xavery, valt op te merken dat van diens activiteiten in Leiden slechts weinig kunstwerken zijn bewaard gebleven. De belangrijkste zijn de *tympaansculpturen* van de Vierschaar en die van Breestraat 84. De kans is groot dat Xavery in beide gevallen, in twee opeenvolgende jaren, beeldhouwwerk leverde voor gevels die door dezelfde architect waren ontworpen.

Met de nieuwe gevel en het beeldhouwwerk van Pieter Xavery begint de feitelijke geschiedenis van “In den Vergulden Turk”. De “gebroeders ende coopluysden in compangie”¹⁹ Jan en Adriaen Adriaensz le Pla onderhielden nauwe handelsbetrekkingen met de Levant. Uit een notariële acte is bekend dat Jan le Pla enkele jaren in Smyrna heeft gewoond.²⁰ De sculpturen van Xavery vormen dan ook een allegorie op deze maritieme handelsbetrekkingen (afb. 4). We zien in het midden het borstbeeld van een man met tulband, waarvan we mogen aannemen dat het een turk voorstelt. De buste wordt geflankeerd door de liggende gestalte van Neptunus (God van de Zee) en Mercurius (God van de Handel) met hun respectieve attributen, de drietand en de caduceus of herautsstaf. Als een extra verwijzing naar de lakenhandel zien wij onder de arm van Mercurius een baal laken en aan zijn voeten een angorageit. De figuren waren van veel verguldsel voorzien.²¹

Van herberg tot woonhuis “van outs genaemt De Vergulde Druyff”

De van Xavery's sculpturen afgeleide naam “In den Vergulden Turk” die traditioneel aan het huis verbonden is, is naar mijn mening pas in het jaar 1900 ontstaan toen het pand in gebruik genomen werd als café-restaurant met die naam. Vóór die tijd komt de naam niet in documenten voor en is hij op foto's ook niet op het fries te lezen (afb. 3).²² Vast is komen te staan dat het huis vroeger een andere naam droeg. Gedurende meer dan twee eeuwen heette het “De Vergulde Druyff”. De herkomst van deze naam is te traceren tot in het laatste kwart van de zestiende eeuw. In een acte uit de Getuigenboeken, gepasseerd op 4 december 1586 lezen we

“hoe dat hij getuyge (ene Jacob Biljet) met de voornoemde requirant (Pieter van Daele) ende eene Pieter de Smytere mitsgaders noch zommich ander geselschap geweest is ten huysse van Dominicus Tiara doen ter tydt waert in de Gulde Druyff aldaer vrundelijck int ronde een pinte wijns mitten anderen drinckende Ende naerdat zij daer een wijl tijds geweest waren ende de voorsyde jegens de voornoemde de Smyter met taerlingen (dobbelstenen) gespeelt hadde zijn zij vandaer gescheyden”.²³

Blijkbaar herbergde “De Vergulde Druyff” in 1586 een tapperij. Van Dominicus Tiara weten we reeds uit het *Bonboek* dat hij het pand Breestraat 84 in de jaren 1587 en 1588 bezat. Vóór die tijd kan hij het huis

reeds van de voorgaande eigenaar, Jan van Hout, in huur hebben gehad. In de jaren dat Jan van Hout het huis in eigendom had stond het al bekend als “De Druyff”.²⁴

Ook Jacob Jansz van Cranendonck, die het huis in 1588 van Tiara overnam, wordt in enkele documenten als bewoner van “Den Druyff genoemd”.²⁵ In twee hierboven geciteerde actes van 1635 en 1671 is het huis “van outs genaempt de Vergulde Druyff”.²⁶ Opmerkelijk is, dat het huis ook na de verbouwing en de toevoeging van de nieuwe gevel in de jaren 1672 en 1673 deze naam is blijven behouden. Vooral omdat er geen redenen zijn om aan te nemen dat het huis na de verkoop in 1588 een herberg is gebleven. Van de familie Le Pla is in ieder geval bekend dat zij het voorhuis bewoonden, terwijl in het achterhuis lakenpersen stonden opgesteld.²⁷ Tot 1876 zou het pand zijn functie van woonhuis blijven behouden.

De naam “De Vergulde Druyff” is tot 1779 onverbrekkelijk aan het huis verbonden gebleven. In een verkoopacte uit dat jaar wordt het pand nog omschreven als

“Een extra-ordinair kapitaal, ruim, hecht, sterk en zeer weldoortimmerd huys en erve met een ongemeene fraaye hartsteene gevel voor aan de straat van outs genaamd den Vergulden Druyff...”²⁸

Nadien zien we de naam niet meer in documenten genoemd. De oorzaak hiervan moet worden gezocht in het feit dat in het begin van de 19de eeuw alle panden in Leiden een wijk- en huisnummer kregen toegewezen, waardoor de precieze ligging van een pand op een eenvoudige wijze kon worden aangeduid.²⁹ Vermoedelijk is de oorspronkelijke naam “De Vergulde Druyff” pas in de vorige eeuw in vergetelheid geraakt en heeft het huis in de volksmond een andere naam gekregen, “De Vergulde Turk”, die in 1900 op het Café-restaurant is overgegaan.

Particuliere eigenaars en bewoners

Drie opeenvolgende generaties van de familie Le Pla hebben “De Vergulde Druyff” bewoond. De broers Jan en Adriaen Adriaensz le Pla, tijdens wier leven de nieuwe gevel werd opgetrokken, waren daarbij de laatste Le Pla’s die zich met de lakenhandel bezighielden. Zoals dat ook elders valt te constateren zien we dat volgende generaties zich tot officiële ambten en het stadsbestuur hebben opgewerkt. Adriaens zoon, Mr. Adrianus le Pla (1671-1707) was advocaat alsmede secretaris van de Universitaire Vierschaar. Zijn jongste zoon Mr. Pieter le Pla (1673-1754) was secretaris van Leiderdorp en kapitein der Schutterij.

Het was Mr. Pieter le Pla die “De Vergulde Druyff” in 1725 verkocht aan

Vincent van Toll, in wiens familie het bleef tot 1780. Sedertdien hebben verschillende particuliere eigenaars het huis zelf bewoond of verhuurd aan anderen. De gegevens omtrent de bewoning tot op heden zijn opgenomen in de bijlage.

De laatste particulier die het huis in zijn geheel bewoonde was de bekende hoogleraar in de wis- en natuurkunde Prof. dr. David Bierens de Haan. Deze had het huis in huur van de toenmalige eigenaars, die zelf in 's-Hertogenbosch verbleven. Na negen jaren in het huis te hebben gewoond, zag de geleerde zich in 1873 genoodzaakt te verhuizen, gezien het feit dat zijn kinderen kort na elkaar stierven aan cholera, hetgeen werd geweten aan een besmette waterput vlak bij het huis.³⁰

Een drietal verbouwingen

Met de aankoop van het pand in 1875 door de Amsterdamse winkelierster A.M.A. de Val-Hoefnagels, begint een volgend hoofdstuk in de geschiedenis van het huis. In 1876 werd er door de nieuwe eigenaresse het koffiehuis "Café Suisse" in gevestigd³¹, hetgeen onder andere een verbouwing van de gevel met zich mee bracht. Dit was echter niet de eerste verbouwing, en ook niet de laatste.

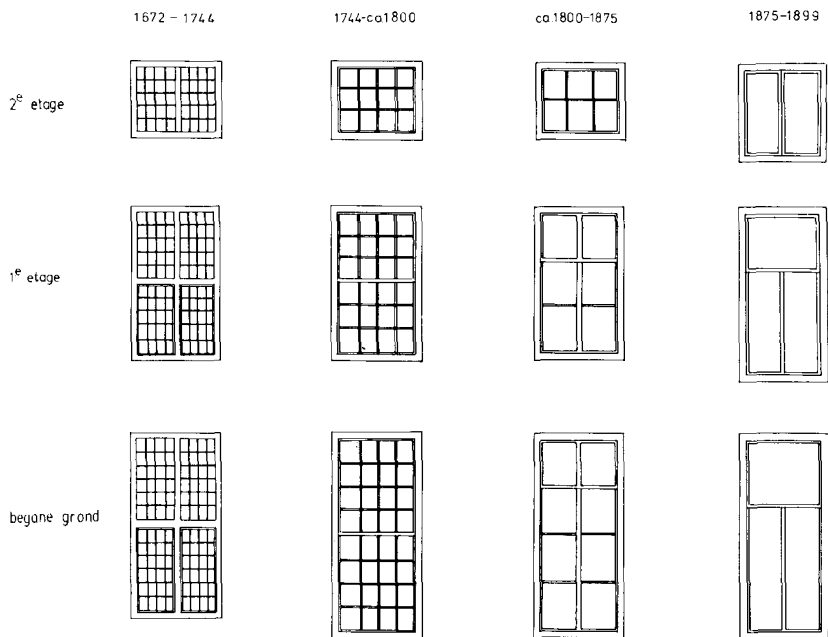
Een eerste verandering sinds de bouw onderging de gevel in het jaar 1744. Waarschijnlijk omdat het houtwerk in de gevel na zeventig jaren verrot en aan vervanging toe was, werd op 9 april 1744 door het Leidse Gerecht aan Vincent van Toll

"... geconsenteert en toegestaan, dat hij in de voorgevel van sijn huys staande op de Breedestraat van outs genaamt de Vergulde Druyff de oude casynen en ramen sal mogen doen wegneemen ende in plaatse van dien maken nieuwe casynen en ramen ende verders sijn stoep voor de voorst. huysinge vernieuwen en daar op doen stellen een yzer hek..."³²

Belangrijk is hier vooral de vervanging van de kozijnen en de ramen. Vrijwel zeker hebben 17de-eeuwse kruisvensters met glas-in-lood plaats gemaakt voor de toentertijd gangbare schuifvensters met wisseldorpels in of boven het midden (afb. 6).³³ Door de minder zware constructie van de kozijnen en de grotere glasruiten in de ramen werd niet alleen de lichttoevoer in het huis groter, maar ook het aanzicht van de gevel werd er aanzienlijk door veranderd. Van de vensters op de begane grond zijn bij deze verbouwing naar alle waarschijnlijkheid ook de borstweringen enigszins verlaagd.³⁴

Rond het jaar 1800 is er opnieuw aan het huis verbouwd, hetgeen blijkt uit de verkoopacte van 1807, waarin sprake is van "een kapitaal aanzienlijk groot, ruim, hecht, sterk, en voor het grootste gedeelte binnen weinig jaren

RECONSTRUCTIE VENSTERTYPES 1672-1899 BREESTRAAT 84

afb. 6. Reconstructie van de venstertypes van Breestraat 84, 1672-7899. Tekening Albert J. Elen.

nieuw getimmerd huys en erve, met een Bentheimer steene gevel...”³⁵ Bij deze verbouwing moeten de 18de-eeuwse schuifvensters zijn vervangen door de empire-vensters, die we op een foto van het huis vóór 1875 zien (afb. 3 en 6). Ook het siersmeedwerk in het bovenlicht van de voordeur stamde uit deze tijd; het is echter bij de verbouwing van 1876 weer verwijderd.

De vestiging van “Café Suisse” bracht een veel ingrijpender verbouwing met zich mee, waarvan het resultaat te zien is op een foto van omstreeks 1880 (afb. 7). Het meest in het oog springend is de in 1876 aangebrachte houten veranda tegen de onderzijde van de vensters in de onderpui. De vensters hebben hier niet meer de empire-ramen die we zien op de voorgaande foto; we zien hier zogenaamde “T-ramen”, die in die jaren juist werden geïntroduceerd. De veranda komt tot de hoogte van de wisseldorpel, zodat van ieder venster de bovenruit vrij blijft. Een voordeel van T-ramen was de optimale lichtinval doordat ieder raam slechts drie ruiten bevatte.

afb. 7. Gezicht in de Breestraat, ca. 1880. De huizen tussen Mandemakerssteeg en Maarsmansteeg (huisnummers 76-88). De benedenverdieping van Breestraat 84 herbergde op dat moment het koffiehuis “Café uisse”. Op de voorgrond zijn reeds zichtbaar de rails van de Leidse tram, die in 1879 voor het eerst haar intrede deed in stad. Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

Bij de genoemde vier venstertypes is sprake van een geleidelijk aan kleiner wordend aantal ruiten per venster, met een steeds grotere lichtinval. Dit verschijnsel hing nauw samen met ontwikkelingen in de glasindustrie, waardoor grotere ruiten vervaardigd konden worden, alsook met een toenemende behoefte aan meer daglicht in de huiskamers (afb. 6). Deze behoefte moet bij de eigenaresse van “Café Suisse” erg groot zijn geweest want zij liet, alvorens de nieuwe kozijnen en vensters te laten maken, de vensteropeningen van de eerste en tweede verdieping aan de onderzijde vergroten.³⁷ Op de foto is dit het duidelijkst te zien aan de vorm van de bovenste vensters; eerst waren zij liggend van formaat, nu zijn zij staand (afb. 8). Samen met de grote glasvlakken geeft dit aan de gevel een “uitgeholde” aanblik. Deze toestand zou echter slechts 2.5 jaar zo blijven bestaan.

Van woonhuis tot café-restaurant, een nieuwe naam en een eerste “restauratie”

Met de vestiging van “Café Suisse” raakte Breestraat 84 haar functie van woonhuis aanvankelijk slechts gedeeltelijk kwijt. Het koffiehuis bevond

afb. 8. Gezicht in de Breestraat, 1929/30. De huizen tussen Mandemakerssteeg en Maarsmansteeg (huisnummers 76-88). Café-restaurant “In den Vergulden Turk” ligt ingesloten tussen twee panden van het warenhuis V & D. Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

zich namelijk op de beganegrond, terwijl de kamers op de verdiepingen werden verhuurd aan studenten.³⁸ In 1879 trok de eigenaresse en “uitbaatster” mevrouw De Val-Hoefnagels zich terug uit de zaak en verhuisde.

Vanaf dat jaar tot en met 1898 werd het koffiehuis beheerd door anderen dan de eigenaars.³⁹ De Leidse winkelier M. Cahen, die het koffiehuis van 1884 tot 1899 in eigendom had, heeft zelf nooit in het huis gewoond.⁴⁰ Hij verkocht “Café Suisse” uiteindelijk in 1899 aan de eigenaar van de Leidse bierbrouwerij “De Posthoorn”, de heer M.H. van Waveren. Laatstgenoemde liet het huis grondig verbouwen en begon een nieuw groots opgezet Café-restaurant met een nieuwe naam: “In den Vergulden Turk”.⁴¹

In de brochure die de “Turk” in 1932 voor zijn clientèle uitgaf wordt de sluiting van zijn voorganger “Café Suisse” mede geweten aan

“... het feit dat de inrichting niet meer beantwoordde aan de eischen die aan een café gesteld konden worden en bovendien doordat de tand des tijds

zoozeer aan het gebouw geknaagd had, dat dit in bouwvalligen toestand begon te geraken, zoodat het gevaar niet denkbeeldig was, dat de fraaie voor-gevel, die bedenkelijke afwijkingen begon te vertoonen, op den duur zou inzakken.”⁴²

De juistheid van dit laatste gegeven lijkt twijfelachtig. Gelet op de verschillende verbouwingen moet het huis redelijk onderhouden zijn geweest. De verwijzing naar de zogenaamde bouwvalligheid heeft derhalve veel weg van een achteraf goedpraten van de in dezelfde brochure genoemde “grondige restauratie” van 1899-1900, die ondermeer de aanbrenging van de lelijke erker in de gevel ter hoogte van de eerste verdieping betekende (afb. 8). Toenmalige kritiek op deze architectonische wandaad wordt in de genoemde brochure versluierd door de aandacht te richten op het vermeende gebrek aan soliditeit van de erker.⁴³

De twijfel aan de draagkracht van de in de jaren 1899-1900 door de architect H.J. Jesse ontworpen en aangebrachte erker met balkon was indertijd dermate groot dat, ondanks het feit dat het bouwsel reeds door de bouwpolitie was goedgekeurd, het Gemeentebestuur de eigenaar dreigde geen vergunning voor de ingebruikneming te zullen verlenen, als niet eerst de hechtheid en draagkracht van de constructie werden beproefd. Inderdaad werd door een vervolgen architect Jesse tot een dergelijk onderzoek overgegaan. Onder grote publieke belangstelling werden op een goede morgen in het jaar 1900 de erker en het balkon volgepropt met maar liefst 200 mensen.

Een dergelijk onderzoek kan natuurlijk twee constateringën opleveren; of de erker kan het gewicht verdragen of het komt met de gevel en de 200 mensen naar beneden. Deze tweede mogelijkheid moet men over het hoofd hebben gezien. Het is opmerkelijk dat het Gemeentebestuur tegen deze gang van zaken geen bezwaar maakte. De erker doorstond de beproeving echter glansrijk.

Bij de verbouwingen van 1899-1900 werd ook de onderpui ingrijpend gewijzigd.⁴⁴ Als we foto's van de nieuwe toestand bekijken, zien we dat de zandstenen onderpui plaats heeft gemaakt voor een glazen winkelpui, die beter aansloot bij de nieuwe functie van het gebouw.

Onder de leiding van de Directeur-gérant en latere eigenaar W. Couwenberg en diens zoon W.J.J.C. Couwenberg groeide Café-restaurant “In den Vergulden Turk” gedurende de eerste helft van deze eeuw uit tot een gerenommeerd restaurant, dat ook ver buiten Leiden bekendheid genoot om zijn goede keuken. Het binnenste van het gebouw werd in de loop der jaren meermalen verbouwd. Dit resulteerde in een groot aantal zalen over alle verdiepingen, waar gegeten, vergaderd, gebiljart en gefeest kon worden (afb. 9).⁴⁵

afb. 9. Blik in de interior van Café-restaurant "In den Vergulden Turk", ca. 1930. Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

De Breestraat wordt winkelstraat - de "Turk" wordt warenhuis

De Breestraat is in vroeger eeuwen vooral een hoofdstraat geweest. Zij lag op de route van 's-Gravenhage en Haarlem naar Utrecht. De naam "Nobelstraat", welke lange tijd voor het gedeelte van de Breestraat tussen stadhuis en Steenschuur gebruikt is⁴⁶, verwijst naar haar oorspronkelijke stedelijke karakter, dat zij tot het eind van de vorige eeuw zou blijven behouden. De gegoede Leenaars woonden in statige herenhuizen aan de Breestraat. Het Gemeenlandshuis van Rijnland en ook de monumentale Stadhuisgevel van Lieven de Key zijn aan deze vrij hooggelegen hoofdstraat gebouwd.

In het laatste kwart van de 19de eeuw gingen de functie en daarmee het aanzicht van de Breestraat geleidelijkaan veranderen. De tram en de auto deden hun intrede en de commercie nam bezit van talrijke herenhuizen. De onderpui van menig woonhuis werd vervangen door een functionele glazen étalage, veelal tegen de inschijnende zon beschermd door een luifel (afb. 7 en 8). De functieverandering met bijbehorende verbouwingen die het pand Breestraat 84 eind vorige eeuw meemaakte is derhalve niet uniek, maar maakt deel uit van een algemeen verschijnsel.

De belendende panden Breestraat 78, 80 en 86 hebben tot 1930 alle de sociëteit Amicitia geherbergd.⁴⁷ In dat jaar werden de huizen op de hoek met de Mandemakerssteeg opgekocht door de firma Peek & Cloppenburg. Een andere grote firma, Vroom & Dreesmann kocht de panden Breestraat 82 en 86, die eerst als magazijn en pas later als verkooppriimte werden gebruikt (afb. 8).⁴⁸ Café-restaurant “In den Vergulden Turk” kwam op deze wijze als een eiland te liggen temidden van de V & D gebouwen en het leek onvermijdelijk dat het pand uiteindelijk in dit grote warenhuiscomplex zou opgaan.

Sedert het jaar van vestiging in de Leidse binnenstad (1906) heeft V & D een rigoreus aankoopbeleid ten toon gespreid ten aanzien van het gebied, dat wordt omsloten door de Aalmarkt, Maarsmansteeg, Breestraat en Mandemakerssteeg. Op aankoop volgde sloop en nieuwbouw. Het Waaggebouw zakt in het niet naast het kloeke V & D gebouw aan de Aalmarkt (1927, architect Ir. J.A. van der Laan).⁴⁹ Vele jaren werd door de V & D directie druk uitgeoefend op de heer W.J.J.C. Couwenberg om het Café-restaurant aan haar te verkopen of verhuren. In 1962 was het zover. V & D kreeg het pand in huur, waarop korte tijd later aankoop volgde.⁵⁰ Het Café-restaurant verhuisde met naam en al naar een locatie op de Steenstraat, waar het in één gebouw werd ondergebracht samen met zijn vroegere buurman Sociëteit Amicitia.⁵¹

De annexatie van het gebouw door V & D betekende dat het inwendig geheel werd opgenomen in het warenhuiscomplex. Niet-constructieve muren werden doorbroken en zalen werden ingericht als moderne verkoopruimten. De laat-18de-eeuwse eikenhouten trap in het voorhuis werd met schotten aan het oog onttrokken, maar is nog steeds op haar oude plaats aanwezig. De oude structuur van voorhuis, binnenplaats en achterhuis is nog in de plattegrond terug te vinden.⁵²

Evenals P & C dat met haar winkelpanden had gedaan, benadrukte ook V & D de uitgestrektheid van haar domein door over de volle breedte van de Breestraatgevel, inclusief de vroegere “Turk”, een langgerekte glazen winkelpui met bekronende “stucbalk” aan te brengen (afb. 10). Een vergelijking met de toestand vóór 1906 laat duidelijk zien welk een verandering de komst van een groot warenhuis voor een historisch stadsgezicht kan betekenen.

*Een warenhuis met een ongewenst monument: sloop, verplaatsing of restauratie*⁵³

Het oorspronkelijke pand Breestraat 84 was in de loop van een halve eeuw grotendeels verdwenen achter dit moderne décor. Van de gevel waren nog

afb. 70. Gezicht in de Breestraat, 1967. Het restant van de oude monumentale gevel, nog slechts zichtbaar boven de erker, liep de kans te moeten verdwijnen voor nieuwbouw. Foto. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

slechts de bovenste verdieping en het fronton zichtbaar. In de koopacte van 1962 is aangetekend dat dit gedeelte van de gevel op dat moment was geregistreerd op een voorlopige lijst van voor bescherming in aanmerking komende monumenten.⁵⁴ Drie jaren later, in 1965, werd door de V&D directie schriftelijk aan de gemeenteraad verzocht om de minister in overweging te geven het pand weer van de ontwerplijst af te voeren, gezien de zwaar verminkte toestand van de gevel. De werkelijke reden die aan deze stap ten grondslag lag was het feit dat V&D haar voorgenomen nieuwbouwplannen gedwarsboomde zag. Deze voorzagen in een nieuwe gevel aan de Breestraat, waarvoor onder andere het laatste restje “Turk” zou moeten plaatsmaken. B & W van Leiden stelde aan de gemeenteraad voor om aan dit verzoek geen gehoor te geven. De “Turk” bleef derhalve op de monumentenlijst staan.⁵⁵

Gedurende de daaropvolgende jaren werd door V&D directie regelmatig overleg gevoerd met de Gemeente om tot een oplossing te komen. De gedachten gingen in de eerste plaats uit naar het alsnog afvoeren van de monumentenlijst of het verplaatsen van het resterende deel van de

oorspronkelijke gevel naar een locatie elders in het land – Amsterdam en Amersfoort werden in 1968 genoemd – of in Leiden. Wat betreft de locatie in Leiden zelf werd gedacht aan het door sloop vrijgekomen terrein aan de Pieterskerkgracht 13 (1971). Van al deze plannen is niets terecht gekomen. Ook het aanbod in 1973 van de V&D-directie aan de gemeente Leiden om het tympaan met het beeldhouwwerk aan haar over te doen met een bedrag van f 50.000 om het elders in de stad weer op te richten werd niet aangenomen.

De ontwikkelingen rond het pand werden in de daaropvolgende jaren in een stroomversnelling gebracht, doordat Bouw- en Woningtoezicht er regelmatig op attendeerde dat de gevel dringend aan herstel toe was. Dit was hoognodig omdat de erker na 75 jaren stevig was doorgeroest en omdat de staalconstructie waarop het bovenste deel van de gevel rustte sterk was aangetast, waardoor gevaar voor instorting ontstond. Bovendien was het houtwerk van het fronton verrot en het beeldhouwwerk beschadigd.

Tegelijkertijd gingen er steeds meer stemmen op voor restauratie. Veranderde inzichten en de publieke opinie leidden ertoe dat V & D-directie in 1977 de architectencombinatie Leiden-’s-Hertogenbosch opdracht gaf om een restauratieplan voor de gevel van de “Turk” te maken.⁵⁶

De restauratie⁵⁷

De restauratie van de gevel van “In den Vergulden Turk” was het eerste restauratieproject van architect J. Kirch.⁵⁸ Zijn restauratievoorstel hield in een historische reconstructie van de oorspronkelijke 17de-eeuwse gevel boven de waterlijst van de onderpui. Na de verwijdering van de erker zou een gewapend beton- en staalconstructie de gevel moeten gaan dragen. Aan de hand van oude foto’s reconstrueerde Kirch de oude raamindeling, de diepliggende kozijnen met empire-vensters en de iets naar binnen vallende velden tussen de twee verdiepingen.

Het fronton en het beeldhouwwerk, die gedurende alle verbouwingen in het verleden onaangeroerd waren gebleven, zouden grondig gerestaureerd worden. De genoemde waterlijst en de vier pilasters die het hoofdgestel visueel dragen, moesten volgens Kirsch voorstel weer in hun vroegere vorm worden teruggebracht. Wat betreft de onderpui bleek het Kirch onmogelijk om de oude toestand van vóór 1900 terug te brengen, daar deze aangepast diende te worden aan haar tegenwoordige functie. Kirch zegt hierover zelf:

“Restauratiewerk is erg fijn als het object nog de moeite waard is om te behouden. Aan de andere kant vind ik het jammer dat tegenwoordig nogal te sterk de nadruk wordt gelegd op het behouden van het verleden. Je moet zo’n

afb. 11. Breestraat 84, 1980. In januari van dit jaar namen de restauratiewerkzaamheden een aanvang met het wegnemen van Holvast. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.de erker op de eerste verdieping. Foto

binnenstad zien als een levend organisme dat continu aan veranderingen onderhevig is" en "Je moet niet alleen de oudheidkundige elementen handhaven maar er ook een eigentijdse functie aan kunnen geven. Men kan dat misschien geschiedvervalsing noemen, maar ik vind een monument pas in ere hersteld als het iets betekent in de huidige tijd. En dat is in dit geval de ingang van een warenhuis".⁵⁹

Vanwege deze toegangsfunctie voorzag Kirchs ontwerp in drie grote doorgangen met halfronde bogen. Om dit te bereiken werden door hem de borstweringen en de rechthoekige bovenkanten van de oorspronkelijke ramen prijsgegeven. De onderpui wilde Kirch geheel in natuursteen optrekken, met grote blokken steen boven de bogen. Brede voegen zouden hier moeten zorgen voor een "rustica" aanblik. Onder de bogen ontwierp hij buiten de gevel uitstekende horizontale aluminium luifels.

Terecht had de Rijksdienst voor Monumentenzorg enige bezwaren tegen het uiteindelijke restauratieplan met halfronde bogen en rustica in de onderpui. De rustica indeling van de natuurstenen boogstenen was niet oorspronkelijk en ze zou het contrast met de pilastergevel daarboven versterken. De vroegere 17de-eeuwse onderpui toonde weliswaar duidelijke voegen tussen de natuursteen, doch de geleiding in horizontale banden kreeg hierdoor geen echte rustica aanblik (afb. 3).

In overleg met Monumentenzorg werd gekozen voor glasgestucte velden boven de bogen. Deze oplossing suggereert geen vroegere toestand en brengt meer eenheid in de gevel (afb. 12). De wens van Monumentenzorg om de maten van de drie doorgangen overeen te laten stemmen met die van de bovenliggende kozijnopeningen (en tevens die van de voormalige openingen op de beganegrond) bleek niet vervulbaar, daar de openingen anders te smal en te hoog zouden worden.

In opdracht van Monumentenzorg verrichtte de heer R. Crèvecoeur van de Stafafdeling Bouwkundig Onderzoek en Documentatie in april 1980 een onderzoek naar de kleur- en verfresten van de historische gevel en het beeldhouwwerk. De toestand van het verfwerk bleek bijzonder slecht te zijn, die van het Bentheimer zandsteen eronder uitstekend. Voorgesteld werd de gevel na verwijdering van de verflaag weer in een Bentheimer kleur te schilderen volgens een systeem op basis van siliconenhars, dat de steen niet afsluit en dat na het aanbrengen eventueel waterafstotend kan worden gemaakt. Hoewel er geen aanwijzingen waren dat in het verleden meer dan één kleur verf op het natuursteen was aangebracht, koos men voor twee tinten Bentheimer kleur om de gevel meer relief te geven. De lisenen, pilasters en velden tussen de ramen zouden een iets donkerder kleur krijgen dan de rest van de gevel. Wat betreft het toe te passen nieuwe natuursteen viel de keuze op het veel voor restauratiedoeleinden

aangewende Franse kalksteen Vaurion.⁶⁰

De gehele ambtelijke procedure van aanvragen en verlenen van vergunningen en subsidies is bijzonder vlot verlopen en heeft globaal anderhalf jaar in beslag genomen. Het uiteindelijke restauratievoorstel werd goedgekeurd door de Stadsschoonheids- en Welstandscommissie (augustus 1980) en van de Arbeidsinspectie werd een zandsteenvergunning verkregen overeenkomstig het Zandsteenbesluit.⁶¹ De restauratiebegroting werd vastgesteld in maart 1980. Deze vermeldt de volgende posten: algemene kosten, sloop-, beton-, metsel-, steenhouwer-, stucadoor-, timmer-, staal- en ijzerwerk-, aluminium-, dakdekkers-, loodgieters-, beglazing- en schilderswerk en bouwplaatskosten. De totale aanneemkosten bedroegen, inclusief 10% Winst en Risico, voorbereidende werkzaamheden van de aannemer, kosten architectenbureau en 18% B.T.W., totaal f 543.473.-. Van dit bedrag werd door het Ministerie van C.R.M. in oktober 1980 f 400.693.- in principe subsidiabel geacht. De verdere financiële afwikkeling is nog gaande. De verbouwingsvergunning werd reeds in januari 1979 door het ministerie aan V & D verleend. De bouwvergunning van de gemeente volgde in oktober van dat jaar.

Terwijl de ambtelijke molens nog volop draaiden namen de restauratiewerkzaamheden reeds een aanvang.⁶² Op 20 januari 1980 verwijderde het Aannemersbedrijf Bik en Bredeveld met een hoogwerker de staalconstructie van de erker (afb. 11).⁶³ De stalen steunen van de erker werden buiten de gevel afgebrand. De constructie waarop het bovenste deel van de gevel sinds 1900 rustte werd in de volgende maanden vervangen door een constructie van gewapend beton en staal.

De restauratie voltrok zich vervolgens van boven naar beneden. Begonnen werd dus met het fronton, waarvan de kroonlijst tot voor de restauratie met een provisorische houtconstructie gestut moest worden om het voor verder doorzakken te behoeden. Het tympaan kreeg om die reden een nieuwe staalverankering en ook de zinken dakbedekking van het fronton werd vernieuwd. De Rotterdamse beeldhouwer Geerlings restaureerde het licht beschadigde beeldhouwwerk. De van Bentheimer zandsteen vervaardigde sculpturen werden schoongemaakt, geschilderd en op die plaatsen weer van bladgoud voorzien waar dit volgens het voornoemde kleur- en verfonderzoek in de meest oorspronkelijke staat gezeten moet hebben. Op grond van de resultaten van ditzelfde onderzoek kreeg het fond weer zijn oorspronkelijke rode kleur terug. In de opening achter het hoofd van de man met tulband plaatste men een zwartgeschilderd, te verwijderen luik. De twee zandstenen vazen die vroeger de nok van het dak hadden gesierd waren toevallig in de kelder teruggevonden. Ook deze werden gerestaureerd en zijn in september 1980 weer op hun oude plaats bevestigd.

De roodhouten raamkozijnen op de eerste en tweede verdieping werden vervolgens weer gereconstrueerd in hun oorspronkelijke vorm, iets terugvallend in het muurvlak. De empire-vensters zijn aan de binnenzijde afgeschermd door brandwerende schotten, die aan het oog worden onttrokken door vitrage.

De firma van Stokkum uit Venlo bracht in de maanden juli en augustus 1980 de nieuwe kalksteen aan op die plekken waar het oorspronkelijke zandsteen verdwenen was. Tegelijkertijd kwam de staalconstructie van de luifels in de entree gereed. De luifels vormen een onderdeel van een nieuwe langgerekte aluminium étalage-overkapping, die de panden Breestraat 82 tot en met 88 met elkaar verbindt. Boven de ingang van de vroegere "Turk" wordt deze overkapping geaccentueerd door de drie naar buiten springende witgeschilderde aluminium luifels. De boogopeningen boven deze luifels werden voorzien van glas. Rolhekken sluiten 's avonds de toegang af.

Het Leidse schildersbedrijf Ziegelaars Schilders B.V. schilderde in oktober en november het restant van de gevel en paste hier de reeds genoemde siliconenbehandeling op toe. Zonder noemenswaardige vertragingen kwamen de restauratiewerkzaamheden begin december 1980 gereed.

Conclusie

Gezien de alternatieven die tien jaar geleden nog werden geboden mogen wij erg blij zijn met deze restauratie. Een zeer fraai voorbeeld van het Hollandse pilasterklassicisme is – zij het gedeeltelijk – bewaard gebleven en in ere hersteld, samen met zijn tympaansculpturen, die tot de mooiste in ons land gerekend mogen worden.

Een afbraak of verplaatsing van de gevel zou niet alleen een gevoelig verlies hebben betekend, het zou automatisch hebben geleid tot de bouw van een moderne nieuwe gevel voor het V & D-complex aan de Breestraat. Hoe fraai een nieuwbouwproject op zich ook kan zijn, het zou in dit geval niet een verrijking van het stadsbeeld in het historische centrum hebben opgeleverd. Hiermee wordt niet gesuggereerd dat de huidige aanblik van de gevelwand tussen Mandemakerssteeg en Maarsmansteeg zo oogstrelend is, in tegendeel. De Breestraatgevel mag op die plaats dan niet fraai zijn, zij laat echter wel een interessant stuk bouwgeschiedenis zien. Bovendien bestaat nu nog de mogelijkheid om te zijner tijd ook de onderpui van de "Turk" terug te restaureren, alsmede de gevels van de historische panden Breestraat 86 en 88.

Het resultaat van de restauratie is een acceptabel compromis tussen oude vorm en nieuwe functie. De feitelijke restauratie is beperkt gebleven tot het deel van de gevel boven de waterlijst. Deze is technisch knap

afb. 12. De gevel van de Breestraat 84 na de restauratie, 1981. Een monument met een eigentijdse functie. Foto C. W. Fock.

uitgevoerd en het resultaat mag er wezen. Echter valt te overwegen om in de toekomst de Breestraat-ingang van het warenhuis te verplaatsen naar een belendend pand, zonder dat dit de toegankelijkheid van het complex zal verminderen. De gevel van het historische pand Breestraat 84 kan dan geheel in zijn oude staat worden hersteld.

Wat betreft de naam “In den vergulden Turk” die nu wederom op het fries prijkt, moet men zich realiseren dat deze herinnert aan het beroemde Café-restaurant, welke het gebouw meer dan een halve eeuw herbergde, doch niet zozeer aan de monumentale gevel zoals die tot 1899 aan de Breestraat stond en waarvan de huidige restauratie een gedeeltelijke reconstructie is.

BIJLAGE LUST VAN EIGENAARS EN BEWONERS 1560-1982

gegevens over eigendomsoverdrachten tot en met 1807 zijn mede ontleend aan SA 11, 6764, Bonboek, fol. 250v

- 1560	Jan van Berendrecht (schout?), gehuwd met Margriete van Bosschuisen Coendochter.
1560 - 1574c	Adriaen Gerritsz, brouwer
cl574 1587	Jan van Hout, secretaris van Leiden
1587 - 1588	Dominicus Tiara, waard
1588 - 1606	Jacob Jansz van Cranendonck, glasverkoper
1606 - 1634c	Geertruyt Jacobsdochter van Cranendonck, gehuwd met Jacob Willemsz Verboom, burgemeester van Leiden (in 1630-31)
cl634 - 1635	Ursula Verboom (dochter en erfgename) weduwe van Prof. F. Burgerdijck
1635 - 1664c	Jan Adriaensz le Pla, lakenhandelaar
cl664 - 1669	Adriaen Adriaensz le Pla (broer), gehuwd met Celia de Ruyscher
1671 - 1695	Adriaen Adriaensz le Pla (neef), gehuwd met Elisabeth van Peenen
1695 - 1725	Mr. Pieter le Pla (achterneef van de koper van 1635)
1725 - 1766	Vincent van Toll
1766 - 1779	Mr. Pieter van Toll
1779 - 1780	Mr. Cornelis van Toll, "raad en oud-schepen"
1780 - 1795	Mr. J.H. van Panhuys Heere van Stockum, gehuwd met G.C. Westpalm
1795 - 1806	G.C. Westpalm douarière Van Stockum
1806 - 1807	A.A. Gordijn, weduwe J.A. van Cleef
1807 - 1819	J.S. Schaep (verhuurde aan onbekende)
1819 1852	Prof. J.C.B. Bernard, hoogleraar Medicijnen
1852 - 1864	W.J. Bernard (dochter en erfgename), gehuwd met Mr. F.J.E. Zinninck Bergmann, lid Tweede Kamer en Raadsheer in het Provinciaal Gerechtshof van Noord-Brabant (beide woonachtig te 's-Hertogenbosch)
1864 187.5	Mr. F.J.E. Zinninck Bergmann, weduwnaar van W.J. Bernard
	Huurder en bewoner 1864 - 1873: Prof. Dr. D. Bierens de Haan
187.5	D.A. Sala, instrumentmaker, gehuwd met E.M. Eberson
1875	E.M. Eberson, weduwe D.A. Sala
1875 1883	A.M.A. Hoefnagels, Café-restauranthoudster, gehuwd met W. de Val
1883 1884	W. de Val, weduwnaar A.M.A. Hoefnagels, oud-Oostindisch ambtenaar
1884 - 1899	M. Cahen, koopman en winkelier te Leiden
	bewoners in deze periode zijn de restaurateurs J.H.M. Taverne (1879-85), Weduwe J Taverne-Goudeau (1885-86), C.J. Tasseron (1887-88), H. Born (1892-94), weduwe H. Born-Woerdema (1895-96) en P.S.A. van Doorene (1897-98)
1899 - 1930	M.H. van Waveren, bierbrouwer te Leiden
	tussen 1900 en 1910 zijn de bewoners de Directeuren-gérants D.F. van Dijk en H.J. Kolk; vanaf 1910 is Directeur-gérant W. Couwenberg
1930 - 1954	W. Couwenberg, restaurateur, gehuwd met C.A.G.G. Schmeitz
1954 - 1962	W.J.J.C. Couwenberg (zoon, reeds sinds 1936 directeur), restaurateur
1962 -	Vroom & Dreesmann Leiden N.V.

koopprijs

bronnen

onbekend	RA 67, Waarboek A, fol. 130v
onbekend	RA 67, Waarboek A, fol. 127, 130v
onbekend	SA II, nr. 6789, Register Vetus, fol. 44v
f 4.100	RA 67, Waarboek E, fol. 231v, Waarboek F, fol. 206v
f 3.700	RA 67, Waarboek N, fol. 171v
	RA 67, Waarboek O, fol. 93
f 16.262:2:-	RA 67, Waarboek 3H, fol. 270v
	SA 11, nr. 9287, GerechtsDagboek PP, fol. 43b
	NA 1085, nr. 95 (1687) not. A. den Oosterlingh
	NA 1412, nr. 36 (1695) not. J. Boeckweyt
f 20.000	RA 67, Waarboek 7L, fol. 454
f 11.800	NA 2309, nr. 6 (1779), not. J. Thyssen
	RA 67, Waarboek 10K, fol. 47; NA 2309, nr. 195 (1779) not. J. Thyssen
f 13.000	RA 67, Waarboek 1 IQ, fol. 118
f 14.200	RA 67, Waarboek 1 IR, fol. 172; NA 2576, nr. 459 (1807) not. A. Kleyenbergh Jzn.
f 9.000	Kad. sectie G. reg. 441, nr. 92; NA (1811-9.5) 163, nr. 30 not. P. van Hemeren
	zie de Adresboekjes voor Leiden (GAL, studiezaal)
f 16.000	Kad. sectie G. reg. 441, nr. 92
f 2.600 + hypotheek	Kad. sectie G. reg. 449, nr. 50
f 20.000	Kad. sectie G, reg. 548, nr. 23
	zie de Adresboekjes voor Leiden (GAL, studiezaal)
f 21.000	Kad. sectie G, reg. 705, nr. 64
f 121.000	Kad. sectie G, reg. 1180, nr. 122
	Kad. sectie G, reg. 1596, nr. 125
f 782.000	Kad. sectie G 1986, reg. 1824, nr. 103

AANTEKENINGEN

Alle archiefstukken bevinden zich, tenzij anders vermeld, bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Leiden. De gebruikelijke afkortingen zijn:

GAL = Gemeentelijke Archiefdienst van Leiden
PV = Prentenverzameling (GAL)
Bibl. = Bibliotheek voor Leiden en Omgeving (GAL)
WA = Weeskamer Archief
NA = Oude Notariële Archieven
RA = Oud Rechterlijk Archief
SA II = Secretarie Archief 1575-1851
SA III = Secretarie Archief na 1851
Kad. = Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers te 's-Gravenhage

Deze bijdrage is een bewerking van een scriptie voor het doctoraalbijvak Restauratieleer aan de T.H. te Delft.

Vanaf deze plaats wil ik gaarne dank zeggen aan de heren Prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll, Prof. ir. J.J. Terwen en B.M. Vermet, die de concepttekst kritisch hebben doorgenomen en van annotaties en nuttige suggesties voorzien. Tevens dient vermeld te worden de onontbeerlijke hulp van de kant van de medewerkers van de Gemeentelijke Archiefdienst van Leiden alsook van de heer E.J. Veldhuyzen van de afdeling Monumentenzorg van de Dienst Gemeentewerken, waarvoor dank.

1. De precieze gegevens betreffende de eigenaars en bewoners, alsmede de bronvermeldingen zijn opgenomen in de bijlage.

2. SA II, nr. 448 1, Stratenboek 1, kaart 3, blad 9. Jan Cornelisz van Hout (1542-1609) was vanaf 1564 tot aan zijn dood secretaris van de stad Leiden. Deze lange ambtstermijn werd slechts onderbroken door een ballingschap van vier jaren; J.J. Orlers, *Beschrijvinge der Stadt Leyden*, Leiden 1641, p. 24.

3. RA 67, Waarboek 3H, fol. 270v.

4. De uitgang van de Vischpoort heeft in de twintiger jaren plaats moeten maken voor het nieuwe V & D-gebouw dat aan de Aalmarkt verrees (1927). De steeg zelf heeft tot 1967 opgesloten gelegen binnen het warenhuiscomplex en werd gebruikt als rijwielstalling. Tussen de tochtdeuren van de Aalmarkt-ingang van het warenhuis is een plaquette aangebracht die aan deze steeg herinnert: "Sinds menscheugenis lag hier een doodlopende steeg genaamd Vispoort die in 1967 werd onttrokken aan de openbaarheid en verkocht aan Vroom & Dreesmann Leiden N.V.".

5. Deze gebuurte omvatte beide zijden van het gedeelte van de Breestraat tussen Mandemakerssteeg en Maarsmansteeg aan de noordzijde en Korte Diefsteeg en Pieterskerkchoorsteeg aan de zuidzijde.

6. De genealogische gegevens betreffende de familie Le Pla zijn ontleend aan de Doop, (onder)Trouw- en Overlijdensregisters (GAL), de archiefaantekeningen van Mr. Dozy (GAL, studiezaal), de Collectie Opstraeten van der Moelen (deel 3, p. 36) in het Centraal Bureau voor de genealogie te 's-Gravenhage, alsook aan WA 3243, a, g; WA 3244; WA 325 li; NA 1085, nr. 19.5 (1687) not. A. den Oosterlingh en NA 1412, nr. 36 (1695) not. J. Boekweyt.

7. NA 400, nr. 187 (1646) not. H. Brasser. Voor een historisch overzicht van de Leidse laken-nijverheid zie D.E.H. de Boer, C.G. Quispel en A. Fokkema, "Tien eeuwen Leiden, Leienaars en hun nijverheid", *Hutsplot, haring en wittebrood* deel 6, Leiden 1982, p. 125-148.

8. NA 435, nr. 93 (1642) not. K. Outerman.

9. NA 1077, nr. 180 (1677) not. A. den Oosterlingh.

10. SA 11, nr. 9287, *GerechtsDagboek* PP, fol. 43v.

11. De identiteit van deze steenhouwer heb ik vooralsnog niet kunnen vaststellen.

12. De gevel is gemaakt van Bentheimer zandsteen; zie NA 2.576, fol. 459 (1807) not. A.

- Kleynenbergh Jzn. Zie voor deze natuursteensoort: A. Slinger, H. Janse en G. Berends, *Natuursteen in Monumenten*, Baarn 1980, p. 68 ev.
13. E. Neurdenburch, *Zeventiende eeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1948, p. 242 ev. en A. Staring, "De beeldhouwer Pieter Xavery", *Oud Holland* 1927, p. 4.5.
14. zie aantekening 13; F. van Mieris, *Beschryvingh der Stad Leyden*, Leiden 1672-84, dl. 2, p. 386.
- 1.5. Willem van der Helm (ca. 1630-1675) ontwierp o.a. de Zijlpoort (1667). de Morspoort (1669), de Koepoort (1671) en de toren van de Blauwe Poort (1667).
16. W. Kuiper, *Dutch Classicist Architecture*, Delft 1980, p. 117, 266, n. 131.
17. Ter Kuile noemt de gevel van "In den Vergulden Turk" bij de werken van Van der Helm in Leiden; E.H. ter Kuile e.a., *Duizend jaar bouwen in Nederland*, dl. 2, *De bouwkunst na de Middeleeuwen*, Amsterdam 19.57, p. 158. W. Kuiper, *op cit.*, 1980 noemt de gevel niet. Het is opvallend dat dit goede voorbeeld van het Hollandse pilasterklassicisme niet in zijn boekwerk is opgenomen.
18. Vincent Scamozzi, *Bouwkonstige Wercken, begrepen in 8 boeken*, Amsterdam 1661 (Dancker Danckertse ed.).
19. SA II, nr. 9275, GerechtsDagboek DD, fol. 126v.
20. NA 107.5, nr. 59 (1675) not A. den Oosterlingh.
21. Dienst Gemeentewerken Leiden, afd. Monumentenzorg, Panddossier Breestraat 84, Rapport Kleur- en Verfonderzoek RDMZ 24.4.1980.
22. Een foto, gemaakt tijdens de verbouwing van 1899/1900, toont ook geen naam op het fries (PV 29984a)
23. RA 79, Getuigenboek C, fol. 9v; zie ook fol. 75-76. Op 8 april 1586 legde Dominicus Tiara bij het Gerecht zijn eed af als wijn- en biertapper, dit *tesamen* met 90 anderen (waarvan 16 wijntappers, 56 biertappers en 19 wijn- en biertappers); zie SA II, nr. 9248, GerechtsDagboek A. fol. 409v.
24. H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, Leiden 1975, p. 92. De precieze herkomst van de naam "De Vergulde Druyff" blijft onbekend; zij lijkt het best te passen bij een "tapperij", vanwege het verband tussen druif en wijn.
25. RA 79, Getuigenboek G, fol. 94v en 170 (1,597)
26. Zie aantekeningen 3 en 10.
27. Bibl. nr. 4609, p. 33; SA II, nr. 696, Aflesingboek L, fol. 195 (1646).
28. NA 2309, nr 195 (1779) not. J. Thyssen
29. Vanaf omstreeks 1807 tot 1871 werd het perceel aangeduid met "wijk 4, nummer 216, gebuurte 9". Sedert 1871 is dit "Breestraat 84". Kadastraal is het perceel geregistreerd als G 141.
30. J.C. Ebbinge Wubben, "Dr. J.C.J. B'ierens de Haan, zijn leven en zijn verzameling", *Bulletin Museum Boymans*, dl. 3, nr. 2 (1952), p. 24.
31. Dit valt af te lezen uit de *Adresboekjes 1700 Leiden* uit die tijd.
32. SA II, nr. 9324, GerechtsDagboek CCCC, nr. 147.
33. H. Janse, *Vensters*, Nijmegen 1971, p. 57 ev, *afb.* 163-66.
34. In de 17de eeuw waren de borstweringen van ramen op de beganen grond over het algemeen hoger dan in de daaropvolgende tijd (ik dank Prof. ir. J.J. Terwen voor deze aanwijzing).
35. NA 2576, fol. 459 (1807) not. A. Kleynenbergh Jzn.
36. SA 111, nr. 49, Notulenboek UU, fol. 67v.
37. Dit valt af te leiden uit foto's van vóór en na 1876 (*afb.* 4 en 11).
38. Bibl. nr. 4609p. 38.
39. *Adresboekjes 1700 Leiden* vanaf 1878; zie tevens bijlage.
40. Blijkens de *Adresboekjes 1700 Leiden* woonde hij zelf op de Nieuwe Rijn 32.
41. "Turk uit Breestraat verdwenen", *Leids Dagblad* 15.10.1962.
42. Zie aantekening 38.
43. Bibl. nr. 4609p. 40.42.
44. Ibidem.
45. Zie aantekening 4 1.
46. Ir. G.L. Driessen, *Leidsche straatnamen historisch toegelicht*, Leiden 1929, p. 25, 26

47. Sinds haar oprichting in 1768 was Sociëteit Amicitia gehuisvest in het pand Breestraat 86. In 1880 verhuisde zij naar Breestraat 78-80. Deze laatste twee panden werden in 1930 aangekocht door de firma Peek & Cloppenburg. De Sociëteit liet op de Steenstraat een nieuw gebouw oprichten, waarin vanaf 1962 ook het Café-restaurant "In den Vergulden Turk" onderdak zou vinden. Zie H.A.C. Branderhorst, *200 jaar Sociëteit Amicitia*, Leiden 1968.
48. Zie het *Adresboek voor Leiden* vanaf 1930.
49. E. Pelinck, "De ontwikkeling van het stadsbeeld", *Leiden 1860-1960*, Leiden 1962, p. 329.
50. Zie aantekening 49 en bijlage; "Turk en V&D onderhandelen over verhuur van Turk", *Nieuwe Leidse Courant* 14.2.1962.
51. "De Turk dit jaar in Schuttershof: *Leids Dagblad* 28.4.1962.
52. Plattegrond Breestraat 84 (kelders en beganegrond) vervaardigd door W. Kuiper in 1972 (Dienst Gemeentewerken, afd. Monumentenzorg, panddossier).
53. De gegevens die in dit hoofdstuk zijn verwerkt zijn voornamelijk ontleend aan het panddossier van Breestraat 84 dat berust bij de Dienst Gemeentewerken, afd. Monumentenzorg.
54. Kad. sectie G 1986, deel 1824, nr. 103 en deel 2517, nr. 17 (leggerartikel 28514).
55. "College houdt Turk op monumentenlijst", *Het Vaderland* 21.12.1965.
56. "Restauratieplan van V&D voor monumentale gevel in Breestraat", *Leids Dagblad* 5.7.1977.
57. Gegevens omtrent het restauratieplan, de voorbereidingen en de feitelijke restauratie zijn voornamelijk ontleend aan het voornoemde panddossier (zie aantekening 59). Hierin zijn tevens ondergebracht verschillende lichtdrukken van de bouwtekeningen.
58. Gaarne wil ik vanaf deze plaats de heer Ir. J. Kirch danken voor het interessante gesprek dat wij hebben gevoerd over de restauratie.
59. *Binnenstadsblad Leiden*, november 1980, p. 10, 11.
60. Zie A. Slinger e.a., *op.cit.*, p. 63.
61. Het Zandsteenbesluit van 1951 verbiedt de bewerking, de verwerking en ook het vervoer van bepaalde soorten zandsteen, waaronder Bentheimer, vanwege de schadelijke gevolgen voor de gezondheid van de arbeider die deze handelingen met zich meebrengen. Dispensatie kan worden verleend door de Arbeidsinspectie. Een adviescommissie, de "Zandsteencommissie", beoordeelt de wenselijkheid van een restauratie met zandsteen; zie A. Slinger e.a., *op.cit.*, p. 83.
62. Zie aantekening 59. De namen van de bij de restauratiewerkzaamheden betrokken bedrijven zijn hieraan ontleend.
63. "Restauratie...", *Leids Dagblad* 21.1.1980. Evenals de krantenartikelen, waarnaar hiervoor verwezen is, wordt ook dit krantenartikel gekenmerkt door vele feitelijke onjuistheden.

EEN LEIDSE FAMILIE IN WENEN

door

P.J. van der Zanden

Het jaar 1744 is vol spanningen voor het gezin van Doctor Gerard van Swieten te Leiden. De kleine Godefridus, voor zijn tien jaar een wijs knaapje, merkt heel goed, dat er een druk hangt in het huis. Vader is, in de weinige momenten dat hij onder de zijnen vertoeft, voortdurend in gepeins verzonken. Moeder heeft het maar druk met het kleine broertje Gijsbertus, dat in februari geboren is, en met de zorg voor het huishouden in het grote huis in de Nieuwe Steeg. De oudste zus, Elisabeth, zij is al dertien, houdt een oogje op Godfried en zijn één jaarjongere broertje Johannes. Maria, op een na de oudste, gaat haar eigen weg. Maar de jongetjes laten zich niet bedillen door de grote zus en plagen haar graag; er heeft een echte graaf aan haar wieg gestaan en dat kan geen van de anderen zeggen. Hoewel de jongens er wel eens de draak mee steken, kijken zij toch met ontzag op naar hun oudste zus. Maar het meeste ontzag heeft Godfried voor zijn vader, de ernstige, wat stroeve geleerde. Hij voelt zich vereerd als vader hem een enkele maal meeneemt voor een wandeling. Het kon, toen hij nog heel klein was, gebeuren, dat zij een forse man tegenkwamen, uiterst moeilijk lopend, geplaagd als hij was door de jicht. En dan boog vader diep. Vader, die toch zelf zo geleerd is. Maar de grote heer was dan ook niet minder dan vaders leermeester, de over de hele wereld beroemde **Herman** Boerhaave. Hoewel hij vlakbij woonde, aan het Steenschuur, zag men hem zelden op straat, omdat hij in zijn laatste jaren – hij stierf in 1738 – maar weinig meer buiten kwam. En vaak vertoefde hij ook op zijn buiten “Oud Poelgeest”. Sindsdien heeft vader het extra druk; hij mag een aantal colleges van Boerhaave voortzetten. En éénmaal is het gebeurd, dat vader de grotere kinderen meenam op een wandeling, heel ver, tot buiten de Hogewoerdspoort. Daar, bij de Weypoortse wetering, wees hij hen de plaats, waar het voorvaderlijk kasteel “Swieten” gestaan heeft. En Godfried voelt zich zeer voornaam, daar kan zelfs Lijzebet niet tegenop met haar graaf.

Maar nu heeft vader het erg druk en van wandelen komt niet veel meer. Tijdens de lessen – want hij onderwijst de kinderen zelf – kan hij opeens erg afwezig zijn. En Godfried moet zijn kennis, die voor een tienjarige al niet gering is, aanvullen op de Latijnse school. Godfried is slim, hij weet dat het iets te maken heeft met brieven uit het verre Wenen. En nog wel van het

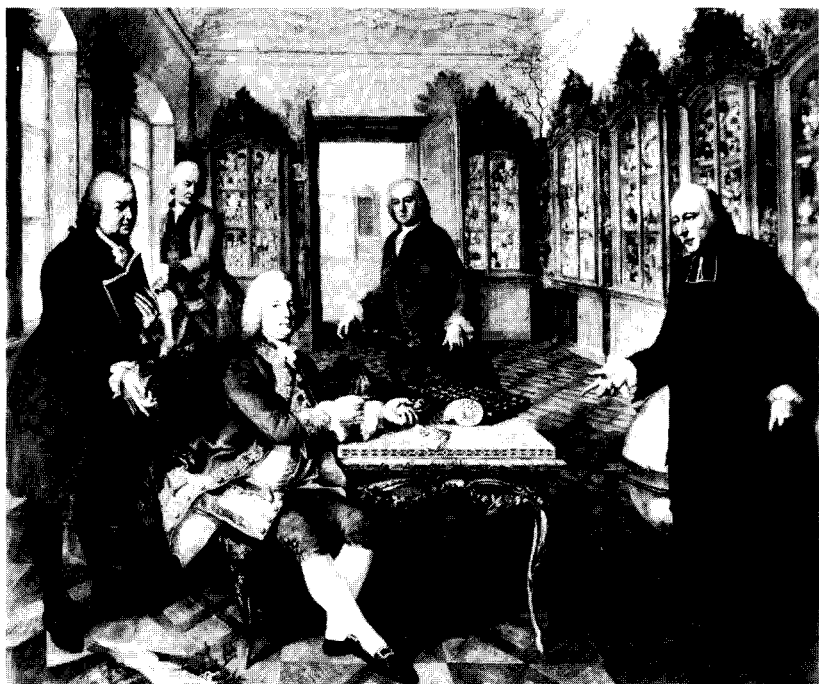
keizerlijke hof, waar Maria Theresia regeert. Zij wil vader als lijfarts hebben en dat betekent, dat ze allemaal in Wenen moeten gaan wonen.

Maar vader twijfelt. Gerard van Swieten is met vele banden aan de Sleutelstad gebonden. Hij is er geboren en gedoopt op 7 mei 1700. Zijn vader was Thomas van Swieten, “notaris publiek” en hield kantoor aan de Bredestraat. Zijn moeder was Elisabeth van Loo.

Hij heeft een moeilijke jeugd gehad. Zijn moeder is gestorven, toen hij nog een kleine jongen was. Zijn vader is overleden in 1712. Gerard was toen pas twaalf jaar. De jonge wees krijgt een voogd toegewezen, die wij maar liever naamloos laten blijven; in enkele jaren is de erfenis van de ouders gedecimeerd. Toch ziet hij kans, pas zestien jaar oud, naar Leuven te gaan, de universiteit voor jongelui van Rooms-Katholieke huize, waar hij filosofie en staatswetenschappen studeert. Maar twee jaar later al keert hij terug naar Leiden, waar hij een heel andere richting kiest: chemie, farmacie en geneeskunde onder de grote Boerhaave. Met zijn uitnemend verstand en sterk doorzettingsvermogen wordt hij een van de beste leerlingen van de grote meester, wiens colleges hij ook na het afstuderen blijft volgen. In 1725 promoveert hij tot doctor in de geneeskunde op een proefschrift over de bouw en functie van de arteriën. En op 27 september 1729 trouwt hij met Maria Lambertina Elisabeth Terbeek van Coesfelt, evenals hij een telg uit een oud Leids geslacht.

Het jonge paar betreft een huis aan het Steenschuur, dicht bij de leermeester. Maar in mei 1731, kort na de geboorte van het eerste dochtertje Elisabetha Johanna, verhuist het gezinnetje naar het grote huis in de Nieuwe Steeg. Er zijn dan al duidelijke banden met Wenen; als doopgetuige in de kerk van de Franse Carmeliten aan de Haarlemmerstraat treedt niemand minder op dan de graaf van Thun, kamerheer van de toenmalige keizer van Oostenrijk, Karel VI. Op 25 oktober 1732 wordt de tweede dochter, Maria Catharina, geboren en in dezelfde kerk ten doop gehouden. En op 29 oktober 1733 volgt dan onze Godefridus Bernardus. Na hem komen nog twee jongens, Johannes Gerardus (geboren november 1735) en nu dus, kort geleden, het nakomertje Gijsbertus Henricus, die onder de voornaam Gilbert het geslacht Van Swieten zal voortzetten.

Het ligt voor de hand, dat Gerard van Swieten Boerhaave na diens dood zal opvolgen. Maar het Academisch Statuut verbiedt dit: Van Swieten is katholiek en zal nooit een kans krijgen aan deze academie op protestantse grondslag. Hem wordt slechts vergund als privaat-docent colleges te geven over de “*Institutiones Medicae*”, wat inhoudt dat hij capita selecta behandelt uit de medische literatuur. Er is veel afgunst en nijd in de medische faculteit en het katholiek zijn wordt als een stevig handvat gebruikt om Van Swieten te dwarsbomen in zijn verdere carrière.

afb. 1. Keizer Frans I met Gerard van Swieten (links), Johann Ritter von Baillou, Valentin Duval en Abbé Johann Marcy, door Franz Messmer en Jakob Kohl, ca. 1760. Wenen, Naturhistorisches Museum.

Veel zal Gerard zich daar niet van aangetrokken hebben. Hij heeft het immers te druk voor dergelijke banaliteiten; in 1742 verschijnt zijn leerboek over therapie, dat in heel Europa de aandacht trekt en gewaardeerd wordt. En nu, op het moment dat ons verhaal begint, heeft hij een omvangrijke taak op zich genomen: het noteren van Boerhaaves ideeën en theorieën, een werk, dat in vijf kloeke delen zal verschijnen en waar hij tot aan zijn dood mee bezig is.¹ Hij weet, dat er ook in Wenen tegen hem geïntrieerd wordt. Ook daarvan kan hij afstand nemen. Zwaarder weegt voor hem, dat hij zal moeten ophouden met zijn praktijk ten behoeve van de R.K. armen, waarin hij zijn roeping als geneesheer volledig kan uitleven² en vooral de band met zijn getrouwe medewerkers, waarbij Cornelius Schonenbosch hem het naast aan het hart ligt. En dan is er natuurlijk de zorg voor het gezin, met de boreling Gijsbertus als jongste, nog pas enkele maanden oud.

Dan, plots, versnellen de gebeurtenissen. Eerst komt er een tweede brief uit Wenen. Naast de erefunctie als lijfarts van Maria Theresia biedt men hem het ambt van prefect van de Hofbibliotheek tegen het vorstelijke salaris van fl. 12.000, aan. Nog aarzelt Van Swieten, maar kort daarop krijgt hij een ijlbodschap om naar Brussel te komen. Daar is Maria Anna, een zuster van Maria Theresia, na de geboorte van een dood kindje ernstig ziek. Hoewel zijn medische kennis en kunde hier niet mogen baten - Maria Anna overlijdt, pas 26 jaar oud - en de lijfarts van Maria Theresia, Dr. Elias Engel, hem sterk tegenwerkt, maakt hij toch een uitstekende indruk aan het Brusselse hof. Als hij dan, thuisgekomen, een door de keizerin persoonlijk geschreven brief vindt, waarin zij sterk op zijn gemoed werkt, neemt hij een beslissing. Gerard van Swieten besluit Leiden te verlaten. Hij weet nu ook, dat hij een paar machtige medestanders heeft: graaf Kaunitz, toentertijd gevolmachtigd minister te Brussel (waar immers de Oostenrijkers regeren) en graaf Königseck, stadhouder ad interim van de Oostenrijkse Nederlanden.

En zo kunnen wij thans in de "Naamwijzer van de Stadt Leiden" uit 1745, trouw bewaard in het Leidse Gemeentearchief, lezen:

"Gerardus van Swieten, Med. dokter, Nieuwe Steeg,"

Te Mey naar Weenen

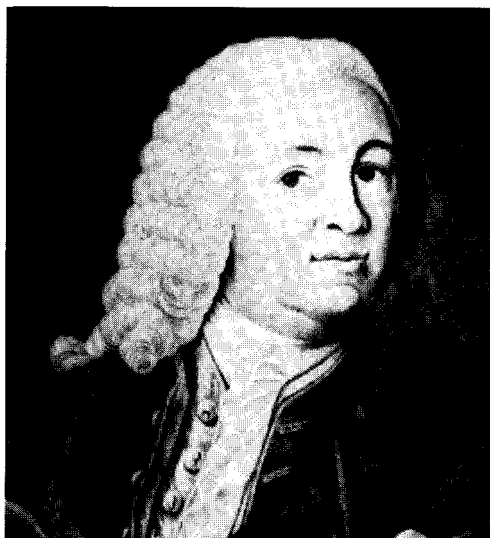
En Cornelius Schonenbosch gaat mee.

Voordat Godfried, die nu voortaan Gottfried zal heten, de hoofdpersoon van dit verhaal wordt, dient het wedervaren van de vader te Wenen nog, zij het in het kort, verteld te worden.

Het is bijna onmogelijk zich voor te stellen hoe een menselijk wezen de veelvoudige functies, die hij aanvaard heeft, naar behoren kan vervullen. Men is geneigd het prefectschap van de bibliotheek als een erebaan, een sinecure, te beschouwen. Immers, de instelling heeft ook een directeur, Forlosia. En wat weet een dokter van het beheren van een boekenverzameling? Niets is minder onwaar. Van Swieten vervult het ambt met grote toewijding. Hij vindt een instituut waar de sfeer onaangenaam is. Er zijn veel lacunes in de boekerij, de opstelling laat veel te wensen over en de catalogus is van een rampspoedige onvolledigheid. Natuurlijk krijgen de oorlogsomstandigheden hier de schuld - wij zitten midden in de Oostenrijkse Successieoorlog (1741-1748). Maar Van Swieten gaat niet voor een probleempje opzij. Zijn grote talenkennis komt hem te hulp; hij spreekt vloeiend Frans, Duits, Latijn en Grieks met een voorkeur voor de laatste taal. En, wij lopen even vooruit, als 50-jarige, dus omstreeks 1750, leert hij nog Hongaars en Arabisch.

Verhelderend is ook zijn dagindeling: opstaan om 5 uur; van 6 tot 8 à 9

afb. 2. Portret van Gerard van Swieten. Detail uit mezzotint door J.J. Hard naar een schilderij van J.J. Leupold. Foto Österreichische Nationalbibliothek.

aan het hof, van 9 tot 14: prefectschap en andere verplichtingen; van 14 tot 19: armendokter, ergo een voortzetting van zijn Leidse praktijk; na 19 uur: wederom aan het hof, zolang dit vereist is. Dat is een dagje waarin men wel wat kan verzetten!

In het eerste jaar te Wenen heeft Gerard nog geen invloed bij de medische faculteit. Pas in 1746 wordt hij in de organisatie opgenomen en in 1748 gaat hij colleges geven. De tijd is gunstig. De Oostenrijkse Successieoorlog is voorbij en het gaat steeds bergop. In 1749, wanneer de medische faculteit geheel onder staatstoezicht komt, wordt hij directeur, een functie, die hij tot zijn levenseinde zal vervullen. Als zodanig is hij belast met het oppertoezicht over alle medische zaken in de erflanden. Hij staat in voortdurend contact met Albrecht von Haller (1708-1777), net als hij een briljante leerling van Boerhaave. Tezamen kunnen zij beschouwd worden als de stichters van de eerste kliniek naar Leids voorbeeld. Gerard begint hiermee te Wenen in 1753. En in hetzelfde jaar, en niet in 1758, zoals sommigen melden, verheft Maria Theresia hem in de adelstand.

Gerard is Jansenist. Geen wonder dus, dat hij alles in het werk stelt om het onderwijs aan de invloed van de Jesuiten te onttrekken. Dat is een kolfje naar de hand van Maria Theresia. Naast het vele te verrichten werk krijgt hij dan ook nog eens het ambt toegewezen van voorzitter van de Studiecommissie en oppercensor. Zo heeft hij grote invloed op het onderwijs in het algemeen. Hij herziet het censuurwezen en krijgt gedaan, dat de

publikaties van de bibliotheek zelf niet meer aan censuur onderhevig zijn.

Om dit te begrijpen moeten een paar woorden gewijd worden aan het Jansenisme in de achttiende eeuw. De beweging is in haar nadagen. Begonnen als een streven om dogma en moraal in de R.K. kerk te hervormen, is het nu uitgelopen op een strijd tegen de lakse moraal in het algemeen. Het gaat echter niet zo ver als de Verlichting in Franse zin (de Encyclopedisten volgens Diderot). Van Swieten is zelfs een fel tegenstander daarvan. Hij blijft een trouw katholiek, maar keert zich tegen de Jesuiten in hun drang naar “een staat in de staat”. En vooral fel gekant is hij tegen het loslaten van de morele waarden. Van belang is dan ook, dat het Jansenisme onder Maria Theresia, maar vooral onder haar opvolger Joseph II niet alleen geduld, maar zelfs min of meer aangemoedigd wordt.

Gerard van Swieten is niet populair. Hij legt zijn Hollandse aard niet af; een vurig en heftig karakter, maar weinig ontvankelijk voor de mening van anderen en zeker niet voor zwakkeren. Hij is zeer gehecht aan orde. Geen wonder, dat de luchthartige Weners hem niet mogen. Als in 1767 de pokken uitbreken, worden ook Maria Theresia en de vrouw van Joseph II ziek. Zijn klinische aanpak van de zieken en ziekten, zonder de gebruikelijke poespas, valt niet goed bij de Weners. En hoewel zijn patiënten genezen, nemen zij hem in de maling met een spotprent, waarop drie ossen prijken, met het onderschrift:

“Der in der Mitten

Das ist der Van Swieten”

Maar de Keizerin eert hem met de benoeming tot Keizerlijk raadsheer, het Komturkruis, de St. Stephansorde en 3000 ducaten!

Op 18 juni 1772 overlijdt Gerard aan de gevolgen van een gezwel aan het been. De bibliotheek zal vijf jaar zonder prefect blijven. Maar in 1779 komt hij nog eens in het nieuws, als een zekere Johann Rautenstrauch de biografie van Maria Theresia schrijft. Deze biograaf juicht hem toe, omdat hij de bibliotheek gezuiverd zou hebben van alle werken over alchemie, paranormale verschijnselen en charlatanerie, vol met sofismen. Zelfs de werken van Paracelsus en Albertus Magnus zou hij hebben laten verbranden.

Het is zoon Gottfried, die hierop een scherp dementi schrijft. Hij geeft toe, dat er een paar boeken, waar de grootste onzin in stond, verwijderd zijn, maar ontkent met klem een boeken-auto-da-fé. Hij vindt dat dergelijke boeken wel kwaad kunnen in de handen van leken, maar niet als zij in de bibliotheek staan. Ook de dwalingen van de menselijke geest dienen daar hun plaats te hebben, zo betoogt hij. Door een merkwaardig misverstand wordt het verwijderen van de boeken door sommigen aan Gottfried toegeschreven; Hugo Riemann neemt hem dat in zijn “Musiklexikon” hoogst

kwalijk. Maar hij maakt wel meer fouten, waarover later. Mogelijk heeft het feit, dat vader én zoon prefect van de bibliotheek worden en dezelfde voorletter hebben, hem parten gespeeld. Of hij heeft het dementi niet goed gelezen.

Laten wij onze trouwe Schonenbosch niet vergeten. Hij is onder het prefectschap van Gerard opgeklommen via het ambt van eerste dienaar tot dat van tweede schrijver. Dat is een niet onbelangrijke functie, waarin hij zelfstandig wetenschappelijk werk doet. Hij zal ook Gottfried trouw blijven dienen.

Van nu af aan laten wij het licht schijnen op Gottfried. Hij maakt een glanzende carrière. Als het gezin zich in 1745 te Wenen vestigt, wordt daar juist het Maria Theresianum opgericht, een instituut waarjongelui van adellijke huize opgeleid worden voor de diplomatieke dienst. Hoewel vader nog geen "Freiherr" is, wordt Gottfried daar toch toegelaten. Hij begint zijn studie in 1746 en volgt de vakken staatswetenschappen, recht, philologie en numismatiek.

Het Theresianum wordt aanvankelijk geleid door de Jesuïten, later door de Piaristen, een orde die zich tot doel stelt de arme volksjeugd te onderwijzen. Welnu, arm zijn de jongetjes op deze school niet. Ook de Van Swietens behoren tot de zeer welgestelden. Gottfried is, evenals zijn medeleerlingen, intern. Hij correspondeert met het ouderlijk huis in het Grieks, de taal die zozeer de voorkeur heeft van zijn vader. Het is niet alles even geleerd. Door een toeval is een kattenbelletje bewaard gebleven waarin Gottfried zijn vader verzoekt zijn rijlessen te betalen, een triviaal onderwerp dus, maar wél in het Grieks! Hij studeert ijverig, is een van de beste leerlingen. In 1752 beëindigt hij zijn studie met een scriptie: "Dissertatio polemica de jure repressalium inter status ac membra imperii", dus over het represaillerecht van de deelstaten onderling. Een geschrift, duidelijk gericht op zijn toekomst, de diplomatieke dienst.

Het is hier de plaats om een tweede, wijdverbreid misverstand recht te zetten. In enkele naslagwerken over muziek³ laat men Godfried te Leiden studeren en zelfs promoveren en nog wel over een heden ten dage zeer aktueel onderwerp: de invloed van de muziek in de geneeskunde! Zelfs de zo voorzichtige Wouter Paap maakt in zijn Mozart-biografie deze fout. Maar nu: in de catalogus van de Universiteitsbibliotheek te Leiden komt zijn naam niet voor, in tegenstelling tot die van zijn vader. Dit betekent al, dat er van een promotie te Leiden geen sprake kan zijn geweest. Voor alle zekerheid hebben wij ons listig doorgeworsteld naar de archieven zelf. Men was zo voorkomend om de doos met dissertaties, keurig bewaard, uit 1773, het jaar waarin de promotie zou hebben plaats gevonden, voor ons te

openen. Godefridus was er niet bij!

Dr. Joseph Gmeiner van de Oostenrijkse Nationalbibliotheek was zo vriendelijk ons desgevraagd in te lichten over de bron van deze fout. Hij schrijft:

“Het is zeer onwaarschijnlijk, dat Van Swieten, die in die tijd al gezant was aan het Pruisische hof, tijd gevonden zou hebben om medicijnen te studeren, terwijl zijn belangstelling geheel anders gericht was. De eerste foutieve vermelding komt, voor zover ik heb kunnen ontdekken, voor in E.L. Gerbers “Historisch Biographisches Lexikon der Tonkünstler” uit 1792, waarna zij door Fétis en ook door Riemann overgenomen werd.”

Hoewel Gerber in de volgende druk van zijn lexicon uit 1814 de dissertatie al niet meer vermeldt en Riemann zijn leven na 1929 ook betert, blijft de misvatting hardnekkig voortleven.

Er is dus geen sprake van een terugkeer naar Leiden. In 1752 krijgt Gottfried de unieke kans om in opleiding te komen bij de Hofkanselarij. Kaunitz, nu minister van buitenlandse zaken, is zijn leermeester en hij kan geen betere treffen. Ook hier doet hij het weer goed. Hij loopt stages bij de ambassades te Brussel (1755-1757) en Parijs (1760-1763). Te Warschau (1763-1764) heeft hij al de titel van resident. Dat is een gevolmachtigde van de regering, lager dan een gezant, maar hoger dan een zaakgelastigde. In 1768 gaat hij, met de hertog van Braganza naar Zwitserland en in 1769 wordt het Londen.

Voor ons verhaal is het verblijf in de Engelse hoofdstad van belang. Daar ontwaakt namelijk zijn liefde voor de muziek; hij maakt kennis met het werk van de in 1759 overleden Georg Friedrich Händel, dat in Engeland nog regelmatig uitgevoerd wordt. Als hij terugkeert naar Wenen heeft hij een groot aantal van Händels composities in zijn bagage.

In 1770 krijgt Gottfried de vererende opdracht om met de Pruisische koning Frederik II te gaan onderhandelen over de verdeling van Polen. In hetzelfde jaar is hij reeds gezant aan het hof te Potsdam! Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat zijn snelle carrière deels te danken is aan de roem, die van zijn beroemde vader uitstraalt. Maar Maria Theresia houdt er geen lievelingetjes en protégé's op na; Gottfrieds succes is geheel te danken aan zijn eigen prestaties. Gottfried is bovenal een diplomaat. Die gave heeft hij wel nodig, want in wezen is hij sterk egocentrisch ingesteld en er is sprake van een duidelijke contactarmoede. Dat weet hij te overdekken door zijn welbespraaktheid; hij wil ook in de omgang met anderen, vooral met hogergeplaatsten, goed voor de dag komen. Het blijft vaak éénrichtingsverkeer. Vermoedelijk is dit ook de reden waarom hij nooit is getrouwd.

Potsdam is voor hem een hemel. De Pruisische geest ligt hem goed. Maar

afb. 3. Portret van Gottfried van Swieten. Detail uit gravure door J.E. Mansfeld. Foto Österreichische Nationalbibliothek.

vooral vindt hij hier een goede voedingsbodem voor zijn pas ontwaakte belangstelling in de muziek. Hij leert pianospelen en ook hier heeft hij door zijn doorzettingsvermogen al snel een zekere vaardigheid in. Hij is een geregeld bezoeker van de muzieksalon van prinses Amalia, 's konings zuster. Daar wordt de muziek uitgevoerd, die hem ligt, van Gluck en vermoedelijk ook van Philipp Emanuel Bach. Van de laatste wordt hij een groot bewonderaar. Maar het is Frederik de Grote zelf, die hem op vader Bach attent maakt.

In een vertrouwelijke brief van 26 juli 1774 aan graaf Kaunitz schrijft hij, dat hij op audiëntie is geweest bij de koning. Hij vertelt:

“Hij sprak met mij onder andere over muziek, en over een groot organist genaamd Bach, die een tijdje in Berlijn gewoond heeft. Deze kunstenaar is begiftigd met een buitengewoon talent en een enorme kennis van het contrapunt. Een talent, groter dan van wie ook, al beweren sommigen, die zijn vader gekend hebben dat deze nog groter was. De koning denkt er ook zo over en om mij dit te bewijzen, zong hij luid een chromatisch thema voor een fuga, dat hij de oude Bach ooit voorgelegd had die terstond een fuga in vier delen, daarna in vijf delen en tenslotte in acht delen op dit thema componeerde.”

Alfred Einstein spreekt in zijn Mozartbiografie het vermoeden uit dat Van Swieten voor die bewuste dag in juli nog nooit van Johann Sebastian gehoord had en dat hij de koning gedeeltelijk verkeerd begreep. Toen deze

over Bach sprak, dacht Gottfried dat hij het over Philipp Emanuel had. Pas toen Frederik sprak over het bewuste bezoek van Johann Sebastian, dat aanleiding was geweest tot het componeren van het “Musikalisches Opfer” was Gottfrieds belangstelling voor de oude Bach gewekt.

Hoe het zij, die belangstelling is er nu. Gottfried zou zelfs Philipp in Hamburg bezocht hebben in datzelfde jaar en met hem blijven corresponderen. Een direct gevolg van dit contact vormen de beroemde zes strijkkwartetten, die Philipp op aandrang van Van Swieten componeert. En als Van Swieten in 1776 naar Wenen terugkeert, heeft hij in zijn bagage een aantal werken van Johann Sebastian, waar onder de “Kunst der Fuge” en “Das Wohltemperierte Klavier”.

De diplomatieke carrière van Gottfried van Swieten is nu ten einde. Tot zijn immens genoegen wordt hij benoemd tot prefect van de bibliotheek, een ambt, dat na het overlijden van zijn vader vijf jaar onvervuld is gebleven. Maar hij heeft daarnaast geen drukke praktijk, houdt voldoende tijd over voor zijn pasverworven hobby, de muziek. En muziek is er genoeg in Wenen, zij het van een soort, dat hem minder ligt. De luchthartige Weners zijn verzot op de zoetvloeiende Italiaanse wijzen. De adel en andere hooggeplaatsten hebben een iets verfijnder smaak; de werken van Joseph Haydn, op dat moment nog kapelmeester van Vorst Esterhazy in Eisenstadt, beginnen bij hen populair te worden; ze worden uitgegeven en ook uitgevoerd.

Maar ergens aan de periferie van de maatschappij leeft een groot genie, Wolfgang Amadeus Mozart. Ontzaglijk begaafd, maar maatschappelijk een randfiguur, uitgebuit en miskend. Gottfried, met zijn fijne neus voor het echte talent, komt in contact met de Mozarts. In alle opzichten twee tegenpolen. Van Swieten componeert ook, maar zijn scheppingen zullen de eeuwigheid niet halen. Mozart wordt door sommigen beschouwd als een muzikale bode uit de hemel, hij schept goddelijke muziek. Maar de kring van zijn bewonderaars is, na de aanvankelijke verering van het wonderkind, sterk ingekrompen. Gottfried, welgesteld, op en top een econoom, een nooit aflatende lastpost voor zijn overheden als het om verrijking van de bibliotheek gaat. Wolfgang, die zijn grootste scheppingen verkwaanselt aan woekeraars en er altijd weer bekaaid afkomt. Gottfried, de intellectuele aristocraat, pedant en zuinig. Wolfgang, in het dagelijks leven graag een vulgaire grappenmaker en allemansvriend, die rechts leent en links weer weggeeft. Wolfgang, altijd in vuur en vlam voor het andere geslacht en Gottfried...? Vrouwen komen in zijn verhaal niet voor. Les extrêmes se touchent!

In 1782 schrijft Wolfgang aan vader Leopold en vertelt, dat hij iedere zondag naar baron van Swieten gaat. Daar vindt hij een muzikaal élite-

groepje, waaronder, behalve de gastheer, de hofkapelmeester Starzer en de hofsecretaris Von Kohaut. Er worden trio's en kwartetten gespeeld. Mozart neemt meestal de altvioolpartij voor zijn rekening en is de beste partituur-lezer. Ook Haydn zou, wanneer zijn grillige werkgever hem een kort bezoek aan Wenen toestond, een enkele maal meegespeeld hebben. En hier maakt Wolfgang kennis met Bach's muziek. Het is vooral het werk van de grote cantor, dat hier gestudeerd wordt. Maar ook de composities van Händel en van Bach's zonen Philipp Emanuel en Friedemann komen op de lessenaars.

Het is nauwelijks voorstelbaar, dat Mozart, zoals beweerd wordt, de oude Bach en zijn werken niet kent. Hij is als achtjarige in Londen al op bezoek geweest bij een Bach, namelijk Johann Christian en heeft staande tussen diens knieën voor het klavier eerst opletten geluisterd, om dan, als Johann stopte, onverwijld de voor hem totaal onbekende partij over te nemen. Johann Christian echter had zich muzikaal volledig van zijn vaders werk afgekeerd en was, net als vele van zijn tijdgenoten, sterk beïnvloed door de Italiaanse school. Het is dus zeer goed mogelijk, dat de naam van Johann Sebastian bij dat bezoek niet gevallen is.

Hoe het zij, Mozart zou Mozart niet zijn, als hij hier niet direkt het genie herkent. Het verhaal gaat, dat hij dit op de hem eigen wijze uitdrukte door, al grasduinend door 's meesters werken, uitriep: "Van die man kan je nog iets leren!" Thuisgekomen zet hij zich direkt aan het klavier en maakt Constanze deelgenoot van zijn ontdekking. Het jonge vrouwtje is meteen wild-enthousiast en zegt dol te zijn op fuga's. Of zij dat meent of alleen maar zegt om haar knappe echtgenoot te behagen, laten wij in 't midden. Zij vindt dat Wolfgang zelf ook fuga's moet componeren. Hij belooft er haar zes, maar het blijft bij één (K.V. 394). Onmiskenbaar echter zijn er delen in Mozart's latere werken te vinden, die wijzen op Bach's invloed, zoals de mis in C klein. Zo krijgt de strijd tussen "geleerd" en "galant" er een voorvechter bij ten gunste van het eerste. Maar het blijft Mozart, wordt nooit Bach. Wolfgang is zelf een té groot genie, om Johann Sebastian te gaan imiteren.

Gottfried gaat het inmiddels nog steeds naar den vleze. Hij moet weliswaar opboksen tegen verslechterende economische omstandigheden, waar zijn bibliotheek ook schade van dreigt te lijden, maar weet, zoals reeds gezegd, het "Palatinum" - zoals deze beroemde instelling in de wandel genoemd wordt - enorm te verrijken, ook al moet hij soms uit eigen zak bijpassen. Zo weet hij de verzameling uit te breiden met een kostbare collectie prenten. Hij heeft de tijd én zijn keizer mee. Joseph II is Maria Theresia opgevolgd. In zijn streven naar secularisatie heft hij de orde der Jesuïten en een groot aantal kloosters op. Het kostbare boekenbezit gaat..... naar de bibliotheek. Ook de boeken uit de koninklijke schatkamer, waaronder het

statutenboek van de orde van het Gulden Vlies, verhuizen naar het Palatinum. Bovendien heeft Van Swieten een fijne neus voor veilingen. Hij gaat er zelf heen, waar ook in Europa, of stuurt een van zijn medewerkers. Zo verwerft hij een zeldzame serie Rembrandt etsen, toen nog niet gewaardeerd, uit de collectie Basan voor slechts 300 ducaten!

Jansenist als zijn vader is Gottfried een ijverig voorstander van de regeneratie en secularisatie van het onderwijs. Joseph II beloont hem daarvoor, door hem voorzitter van de studiec commissie te maken en hem te benoemen tot opper-censor. Ook hier is Gottfried dus een waardig zoon van zijn vader. Hij zal deze ambten tien jaar bekleden. Maar hij gaat nog verder: hij ziet kans de universiteit te hervormen tot een opleidingsinstituut voor staats-ambtenaren en bewerkstelligt, dat de eed van gehoorzaamheid aan de Paus en de Katholieke geloofsbelijdenis als voorwaarde voor de studie vervalt. En privé: Gottfried bewoont een fraai huis in de Renngasse “Zu den Drei Hacken”, heeft een aantal bedienden en een eigen équipage. En dat, terwijl zijn inkomen als prefect een stuk lager ligt dan dat van zijn vader: fl. 7000.– plus fl. 1000.– kwartiergeld. En uiteraard heeft hij ook geen inkomen uit eigen praktijk, zoals Gerard. Maar hij is zuinig, hoewel.... voor zijn bibliotheek heeft hij alles over.

Enkele details, die een goed licht werpen op zijn karakter: Het eerste is een bewijs uit het negatieve. Een zekere H.L. Berckenhof, een reeds lang vergeten dagbladschrijver uit het begin van deze eeuw, vertelt het volgende verhaal: Gottfried komt op een goede dag bij de Mozarts juist als het gezin in grote opschudding is. Wolfgang heeft voor Constanze een lint gekocht dat zij als garnering om een hoed wil gebruiken, maar nergens kan vinden. “Liebes Mandl, wo ist’s Bandl”, roept zij haar gemaal toe, die daarop aan het zoeken gaat. Van Swieten komt op dat moment binnen en gaat meezoeken. Hij vindt het lint en houdt het plagerig omhoog. Dat wordt een gesprong en een gelach, waarbij zelfs de hond meespringt. Aan dit voorval zou het “Bandl – Terzett” (K.V. 441) zijn ontstaan te danken hebben. De schrijver noemt zijn bron niet. Wat betreft de tijd, waarin het terzet ontstond, zou het kunnen kloppen, maar het is volstrekt ondenkbaar, dat de stijve en formele Van Swieten de rol van grapjas in dit verhaal speelt. Veel meer past dit bij een andere Gottfried, namelijk Von Jacquin, evenals Mozart vrijmetselaar en een geregeld bezoeker van de Mozarts. Hij is een levenslustige jongeman, vol grappen. Het vermoeden bestaat dus, dat ook hier de voornaam Gottfried een schrijver parten speelt.

Een ander verhaal, dat nu eens een gunstig licht werpt op Van Swietens karakter: hij krijgt op een gegeven ogenblik van zijn overheden opdracht conduitelijsten bij te houden van het personeel van de bibliotheek. Het gaat daarbij vooral om de minister minder welgevallige toestanden zoals

het lidmaatschap van een of andere secte, geheim genootschap of andere bedenkelijke bezigheden. Kortaf schrijft hij in de lijsten: “Hiervan ben ik niet op de hoogte”. Maar als het er echt op aankomt is hij onvermurwbaar. Een van de ambtenaren van de bibliotheek, Franz Riesenhuber, steekt diep in de schulden en is al een paar maal gegijzeld. Men is bang, dat hij zich, in nood, aan de boeken zal vergrijpen. Als dan inderdaad blijkt, dat hij boeken mee naar huis neemt, stelt Gottfried voor hem te ontslaan. Hij komt daarvoor in conflict met Kollar, de directeur, die het nog wel door de vingers wil zien. Gottfried verwijt Kollar dat hij onvoldoende toezicht houdt op de regel, dat de beambten, die een boek mee willen nemen, dit moeten noteren in een speciaal daarvoor bestemd register. Na het ontslag van Riesenhuber – want Van Swieten als hoogste baas krijgt natuurlijk gelijk – vindt men twintig niet genoteerde boeken in zijn woning.

Gottfried's interesse in de “geleerde” muziek verflauwt niet. Hij blijft Mozart protegeren, al botsen de karakters. Maar er is ook een band met Haydn en Händel. Hij bewerkt de tekst van de “Schöpfung” en de “Jahreszeiten” voor Haydn. Händels in Engeland geschreven werken, zoals het “Alexanderfest”, zijn geschreven voor massale orkesten, koren en omvangrijke orgels. Voor de uitvoering in intiemere vorm te Wenen dienen zij aangepast te worden. Dit neemt Gottfried op zich, maar bovendien entameert hij uitvoeringen van de oratoria, zowel als van de werken van Hasse, Philipp Emanuel Bach en, na Mozarts dood, diens Requiem. Om dit te financieren richt hij met een aantal gelijkgezinden de “Gesellschaft der associerten Kavaliers” op, een elitegroep van adellijke muziekliefhebbers.

Ook de jonge Beethoven kan op zijn steun rekenen. Het verhaal, hoewel niet te controleren, gaat, dat deze laat in de avond nog een of andere fuga uit het “Wohltemperierte Klavier”, als een soort avondzegen voor Gottfried speelt. Vast staat, dat hij zijn eerste symphonie aan hem opdraagt.

Wij gaan weer even terug in de tijd. Mozart leeft nog, maar hoe! Zijn financiële toestand is deplorable. In de grootste nood wendt hij zich tot Michael Puchberg, een koopman, nauwelijks in muziek geïnteresseerd, die hem onbaatzuchtig, maar vaak aarzelend helpt. Waarom niet aangeklopt bij een andere vrijmetselaar, zijn beschermer Van Swieten? Vermoedelijk omdat Gottfried weinig heil zag in het geven van geld, dat hij kon beschouwen als in een bodemloze put geworpen. Hij ziet er meer in Wolfgang tot werken aan te zetten en de uitgave en uitvoering ervan te bevorderen. Wel schrijft hij als enige in op een bedellijst, die Mozart aan zijn relaties stuurt.

In de beschrijvingen van Mozarts levenseinde komt Van Swieten er over het algemeen slecht af. Men verwijt hem, dat hij Wolfgang laat begraven in een armengraf.

Om dit feit objectief te bezien, dient het volgende. Wolfgang Amadeus Mozart sterft op 5 december 1791. Hoewel Van Swieten hiervan ongetwijfeld op de hoogte is, heeft hij zijn eigen zorgen. Leopold 11, de jongere broer en opvolger van de kinderloos overleden Joseph, staat sterk onder de invloed van zijn vroegere leermeester, Martini, een fel tegenstander van Van Swieten. De nieuwe keizer heft de Studiecommissie op. Gottfried wordt ontslagen..... op 5 december 1791.

Voortaan wijdt hij zich alleen aan de bibliotheek en aan de muziek. Hij overlijdt te Wenen op 29 maart 1803 aan de gevolgen van een chronische jicht.

AANTEKENINGEN

Bij het onderzoek naar de Van Swietens heb ik mij voornamelijk beperkt tot een aantal onverdachte bronnen, namelijk de gegevens uit het Leidse Gemeentearchief, het verzamelwerk van Josef Stummvoll over de *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek*, waarin Walter G. Wieser de hoofdstukken over de beide Van Swietens schreef, Mozarts brieven en de Mozart-biografie van Alfred Einstein, *Mozart. Sein Charakter, sein Werk*, Frankfurt 1968.

1. Commentarii in Boerhaavii aphorismos de cognoscendis et curandis morbos.
2. J.P.A. Brand, "Roomsch-Katholiek Parochiaal Armbestuur van Leiden. 1739-1939", *Leidsch Jaarboekje* 32 (1940), p. 144-151.
3. H. Riemann, *Musiklexikon*, Berlijn 1916. G. Keller en Ph. Kruseman (red.), *Geïllustreerd muzieklexicon*, Den Haag 1932.

ENKELE NOTITIES VAN EEN OOGGETUIGE BETREFFENDE DE BUSKRUITRAMP VAN 1807

door

Ingrid W.L. Moerman

Dit jaar was het 17.5 jaar geleden dat men het in Leiden hoorde donderen.

Op 12 januari 1807, 's middags om kwart over vier, ontplofte een in het Rapenburg ter hoogte van de Langebrug afgemeerd schip, geladen met 37.000 pond kruit. Vlammen laaiden huizenhoog op, gewonden schreeuwden om hulp. Toen de rook was opgetrokken, bleken honderden huizen verwoest te zijn. In heel Leiden waren de dakpannen van de daken gestort, de ruiten aan diggelen geslagen. Tot ver in het land, tot in Friesland toe, werd deze ontploffing waargenomen.

Al vrij snel werd met het reddingswerk begonnen. Onder leiding van de schout, mr. D.R. Wijckerheld Bisdorp, werd het rampgebied afgezet en werden de honderden toegestroomde belangstellenden verwijderd. Het zoeken naar overlevenden nam een aanvang.

Koning Lodewijk Napoleon kwam zich vanuit Den Haag persoonlijk op de hoogte stellen. Na overleg met de stedelijke regering op het stadhuis haastte hij zich naar de plek des onheils. Hij klom op de puinhopen, waar hij eigenhandig deelnam aan het reddingswerk. Aan ieder, die iemand redde, loofde hij een beloning uit.

Maar hij deed meer: hij zond zijn lijfartsen naar het getroffen gebied, zorgde voor een aantal Haagse brandspuiten, ongeveer 400 werklieden en het eerst benodigde kapitaal.

Natuurlijk gaf de buskruitramp aanleiding tot talrijke poëtische uitbarstingen, die ten bate van de slachtoffers gedrukt werden. Ook brieven van en naar Leidenaars, die ons dicht bij het gebeurde en in de stemming van het rampzalige moment brengen, zijn bewaard gebleven.

In een van de gedrukte treurzangen vond ik een handschrift -helaas niet ondertekend- dat een impressie van het gebeurde geeft.

Zoo zat ik op den 12ⁿ Januarij 1807 in een kring mijner familie en vrienden te vreden, vrolijk aan de theetafel, wanneer circa kwartier over vier uren als door een zwaren bliksem in den tijd van één oogenblik, ons de ruiten der ramen, als

ook het houtwerk van dezelve in het aangezicht sloegen en alles van de tafel als wegveegde, present van geest, dacht ik de oorzaak hiervan op te sporen, in het onvoorzichtig afschieten van een pistool, mijne tante en ik waren de eenigste van zes personen die zich in het vertrek bevonden, die door de glazen gekwetst waren, het bloed stroomde van mijn aangezicht, en mijne tante was aan eene vinger gewond, /: wij zijn echter hier van beiden hersteld:/dadelijk was er een algemeen alarm hieraan huis onder de gevangenen, ook van hunne vertrekken waren alle de glazen verbrijzeld, ik merkte eene verwarring op straat, en zag de lucht met **eenen** ondoordringbaren damp bezet, thans vermoede ik een algemeen onheil, maar wist niet wat; mijn oom was op het **treurig** oogenblik niet thuis, en daar onze knecht alle tegenwoordigheid van geest verloren had, spoede ik mij voor de vertrekken der gevangenen, en dat ik door hun ontzettend geweld voor het uitbreken vreesde, zocht hun met een paar woorden gerust te stellen, en gebruikte alle mooglijke voorzorg, om hun eene uitkomst onmogelijk te maken, hiermede bezig zijnde, kwam juist mijn oom thuis, welke eene gewaande oorzaak voor waarheid was opgegeven en stelde de gevangenen hiermede in hunne onzekerheid gerust: intusschen had ik het bloeden van mijn aangezicht gestut en liep de deur uit, naar het huis van mijn patroon, met wien ik was afgesproken, tegen den avond te komen, ik vond de gansche straat met puin bedekt, en vond mijn patroon met zijne familie voor hun huis staan, het welk van achteren geheel was ingestort en zelfs de kamer waarin zij een oogenblik te voren hadden gezeten, - alleen één kabinet van Oostindisch hout, het welk eene meer dan gewone sterkte had, is het behoud van hun leven geweest, waarop de gevallen binten bleven rusten en hun dus een spoedige vlucht uit het vertrek toelieten, terwijl ik dus bij mijn patroon stond, begon ik pas het toneel der elende te bespeuren, naar het einde van de straat, eene korte afstand van het gesprongen schip, zag ik verwilderde, verbaasde en wanhopende menschen lopen, daar was het school van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en ook één Joden school, waar alle de kinderen onder de puinhopen bedolven lagen, naar dit toneel der afgrijselijkste verwoesting spoede ik mijne schreden en was zelfs getuige van het grootste onheil der aarde, hier stond ik zitterent, eene kille huivering bevong mijne leden, bij het aanschouwen van de neergevelde gebouwen, waaronder hulpeloze kinderen levendig begraven lagen en het kermen denzelven door het luchtruim weergalmde, hier ontmoete ik **eenen** vader met de wanhoop op het gelaat, die niet dan smartelijk grieven uitboezemde: O God! heeft immer den mensch de volheid des rampspoeds van zijne natuurgenoot gesmaakt, 200 was het hier! de echtgenoot zag zijne gade en zuigend kindje aan de borst harer **minne**, voor zijne voeten onder het gewigt der gebouwen neergestort en kon in de eerste oogenblikken, niets ter redding aanwenden, daar reuzenkrachten vereischt werden, tot het verwerpen der zware bonken puin: ik was slechts eene korte poos aanschouwer van zulke hartverscheurende tonelen, daar ik niets tot heil **konde** aanwenden,/: het was eerst ver in den avond toen men vele levenden en ook doden van onder de verwoeste huizen opdolf:/ en spoede mij terug naar het huis van mijn patroon, waar mijne tegenwoordigheid zeker niet nutteloos zou zijn; hier begon reeds brand te ontstaan, door het invallen van de turf en hout zolder boven de keuken, welke op het keukenvuur

afb. 1. De ontploffing, gezien vanaf hoek Rapenburg/Koeпоortsgracht. Kopergravure door J. Bemme (?). Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst. Foto C. W. Fock.

ter neder was gestort; zoo moest men bij het verwoestend ongeval noch de vernielende vlammen ontwaren - thans waren mijne pogingen om de aanzienlijke bezittingen zoo van mijn brave patroon als van anderen wiens goederen hij administreerde het geweld der vlammen te ontrukken en slaagde gelukkig hierin, wij raakten ook door allen ijver de brand meester, schoon hij eerst laat in den nacht uitgeblust wierd, mijn patroon had met zijn gezin 'snachts hun huis verlaten en ik had het toezicht over hetzelfde op mij genomen, ook van dit gehele huis staat niets dan eene ruïne.

Den Koning welke alhier 's avonds was aangekomen, kwam ook met een klein gevolg 's nachts in het huis van mijn patroon, informeerde zich met de uiterste deelneming naar bijzondere omstandigheden, ging van ons naar de ruïne van Professor Rau, alwaar verscheiden menschen hun leven geëindigd hadden, en vervoege zich vervolgens naar het Stadhuis, om met onze waardige stedelijke regering, de schoonste middelen tot heil der ongelukkigen te beramen, zoo als het publiek door de nieuwspapieren reeds verwittigd is. Den ganschen nacht zag ik het vervoeren van doden en gewonden op handbaren gelegen, en aldus naar het ziekenhuis brengen.

Den volgenden dag kon men pas den omvang der verwoesting beöogen, huijzen hoogte stond men op de puinhopen der gebouwen in het schoonste gedeelte dezer stad, de nog levenden eigenaren deszelven, die vierentwintig

uren te voren noch in overvloed leefden, stonden thans op hunne vernielde huizen, onder de onzekerheid, of men wel iets van onder de ruïne van hunne bezittingen zouden kunnen opgraven.

Professor **Rau** ging met een corps studenten met schoppen en graven in de handen, even als daggelders naar zijne gewezen woning om onder de puinhoppen te graven, de aanzienlijkste personen waren thans opzieners of arbeiders op de ruïnen.

De schrijver van dit stuk proza woont dus bij zijn oom, die kennelijk cipier van het Gravensteen is. In deze jaren is dit Johannes Martinus Pletterich, op 18 mei 1792 benoemd en in 1811 ontslagen. Hij was afkomstig uit Mecklenburg Schwerin en trouwde op 30 juni 1792 met de in Vlaardingen geboren Elisabeth Friderica Doorn van Doorn. In de Tafellijst der beschrijving over de Stad Leiden, een statistische beschrijving van de Leidse bevolking in 1808, komen als bewoners van het Gravensteen voor het echtpaar Pletterich met één kind, inwonend: C.F. Baunach, en de knecht van de gevangenis met vrouw en drie kinderen.

Vermoedelijk is de schrijver van bovenstaand relaas C.F. Baunach geweest, maar hoe de familierelatie met de gevangenvaarder en wat zijn beroep geweest is heb ik helaas niet kunnen achterhalen. Zijn verhaal geeft echter een goede indruk van een van de verschrikkelijkste episoden uit de Leidse geschiedenis.

GUSTAAF SCHLEGEL EN HET ALBUM VAN LEIDEN

door

R.E.O. Ekkart

In de loop van vier eeuwen hebben vele Leidse hoogleraren met meer of minder talent de tekenkunst beoefend. Onder hen vindt men ook de 19de-eeuwse professoren Hermann Schlegel en zijn zoon Gustaaf Schlegel, die respectievelijk als natuurhistoricus en sinoloog bekend geworden zijn.

Hermann Schlegel was in 1804 in de Duitse stad Altenburg geboren en na diverse omzwervingen in 1825 in Leiden terecht gekomen, waar hij in dienst kwam bij het Museum voor Natuurlijke Historie.¹ Dit museum was toen nog gevestigd aan het Rapenburg in het gebouw dat tegenwoordig fungeert als Rijksmuseum van Oudheden. Dankzij zijn wetenschappelijke aanleg verwierf Schlegel zich geleidelijk een reputatie als kenner van de natuurlijke historie. Een niet onbelangrijk hulpmiddel bij zijn werk vormde zijn tekentalent, dat hem in staat stelde bij alle mogelijke gelegenheden schetsen van dieren te maken; veel later gebruikte hij dit talent nog eens voor een geheel ander doel, namelijk voor de vervaardiging van een schetsontwerp voor een geheel nieuw Leids academiegebouw. Toen was hij al vele jaren directeur van het Museum voor Natuurlijke Historie, een functie die hij in 1858 aanvaardde, eerst onder het opperdirectoraat van Prof. Jan van der Hoeven, maar vanaf 1860 zelfstandig.³ Bij zijn benoeming tot directeur kreeg Schlegel tevens de titel van honorair hoogleraar. Tot zijn overlijden op 17 januari 1884 bleef Hermann Schlegel actief bezig met de bevordering van de bloei en reputatie van zijn museum, waaraan hij bijna zestig jaar verbonden is geweest.

Op 22 juni 1837 was de latere hoogleraar in het huwelijk getreden met Cornelia Buddingh, dochter van een predikant aan de Kaag. Aanvankelijk woonde het jonge paar aan de Langebrug, waar in 1838 een dochter Cecilia geboren werd, maar kort daarna verhuisden Schlegel en zijn vrouw naar een huis op de Maredijk, toen nog behorend tot de gemeente Oegstgeest. Daar werden drie zonen geboren: Gustaaf in 1840, Rudolf in 1842 (reeds in 1844 overleden) en Leander, die later een bekend musicus werd, in 1844. In laatstgenoemd jaar kocht Hermann Schlegel een huis op de Vliet, waar hij zijn verdere leven gewoond heeft. In dit later afgebroken huis heeft Gustaaf

Schlegel het grootste deel van zijn jeugd doorgebracht. Zijn belangstelling ging aanvankelijk uit naar een artistieke loopbaan; zelf schreef hij daar later over:

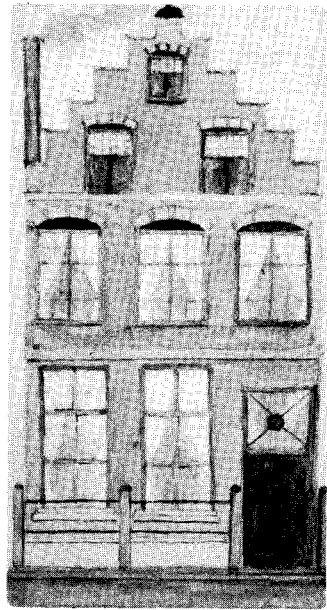
“Ik zelf, die van mijn’ vader het talent voor de teekenkunst geërfd had, wilde schilder worden, maar destijds was de schilderkunst eene broodelooze kunst, en mijn vader kon niet voorzien, dat dertig jaren later die kunst weder eene der best betaalde zoude worden. Hoe ongaarne dan ook, moest ik van mijn levensplan afzien, en eene wetenschappelijke carrière kiezen.”⁴

De voorbereidingen voor die wetenschappelijke carrière verrichtte de jonge Schlegel onder leiding van Johann Joseph Hoffmann (1805-1878), die sinds 1855 als honorair hoogleraar aan de Leidse Universiteit verbonden was; van hem kreeg Gustaaf lessen in de sinologie en japanologie.⁵ In 1857 ging de toen 17-jarige toekomstige sinoloog als ambtenaar naar Nederlands-Indië, vanwaar hij meteen werd uitgezonden naar China om zich daar te bekwamen in de kennis der plaatselijke dialecten. Van 1862 tot 1872 was Schlegel als tolk werkzaam bij het Hooggerechtshof te Batavia, een functie die hij om gezondheidsredenen moest neerleggen. Na zijn terugkeer in Nederland werd hij belast met de opleiding van tolken in de Chinese taal, waarbij hij in 1875 de titel van hoogleraar verkreeg. Bij de invoering van de nieuwe wet op het hoger onderwijs in 1877 werd hij de eerste hoogleraar in de Chinese taal- en letterkunde. Als docent en wetenschapsbeoefenaar heeft Schlegel in de volgende decennia veel werk verzet; van zijn hand verschenen honderden publikaties, waaronder een Chinees woordenboek. De ziekte die hem al in 1872 verhinderd had zijn werkzaamheden in Batavia voort te zetten, dwong hem in 1899 zijn activiteiten vrijwel stil te leggen. Na een lange lijdensweg overleed Gustaaf Schlegel op 15 oktober 1903 op 63-jarige leeftijd.

In particulier bezit bevindt zich een klein albumpje met twaalf tekeningen op visitekaartformaat. Op de omslag is vermeld:

Album von Leiden
Seiner lieben Grossmutter zum Geburtstag
23 September

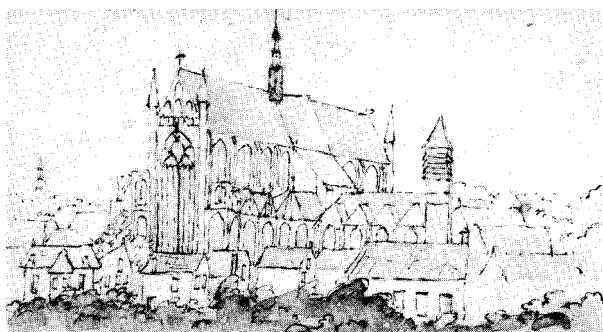
De tekeningetjes die stadsgezichten en landschappen uit Leiden en omgeving weergeven, zijn alle aan de achterzijde geannoteerd en twee van die bijschriften maken duidelijk dat we de maker ervan in de familie Schlegel moeten zoeken. Eén blaadje geeft namelijk een afbeelding van het “Schlegel Haus zu Leiden”, een tweede van “Die Kaag, Geburtsort von

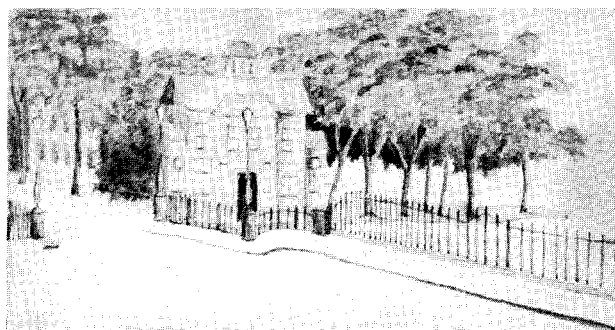
afb. 1. “Schlegel Haus zu Leiden”.

Comelia Schlegel, geb. Buddingh”. Aangezien we het albumpje, zoals uit de afbeeldingen blijkt, mogen dateren in de eerste helft van de jaren vijftig van de 19de eeuw, is het duidelijk dat de tekenaar één van de zonen van Hermann Schlegel en Cornelia Buddingh moet zijn geweest. In verband met diens bijzondere voorliefde voor de tekenkunst en het feit dat zijn broer Leander toen nog wel erg jong was, kan worden geconcludeerd dat de in 1840 geboren Gustaaf de maker ervan was en zijn Duitse grootmoeder van vaderszijde, Johanna Rosina Seiler, degene die het album ter gelegenheid van haar verjaardag van hem kreeg. Dit alles is geheel in overeenstemming met de stijl van de tekeningetjes, die voor het merendeel bijzonder aardig zijn, maar een jeugdige en nog onvoldoende geoefende hand verraden.

Van de twaalf blaadjes geven er vijf plaatsen in de stad of langs de rand van de stad weer. Eén ervan is de al genoemde afbeelding van het huis van de familie Schlegel aan de Vliet, een alleraardigst trapgeveltje, waarvan geen andere afbeeldingen bekend zijn (afb. 1). Verder zien we een gezicht op de

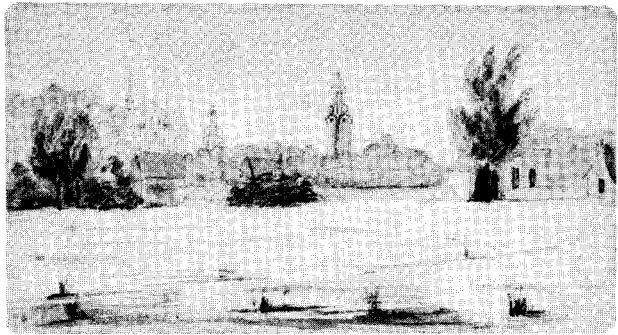
afb. 2. “Die St. Pancratius-Kirche von den Zinnen d. Burg zu Leiden aus gesehen”.

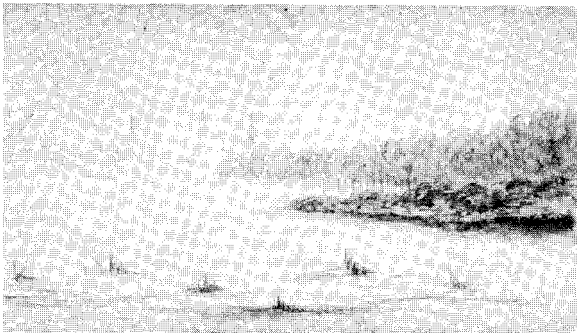
afb. 3 “Die Haager Chaussée, vor Leiden”.

Hooglandse Kerk vanaf de Burcht (afb. 2)⁷, de Haagweg nabij de Witte Singel (afb. 3), Hortus Botanicus en Academiegebouw van over de Witte Singel gezien (afb. 4) en een wat vaag profiel van de stad vanuit het oosten (afb. 5). De zeven andere blaadjes geven beelden uit de omgeving van Leiden, namelijk een gezicht op Rijnsburg (afb. 6), het huis Oud-Poelgeest in Oegstgeest (afb. 7), de ruïnes van Teylingen (afb. 8) en Dever (afb. 9), de duinen bij Noordwijk (afb. 10), het al genoemde gezicht op de Kaag (afb. 11) en ten slotte een kijkje op het Haarlemmermeer vanaf het gemaal Leeghwater (afb. 12).

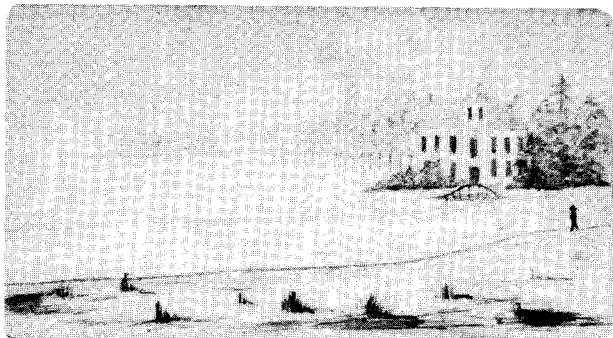
De laatstgenoemde tekening maakt het mogelijk het albumpje te dateren. In 1848 was de droogmaking van de Haarlemmermeer begonnen, een werk dat in 1852 zover voltooid was dat het meer verdwenen was en de pas

afb. 4. "Leiden, v. Westen aus gesehen".

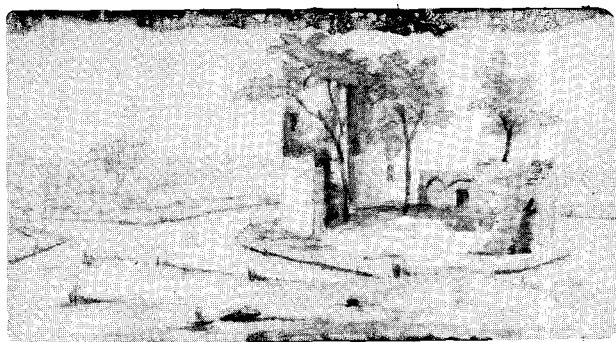
afb. 5. "Leiden, v. Osten aus gesehen".

afb. 6. "Wohnhaus Boerhave's bei Leiden".

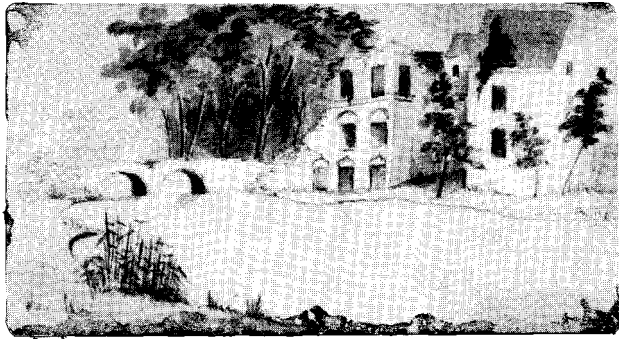

afb. 7. “Ansicht vom Dorfe Rijnsburg, Wohnplatz Spinoza’s”.

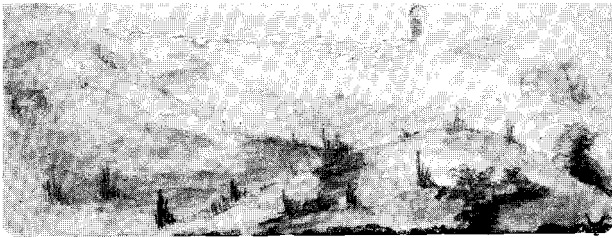

afb. 8. “Ruine Teylingen, bei Leiden”.

in 1855 voltooide verdere afwatering van het grotendeels drooggevalen gebied kon beginnen. De tekening van Gustaaf Schlegel, waarop grote delen van het gebied droog liggen en gedeeltelijk al wat begroeid zijn, wijst op een datering omstreeks 1852/1853, toen de jeugdige tekenaar een twaalf à dertien jaar oud was. Op een zelfde datering wijst de afbeelding van de ruïne van Dever (afb. 9). In 1848 had de bekende instorting van een deel van het huis plaats gevonden, een toestand die in datzelfde jaar door een aantal kunstenaars is vereeuwigd.⁶ Uit de na 1848 volgende jaren is er niet zo’n rijk beeldmateriaal, maar Schlegels tekeningetje laat duidelijk een iets latere fase zien, waarin de verdergaande verwaarlozing een nog iets sterkere aftakeling had veroorzaakt.

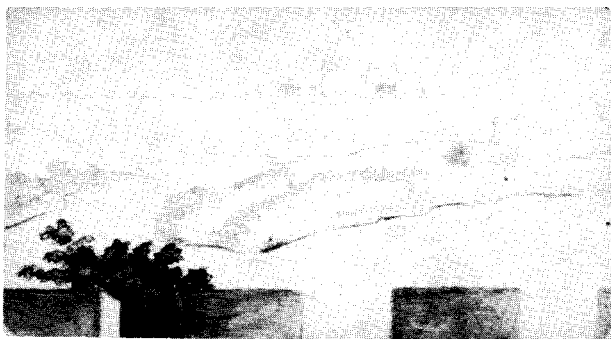
afb. 9. "Ruïne Deventer lees Dever, bei Lisse (Ungegend Leidens)".

afb. 70. "Seeansicht bij Noordwijk (2 St.v. Leiden)".

afb. 77. "Die Kaag, Geburtsort von Cornelia Schlegel, geb. Buddingh".

afb. 72. "Ansicht der Gewässer u. Inseln am Haarlemmer Meer, von den Zinnen der Leeghwater aus gesehen".

Zo blijken Schlegels bescheiden tekeningen, ondanks een zekere onbeholpenheid, soms ook een documentaire waarde te bezitten, daar zij bepaalde gebouwen weergeven in een verder niet afgebeelde toestand of vanuit een andere hoek dan gebruikelijk is. Daardoor heeft de latere hoogleraar een bescheiden bijdrage geleverd aan ons beeld van Leiden en omstreken in het midden van de 19de eeuw.

AANTEKENINGEN

1. Zie over hem vooral "Levensschets van Hermann Schlegel" (aangeboden door Dr. G. Schlegel), *Jaarboek Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, 1884, p.1-97.
2. Cat. *Universiteit en Architectuur. Ontwerpen ten behoeve van de Leidse Universiteit 1600-1900*, Leiden 1979, nr. 75.
3. Zie ook A. Gijzen, *'s Rijks Museum van Natuurlijke Historie 1820-1975*, Leiden 1938.
4. Zie de in noot 1 genoemde levensschets, p. 41.
5. H. Kamerlingh Onnes, "Verslag van de lotgevallen der Universiteit in het afgelopen jaar, uitgebracht den 19den September 1904", *Jaarboek der Rijks-Universiteit 1903-1904*, p. 36-38.
6. Tot 1975 in de verzameling J. de Koning te Leiden.
7. Terwijl de overige tekeningen vooral in waterverf zijn opgezet is in dit blaadje in sterke mate gebruik gemaakt van de pen. De blaadjes meten 44 x 81 mm.
8. Vgl. A.M. Hulkenberg, *Het Huis Dever te Lisse*, Zaltbommel 1966, p. 255-257.

EEN LEIDSE MOLENBOUWER WIST IETS VAN AERODYNAMICA

door

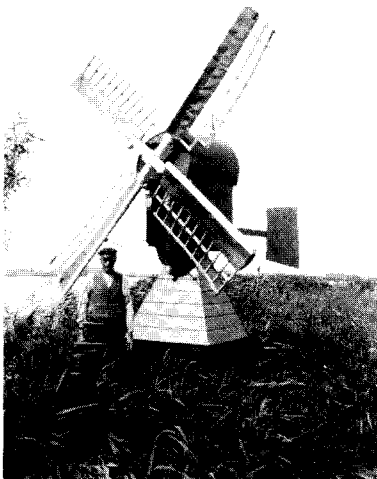
P.J. van der Zanden

De twintigste eeuw is pas enkele jaren oud. Bij de korenmolen van Vellekoop te Hazerswoude (Dorp) rijdt de brik voor van boer Van Beek om het gemalen graan af te halen. Als vader Van Beek naar binnen gaat, blijven op de bok het zesjarig dochttertje Margje en haar één jaarjongere broertje achter. Een voorbijkomende kwajongen roept voor de grap “vort peerd” en het paard, gehoorzaam, zet zich in draf. Het jongetje raakt in paniek en huult hard. Het meisje is laconieker en ziet wel wat er van zal komen. Niettemin zijn de twee kinderen op de onbestuurde brik in gevaar. Vader Van Beek hoort het schreien van zijn zoon en schiet uit de klompen. Maar nog eerder er bij is de jeugdige zwager van Vellekoop, Henk Verheul. Bliksemsnel heeft hij de brik ingehaald, het paard bij het bit gegrepen en tot stilstand gebracht. De kinderen zijn gered.

Twintig jaar later. Redder Henk Verheul is Vellekoop opgevolgd als mulder op de korenmolen en Margje, in de wandeling “Mas”, van Beek is getrouwd... met een molenbouwer, Adrianus Jan Dekker.

Deze jongeman wordt de hoofdpersoon van ons verhaal. Geboren te Hazerswoude in 1892 als zoon van Jan Dekker, eveneens molenbouwer, is hij met hart en ziel verknocht aan de Hollandse molen. Als elf jarige wordt hij door zijn vader meegenomen, als deze bezig is met de herbouw van de ondermolen met rietbedekking in de Driemanspolder bij Leidsendam. Vader Dekker is zijn tijd ver vooruit met zijn standpunt dat het afbreken van een molen een onvergeeflijke daad is. De zoon brengt dit principe in de praktijk door het zoeken naar een beter rendement. De oude molens met hun zware vierkante wiekbalken, hun windborden en windzomen onder-vonden een stevige weerstand bij het draaien en kwamen pas bij een macht wind in beweging. Stoom en elektriciteit als energieleveranciers zijn in opmars en lijken het pleit te gaan winnen. Maar de Dekkers blijven trouw aan de wind als energiebron, al staan zij daarin vrijwel alleen.

De jonge Dekker is als opgroeiende jongen al aan het experimenteren met andere wiekvormen, vijzels om het water omhoog te brengen en rollagers op de draaiende delen. Als 17-jarige ontwerpt en bouwt hij een z.g.

afb. 1. Verdekkerde “aanbrenge?” op het eiland Faljeril, De Kaag. Foto A. Bicker Caarten.

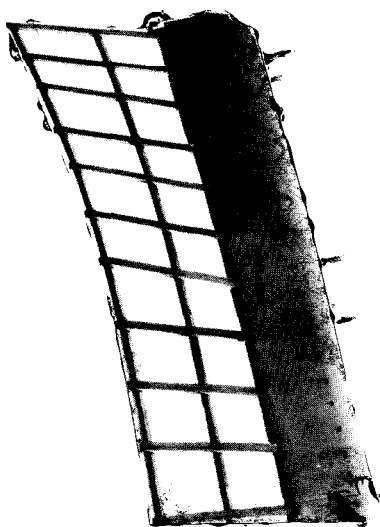

afb. 2. De lattenzager op de loods van de firma Dekker te Hazerswoude, 1973.

“lattenzagertje”, een houtzaag-wip-baliemolen, ongeveer op halve grootte van de reeds genoemde koren-balie-molen te Hazerswoude. Als windvaan prijkt erop de molenbouwer met zijn spanzaag. De oude Jan zou er model voor gestaan kunnen hebben.

De molen komt te staan op de werkplaats van de firma Dekker te Hazerswoude en functioneert voortreffelijk! In de mobilisatiejaren tussen ‘14 en ‘18 is het eens een tijd lang windstil. Op een nacht gaat het plotseling waaien. Adriaan en zijn broer Wim schieten het bed uit en gaan aan de slag. Als de knechts ‘s morgens komen kijken zij hun ogen uit; 2000 broeikasramen zijn van gleuven voorzien. Na de eerste wereldoorlog wordt er steeds meer elektrisch gezaagd. De molen komt in verval en Adriaan is inmiddels getrouwd en heeft het bedrijf verlaten. In 1937 komt het zelfs zover, dat de roeden moeten worden verwijderd wegens gevaar van neerstorten.

Dank zij de inspanning van de heer Bicker Caarten, die bij vele molenvrienden geld los weet te peuten, wordt de lattenzager gerestaureerd. Hoe verstandig dat is geweest, blijkt pas zeven jaar later: dan moet het lattenzagertje weer in actie komen, als de stroom door de bezetter afgeknepen is. Het bewijst onschatbare diensten!

*afb. 3. Een “verdekkerde” wiek. Foto
P.J. van der Zanden.*

Op dit molentje past Adriaan Dekker het resultaat van zijn experimenten al toe. Hij bekleedt de roeden met zinken platen (later gebruikt hij aluminium) in een aerodynamisch aangepast, dus gestroomlijnd profiel. De windborden en windzoom vervallen. De hekken blijven gehandhaafd en kunnen als vanouds met zeilen bekleed worden. Het uiterlijk van de molen wordt daardoor niet ingrijpend veranderd. Zo, met “Dekkerwieken” uitgerust, reageert de molen al snel op weinig wind.

De vinding trekt de aandacht in de molenwereld. De molen in het Rietveld te Hazerswoude krijgt Dekkerwieken en er volgen er meer. Het “verdekken” van molens wordt een bekend begrip. En is het nog.

Er is één “maar”: het zware werkpaard wordt een raspaard en vereist meer aandacht van de molenaar. Maar het rendement wordt aanzienlijk verhoogd.

Als de Vereniging “De Hollandsche Molen” kort na de oprichting een prijsvraag uitschrijft ter verbetering van het systeem, zendt Dekker zijn vinding natuurlijk in. Merkwaardig: hij krijgt geen prijs. Maar in de praktijk krijgt hij volop gelijk. In Rijnland alleen krijgen meer dan dertig molens Dekkerwieken. Maar ook over de grenzen trekt de vinding de aandacht.

Op de korenmolen van Ghistel (West Vlaanderen) zit een gedenksteen.
Daarop kan men lezen:

VERDEKKERD 'K ZAL DRAAIEN
HOE WEINIG 'T MAG WAAIEN

Een ander opschrift, op een korenmolen bij Nijmegen, luidt:

1	9
DE WITTE MOLEN IS MIJN NAAM	
EEUWIG MAAL IK NU VOORTAAN	
WANT VERDEKKERD DOE IK MIJN WERK	
EN IN STORM STA IK STERK	
3	3

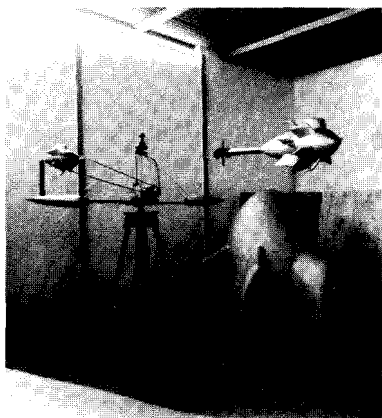
De derde korenmolen is ons reeds bekend uit het begin van dit verhaal: de wipkorenmolen te Hazerswoude. Acht jaar heeft die stilgestaan, als Dekker hem onderhanden neemt. Na de verdekking heet de molen "Nieuw Leven", en Henk Verheul kan er een beter rendement uit halen!

Maar ook kleine molentjes, z.g. aanbrengertjes en speelmolentjes, waarmee overigens niet alleen gespeeld wordt, maar die ook een functie hebben, zoals het draaien van hout en het schrappen van aardappelen, krijgen stroomlijnwieken. Erg plezierig blijkt dit te zijn in de laatste oorlogsjaren, als elektriciteit en gas afgesloten worden en deze molentjes genoeg energie blijken te kunnen leveren voor kleinbedrijf en/of huishouden. De wind is immers "vrij"!

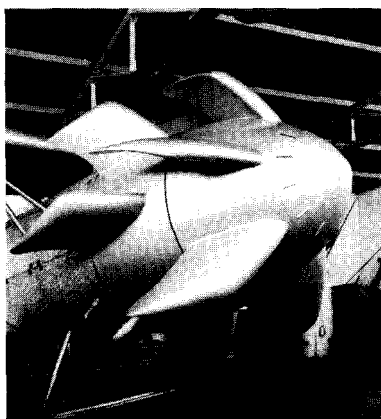
Maar de grootste voldoening voor de uitvinder moet wel geweest zijn, als men besluit om de oude, gedeeltelijk afgebroken molen van de Veenpolder te Woubrugge, gelegen aan de Wijde Aa, waarin al jaren een motor het werk gedaan heeft, opnieuw op te bouwen volgens het Dekker-systeem. In 1934 wordt deze molen in aanwezigheid van vele hoge heren, feestelijk in gebruik gesteld.

Dekker is dan al vanaf 1927 drager van de erepenning der Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel en daarmee is hij in goed gezelschap: deze medaille wordt maar heel zuinigjes uitgereikt; tussen 1900 en 1952 aan Anthonie Fokker, Anton Philips en... Adrianus Jan Dekker. Hij draagt deze medaille..... in zijn borstzakje. Als hij eens een windwatermolen inspecteert en zich vooroverbuigt glijdt de penning uit het zakje, komt in de draaiende vijzel terecht en wordt nooit meer teruggevonden.

Het zou te ver voeren, wanneer wij alle verbeteringen, die Dekker uitdenkt, moeten beschrijven. Van veel belang zijn ook de rollagers, die hij plaatst op wiekenassen en de assen van de vijzels bij watermolens. Naast zijn Dekkerwiek helpen deze vindingen mee om het rendement aanzienlijk te verhogen en een aantal malen geeft de verbetering zelfs de doorslag,

afb. 4. Links: het eerste model, met enkele krans en naaimachinemotor. Rechts boven: het tweede model met dubbele krans. Rechtsonder: de eerste enkele Dekkerpropellor.

afb. 5. De dubbele Dekkerpropellor op de CI.

wanneer de onrendabele molen dreigt te verdwijnen. Terecht kent de Vereniging "De Hollandsche Molen" in 1939 hem dan ook het certificaat van verdienste toe. Het systeem Dekker tot verbetering van Hollandse windmolens is gepatenteerd onder Nederlands Octrooi no. 24753.

Dekkers inventieve brein blijft werkzaam. Het zijn waarschijnlijk wel de beschreven oorlogsomstandigheden geweest, die hem deden nadenken over de mogelijkheid van energiewinning door windmolens. Hij beseft hoe kwetsbaar men is, als men zich moet verlaten op elders geaccumuleerde energie, die - dat merken wij vandaag de dag maar al te goed, - niet onuitputtelijk is. Maar wind is er altijd volop in ons lage landje! Hij krijgt een enthousiast medestander in Dr. P.G. Knibbe, secretaris van de Kamer van Koophandel te Leiden en lid van Gedeputeerde Staten van Zuid Holland, die zich beijvert door aan ministers en kamerleden uitgebreide verslagen te sturen met als onderwerp: elektriciteit uit windkracht. Het is dan inmiddels wel 1952 en er wordt niet zo erg naar hem geluisterd. Er is immers nog volop olie en gas blijkt in onvoorstelbare hoeveelheden in de Nederlandse bodem te zitten. Het kan niet op! Vandaag zou er misschien beter geluisterd zijn. De direkte aanleiding was overigens wel een zinsnede uit de begroting voor 1952 van het ministerie van Economische Zaken, waarin het voornemen geuit wordt om de bestaande molens in te schakelen bij de opwekking

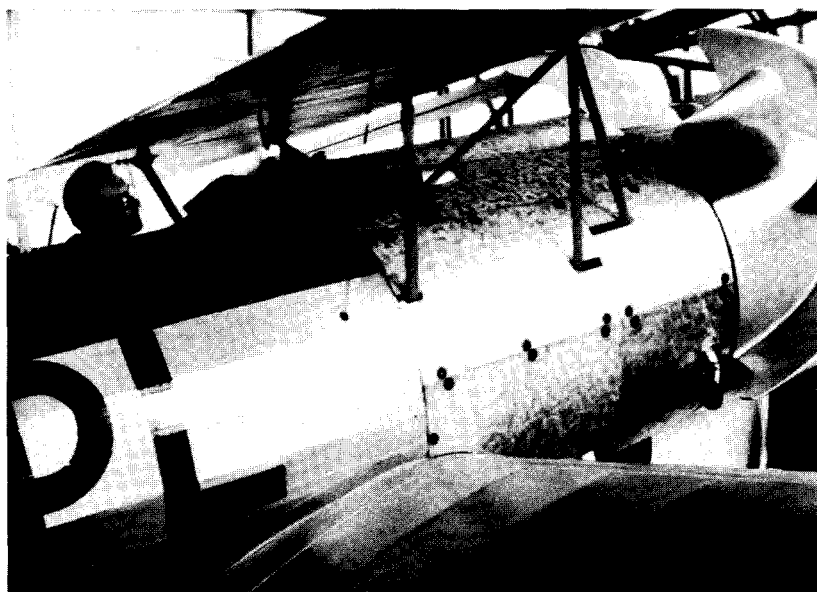
van elektrische energie. Het blijft bij een voornemen.

Maar ons verhaal is daarmee nog niet af. Dekker is goed bevriend met Anthonie Fokker, die als rechtgeaard Hollander van molens houdt en Dekkers werk bewondert. Op een goede (of misschien wel kwade) dag vraagt hij Dekker of hij eens wil nadenken over de vliegtuigpropellor. Het is in de vliegwereld bekend, dat het rendement daarvan bepaald niet optimaal is. Dekker zou Dekker niet zijn, als deze vraag hem niet in hevige mate intrigeerde. Hij piekert erover, duikt in de literatuur, kortom, het boeit hem. En dan plots, daagt het voor hem. Hij heeft, tijdens een treinreis, de meeuwen geobserveerd die naast de trein zweven en zonder merkbare inspanning niet alleen in de lucht blijven, maar ook de slipstroom van de trein optimaal weten te benutten. Hij heeft gezien, hoe de vogels tijdens het zweven de vleugels minimaal van stand en vorm doen veranderen en komt de huiskamer in de Leidse Roodborststraat binnenvallen met de kreet "Moeder, nu weet ik het."

Dan ontwerpt hij de Dekkerpropellor. Die bestaat uit een metalen krans met daarop zes sterk verkorte vogelvleugels, eigenlijk meer op vinnen gelijkend. En al gauw draait in de huiskamer aan de Roodborststraat – en die is niet groot – een modelletje, aangedreven door een naaimachinemotor met, zoals een van de Dekkerkinderen het uitdrukt, een akelige snelheid. Dit model wordt nog verbeterd, door achter de krans een tweede te zetten, eveneens voorzien van wieken of schoepen, hoe men het noemen wil. Het effect hiervan is nog groter en wat vooral opvalt is, dat het geval, met grote snelheid draaiend aan het eind van een horizontale lat en de kamer onveilig makend, geen wervelingen veroorzaakt; de gordijnen komen niet in beweging.

Fokker is enthousiast en weet zelfs minister-president Colijn te interesseren. Maar de regering gaat niet over één nacht ijs en wil wel graag rapporten zien van onafhankelijke deskundigen. Dan begint er een onafzienbare lijdensweg voor Dekker. Om een succesvol uitvinder te zijn moet men naast inventief ook een sterke doorzetter zijn. Maar tevens een goede diplomaat en liefst nog een handige zakenman. De eerste twee eigenschappen bezit Dekker in hoge mate, de laatste twee minder. Proeven op verschillende plaatsen in den lande leveren niet het verwachte resultaat op. Maar Adriaan Dekker zet door en neemt zelf windtunnelproeven in een loods van de firma Monhemius aan de Zoeterwoudseweg te Leiden met assistentie van drie ingenieurs. Het resultaat daarvan is duidelijk positief.

Dank zij dit doorzetten krijgt men de beschikking over een oude Fokker C 1 van de luchtmacht en dit vliegtuig wordt op Ypenburg omgebouwd en voorzien van een Dekkerpropellor van gietijzer. Met deze, door de ombouw loodzwaar geworden machine, worden startproeven genomen op

afb. 6. Adriaan Dekker in de Fokker CI met Dekkerstuwer. Foto P. v.d. Meer, Leiden.

Ypenburg met aan de volant de reserve sergeant-vlieger Jägers van de Nederlandse luchtmacht. Startproeven, want opstijgen is door de luchtvaartautoriteiten in verband met de onbekende stuwkracht van de propeller streng verboden. Het zware geval blijkt na een korte start al de neiging te hebben zich in de lucht te verheffen.

En dan . . . is het 10 mei 1940. Ypenburg wordt gebombardeerd. Maar, de loods met de C 1 blijft gespaard. Dinsdag 15 mei 1940 capituleert Nederland. Vrijdag 18 mei staat de Fokker op een trailer, richting oostgrens. Wat er daarna met het vliegtuig gebeurt, is grotendeels in nevelen gehuld en aanleiding tot sensationele verhalen; het eerste vliegtuig dat in Duitsland de lucht ingaat stort kort na de start neer. De piloot blijkt zijn nek gebroken te hebben. Mogelijk het gevolg van de enorme versnelling kort na de start? Vast staat, dat in 1940 proeven zijn genomen op het vliegveld Adlershof bij Berlijn. Geruchten willen, dat de Duitsers na de ommekeer in de oorlog de Fokker vernietigd hebben uit angst, dat het de Russen in handen zou vallen.

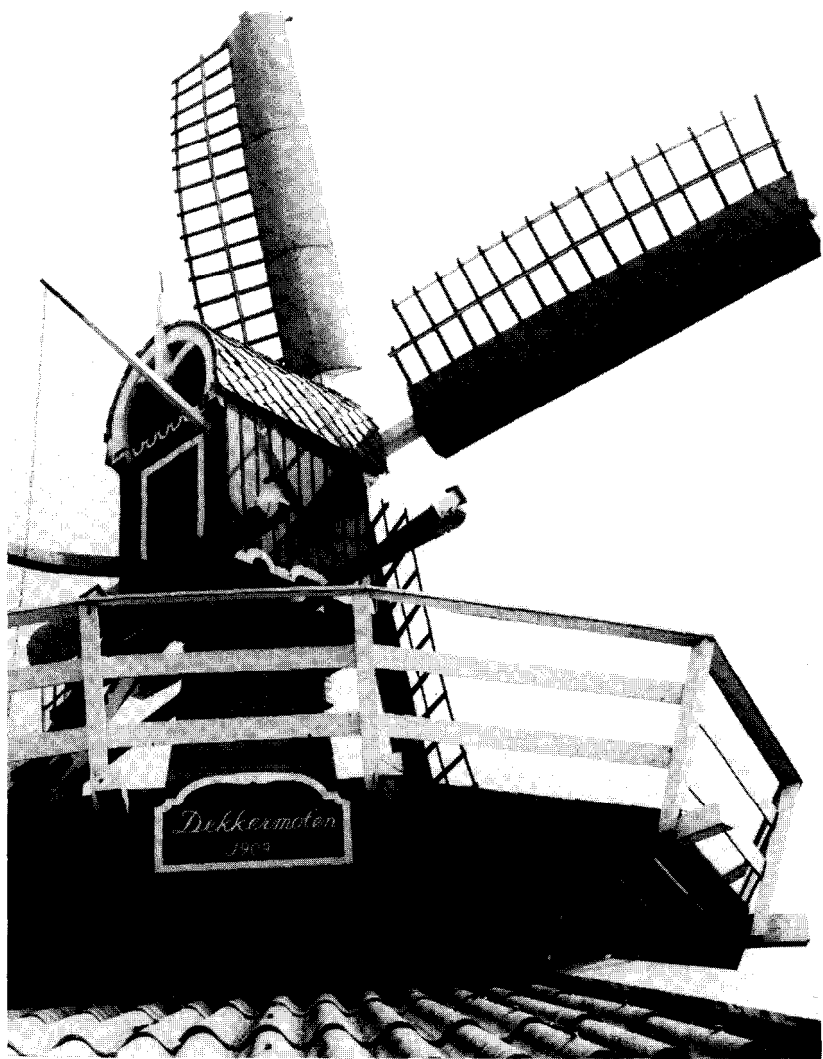
Adriaan Dekker behoudt ook na 1945 geloof in zijn vinding. Hij ziet zijn ontwerp als een universele stuwer. Hij experimenteert met de Dekker-

stuwer op boten, maar denkt ook aan de toepassing als stofzuigermotor en ventilator. Dit laatste zou daadwerkelijk toegepast zijn in straalvliegtuigen, waar Dekkerschoepen zorgen voor luchtverversing op grote hoogte.

En zie: in de zomer van 1981 brengt het *Interavia Magazine* een sensationeel “nieuwje”: NASA, Lockheed en Hamilton Standard werken aan de ontwikkeling van een nieuwe propellor, die op het eerste gezicht sprekend lijkt op de prop van Dekker. Laten wij het als een bewijs zien dat het idee goed was. Ergens in de stoffige archieven van de octrooiraad moet nog te vinden zijn het patent nr. 35918, verleend op 7 april 1933.

Adrianus Jan Dekker overlijdt op 2 november 1963, een gedesillusioneerde man. Maar wie weet? Wellicht krijgt hij, in deze tijd, waarin de energiebronnen dreigen uitgeput te raken, nog eens – zij het posthuum – gelijk met zijn devies: de natuur staat model! Zijn grootste levenswerk, de vele verdekerde molens zullen, hoe het zij, nog tot in lengte van dagen blijven draaien. En ergens staat voor hem een bescheiden, maar passend monument: het lattenzagertje, dat hij als jongen bouwde. Na zijn overlijden moet de loods van de firma Dekker te Hazerswoude plaats maken voor een winkelcentrum. En, **inplaats** dat men zo slim is de molen te behouden als blikvanger voor dit zakelijk gedoe, laat men hem rustig vertrekken. Zwager Van Beek, ook molenbouwer, weet er de hand op te leggen en plaatst hem op zijn werkplaats te Rijnsaterwoude, aan de **Herenweg** 38. Ter nagedachtenis aan zijn zwager noemt hij hem “Dekkermolen”.

Van Beek wordt opgevolgd door Arie Verheij. Die heeft zijn handen vol als een van de twee nog actieve molenbouwers in Zuid-Holland met het onderhoud van de 200 molens in onze provincie. Hij laat het dus aan zijn elfjarige zoon Michel over ons de weg te wijzen door de loods naar de stelling. Als wij de knaap vragen wat hij wil worden, zegt hij: “**molenbouwer**”. Wij menen, dat deze belofte voor de toekomst de grootste voldoening geweest zou zijn voor Adriaan Jan Dekker.

afb. 7. De lattenzager, nu met de ere naam "Dekkermolen", in 1980. Foto P.J. van der Zanden.

AANTEKENINGEN

Dank moet gebracht worden aan A. Bicker Caarten te Meppel, die zo vriendelijk was commentaar te leveren op het molenverhaal, aan Ing. G.H. Berenschot van de afd. Luchtvaart en Ruimtevaarttechniek van de T.H. Delft, die het luchtvaartrelaas kritisch bekeek, en vooral aan Mas Dekker-van Beek thans 86 jaar -, die, met een bijzonder goed geheugen gezegend, met dezelfde laconieke humor van 80 jaar geleden het verleden deed herleven.

Als literatuur werd gebruikt:

A. Bicker Caarten, *Molenleven in Rijnland*, Leiden 1946

A.J. Dekker en P.G. Knibbe, *Energie uit de wind door Dekker Supermolens*. Bijlage van een adres aan de minister van Economische Zaken en enkele Tweede Kamer-fracties, d.d. 26.9.1952. *Cockpit*, januari 1970.

Interavia Magazine, zomer 1981.

Krantenknipsels en door A.J. Dekker geschreven rapporten, beschikbaar gesteld door mevrouw M. Dekker-van Beek.

DE VLIET EN DE WEDDEN DAARIN

door

G. 't Hart

Wie zich verwondert over deze titel en vooral ietwat vreemd aankijkt tegen het woord “wedden”, moge bedenken, dat vijfhonderd jaar geleden de Vliet, vooral tussen Leiden en Leidschendam, vele ondiepten vertoonde. Het woord “wedden” is een substantivering van het begrip “waden”. De bewoners/aangelanden aan de Vliet waadden eenvoudig door het water, waar dat mogelijk was, wanneer zij aan de overkant moesten zijn. Het zal ieder duidelijk zijn, dat een dergelijke natte wandeling al zeer lange tijd niet meer mogelijk is, na de kanalisering en de verbreding van de Vliet, die gepaard ging met uitdiepingen. Onderzoek heeft aangetoond dat vijf eeuwen geleden de stroom, die nu langs Voorschoten kabbelt, ten eerste veel smaller was dan thans en ten tweede veel ondieper. De breedte bedroeg doorgaans 18 voet, dat is ongeveer 5.65 m, en de diepte was vaak niet meer dan circa 1.20 m. Daar de veehouders meestal hun landen aan de oostzijde van de Vliet hadden, zoals in de eerste decennia van de 20ste eeuw ook nog voorkwam, konden zij in vroeger tijd heel gemakkelijk hun vee dwars door het water drijven, waarin vooral in de vaart tussen Leiden en Leidschendam, zeker 25 tot 30 ondiepten of wedden voorkwamen, die de naam droegen van de aangelande boer, die er gebruik van maakte.

Wie zich afvraagt, hoe dat mogelijk was met de handelsscheepvaart en hoe dat te rijmen viel met het toezicht van het hoogheemraadschap van Rijnland op het boezemwater, ziet weinig van het historisch perspectief. Rijnland immers bewaakte de peilbeheersing en de afwatering van de verschillende polders langs de Vliet en daarachter en ging de verondieping tegen. De polders rondom Voorschoten en Veur hadden destijds een lage waterstand en de handelsscheepvaart viel zeker niet onder de zorg van dijkgraaf en hoogheemraden. Wanneer de afwatering op de Rijn en zo noordwaarts naar Spaarndam redelijk goed was en de wedden of ondiepten in de Vliet geen afbreuk deden aan de lozing liet het college van Rijnland de zaak op zijn beloop. Dijkgraaf en hoogheemraden zouden eerst in het geweer komen als de afwatering te wensen zou overlaten. Maar in de loop van de 16de eeuw werd Rijnland door de stadsregering van Leiden onder druk gezet om maatregelen tegen de wedden in de Vliet te nemen, want de scheepvaart ondervond aanzienlijke hinder van de ondiepten en wedden,

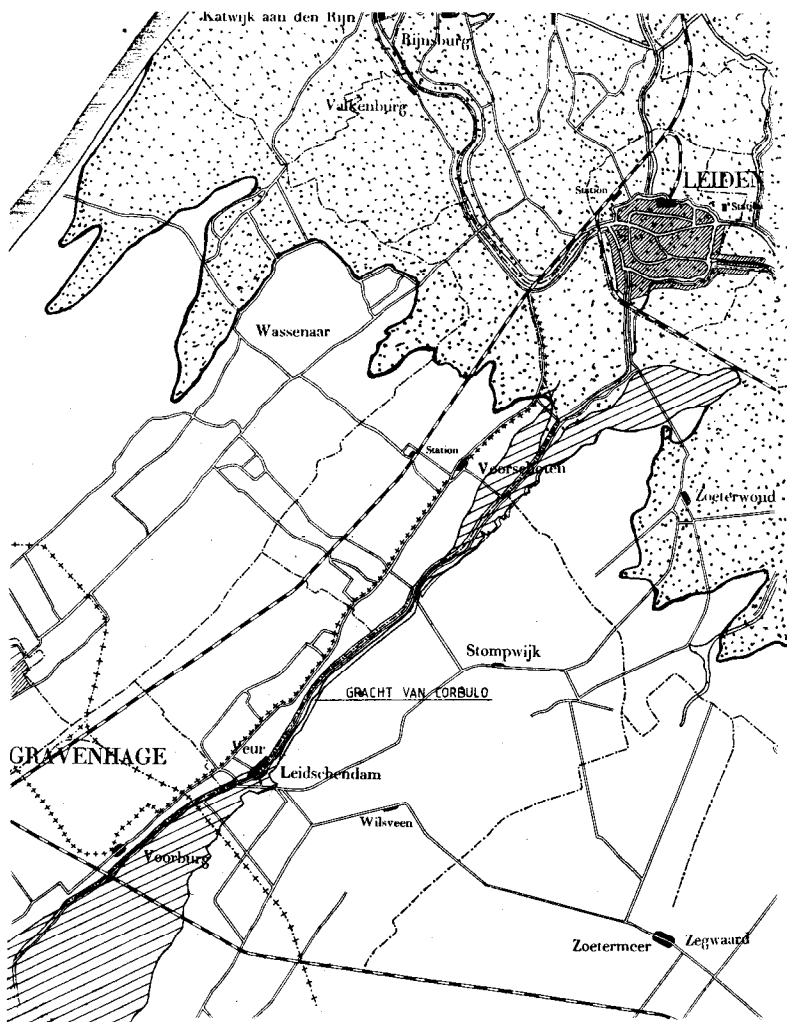
die de vaart tussen Leiden en Leidschendam vaak stremden. Bovendien werden de handelsschepen groter en vooral in de zomer, als de waterstand soms zeer laag was, werd de vaart bijna geblokkeerd als er weer enige schuilen op die wedden vastliepen. Daar de verondieping van de Vliet ook langs natuurlijke weg doorging, zoals in alle boezemwateren, vond Rijnlands college het toch wel geraden om een keur tegen de wedden af te kondigen. Wij laten de bekende secretaris van Leiden, Jan van Hout, aan het woord, die in 1604 een verslag schreef van de onderhandelingen tussen burgemeesters van Leiden en de schouten van Voorschoten, Stompwijk en Zoeterwoude met hun ambachtsbewaarders. De puntige stijl van Van Hout is waard om te worden vastgelegd.

Zij kwamen samen “omme mitten anderen te treden in minlijke vruntlicke conferentie bij wat bequaemste wegen en middelen sal connen werden voorsien opte voorgevallen clachten ten opzicht van de ondiepten in de Vliet bevonden/ niet alleen voor denjegenwoordigen tijt/ mer ooc tot mijdinge van alle toecomende clachten/ op dat alle questien, geschillen ende rechtvorderingen/ die andersins hier uyt notelicken mosten ontstaen/ mochten blijven verhoet. Op welcke vergaderinge van wegen burgemeesteren geopent es: Ten eersten dat hoewel den voorn. Burgemeesteren zeer wel bewust was, dat bij de heeren dijcgrave ende hogeheemraden van Rijnlandt verscheijden keuren waren gemaect opt diepmaecken van de gemeene vaert genaemt de Vliet, namentlicken upten 26e Septembris des jaers XV C XLV (1545)/ van gelijcken opten 5en July des jaers XV C XLVIII (1548),/ medebrengende de voors. laetste keure/ dat alle degeene die wedden ofte droochten hadden leggende in de vaerte genaemt de Vliet/ dat zij dezelve zouden opnemen zo diep als die dreppel was van de Necsluys bij Leyden/ ende die altijts zo zouden onderhouden elcke eygen op een boete van tien ponden”. (eygen = eigenaar)

Dit schijnen de eerste Rijnlandse keuren over de wedden in de Vliet geweest te zijn, maar het feit dat twee keuren over deze zaak zo kort na elkaar nodig waren bewijst wel, dat de boeren er niet aan dachten de voorhen gemakkelijke wedden op te ruimen, terwijl Rijnland, zoals we uit andere bron weten, de hand niet hield aan de afgekondigde maatregelen. Klachten over wedden in de Vliet ontdekken we nog tot circa 1650 en zelfs hooglopende geschillen tussen Delft en Leiden ontstonden er in de eerste helft van de 16de eeuw.

De Vliet

Het zal ieder duidelijk zijn, dat tijdens mijn onderzoek de vraag rees naar het ontstaan van “de vaerte genaemt de Vliet” en de verbredingen van dat water. Het bleek onmogelijk te achterhalen wanneer deze vaart werd

afb. 1. Schetskaartje van de Vliet en omgeving, gebaseerd op gegevens van Ing. Pruijssers. R. G.D.

gedeelten van het Rijnestuarium

getijdekreken.

Links onder die van het Maasestuarium

gekanaliseerd en door welke instanties. Er waren enige ambachten die met dit water te maken hadden, terwijl verschillende steden en bestuursinstellingen zeker een verbreding en verdieping gestimuleerd zullen hebben. Maar in ieder geval moest het hoogheemraadschap van Rijnland voorzover zijn bevoegdheid strekte dat is tot de Leidschendam (Ovenzijdwinde of landscheiding) zijn goedkeuring geven, wanneer wie dan ook de Vliet wenste te veranderen. Nu beginnen de vroegste archiefbronnen van Rijnland in 1520 (Dingboeken) en wat vóór dat jaar met deze vaart geschiedde blijft voor ons grotendeels een gesloten boek.

Slechts het “bodemarchief”, het geologisch onderzoek, dat bijzonderheden uit grondboringen weet te openbaren en daarmee onze historische kennis verrijkt, kon de geschiedenis van de Vliet terugvoeren tot ver vóór de romeinse tijd. Rond 2000 jaar voor Christus werd het landschap ten westen van de Vliet begrensd door het oude duin- en strandwallenlandschap. Hierbij moeten wij onderscheiden de hooggelegen strandwallen en de laaggelegen strandvlakten, terwijl ten oosten van de Vliet zich achter de strandwallen een uitgestrekt waddengebied bevond. Volgens welwillende mededelingen van de hoofdbambtenaar van de Rijksgeologische Dienst, Ing. A.P. Pruijsers, kunnen wij de wordingsgeschiedenis van de Vliet in de bodem nagaan. In het gehele gebied achter de strandwallen en in de strandvlakten kwam op grote schaal veenvorming voor. Die strandwallen, de oude duinen, lagen oostelijker dan de huidige duinenrij, die, in de 12de eeuw gevormd, de jonge duinen worden genoemd. De strandwallen lagen in de richting zuid-noord, waartussen zich langzamerhand veenpakketten vormden. Het ruime mondingsgebied van de Rijn kende geen veenvorming. De rivier stroomde nog in zee uit, tot die in de middeleeuwen begon te verzanden, waardoor men na ongeveer het jaar 1100 last kreeg van de watertoevoer uit het oosten. Eerst in 1165 begint ook voor Rijnland de Zwammerdamse kwestie te spelen, die de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht tegen elkander in het geweer bracht ter zake van de groeiende wateroverlast in het Hollandse en Utrechtse veengebied.

Het eerder genoemde veenlandschap was enerzijds ontstaan uit het Maasestuarium en anderzijds uit het Rijnestuarium. Het eerste stuwde zijn getijdestromen bij vloed naar het noorden, het tweede naar het zuiden. Dat veenlandschap werd gevoed door afwateringsgeulen, die achter en tussen de strandwallen ook kleiafzettingen voedden door de herhaalde transgressies. Die geulen, waarvan de Voorwatering er één is, zijn natuurlijk gevormd en later gekanaliseerd. Die afwateringsgeulen hebben dus evenzeer als aanvoergeulen gefungeerd.

Dan zitten we nog in de pre-romeinse periode. Zichtbaar gemaakt in geologische kaarten zijn deze geulen en vloedkreken, zowel door de Maas

naar het noorden als door de Rijn naar het zuiden gevormd, duidelijk aan te wijzen. Wij kunnen als zeer waarschijnlijk aannemen dat de oorsprong van een belangrijk deel van de Vliet tussen Leiden en Rijswijk ligt in een tweetal natuurlijke getijdenreken, waarvan er één ontstond in het oude duinlandschap met de zuidgrens ter hoogte van de vroegere Knipbrug (Kniplaan), terwijl vanaf Leidschendam een veenwatering via het water De Gantel in het Maasestuarium uitmondde. De waterscheiding tussen het Maas- en Rijnestuarium lag ongeveer tussen de huidige Leidschendam en de Knip, welke waterscheiding terug te vinden is onder de Haagse wijk Mariahoeve. De landscheiding of Hovenzijdwinde is als zuidelijke grens van Rijnland niet zonder reden aldaar gelegd op een verhoging in het landschap in oost-westelijke richting.

In de romeinse periode duikt dan hier het verhaal op van de “gracht van Corbulo”. De romeinse legercommandeur zou zijn troepen aan het graven hebben gezet in 47 n. Chr. Zij zouden de Vliet gegraven hebben van de Rijn af in zuidelijke richting naar de Maas, maar dat verhaal is onjuist. De werkzaamheid van de troepen beperkte zich slechts tot een deel van wat wij thans de Vliet noemen. Toen de vloedkreken van Maasestuarium en Rijnestuarium nog bestonden, gevoed door overstromingen van rivier- en zeewater, bleef toch een deel van het veenpakket aan de oostkant van het latere ambacht Voorschoten vrijwel onaangetast. De maritieme klei van het Rijnestuarium reikt, zich toespitsend, tot op de hoogte van ongeveer de Knip/ vroegere Starrenburgerpolder in Voorschoten. Een dergelijke vloedkreek van de Maas uit stuwde dikwijls zijn water tot de streek in de buurt van Leidschendam. Daar is eveneens maritieme kleiafzetting terug te vinden. Tussen beide vloedkreken lag een niet-overstroomde strook land van ongeveer 4.5 km lengte. Het is logisch, dat de romeinse bevelhebber een waterverbinding tot stand liet brengen tussen de beide genoemde vloed- of getijdenkreken en dit “kanaal” mogen wij volgens de heer Pruissers met recht “de gracht van Corbulo” noemen. Toen eerst kon men met vaartuigen van uiteraard geringe diepgang varen van de Maas naar de Rijn en omgekeerd, zonder de gevaarlijke zee te doorklieven.*

Langzamerhand zijn de vloedkreken van de beide estuaria verland en om de vaarweg open te houden hebben aangelanden of wellicht huurlingen van bestuursinstanties - wij weten het niet - de steeds smaller wordende geulen gekanaliseerd.

Tot bij de Hoornbrug liep oudtijds de Vliet ongeveer terzelfder plaats, maar het kanaal naar Delft behoort daar eigenlijk niet toe. Via de dwarsmolensloot had het water verbinding met de Gantel, die thans bij Wateringen gedempt is. Verder liep de wetering via de Gantel door het Westland om bij de Lier de Maas te bereiken. Ons interesseert het meest de Vliet van

de Leidschendam af naar Leiden. De oude- of Korte Vliet is later gegraven, toen de Roomburgerwetering was **verland** en men nieuwe waterwegen zocht om naar de Rijn te komen.

Toen eenmaal een verbinding was gegraven van Delft naar de **Hoorn**-brug, waar dat kanaal aansloot op de Vliet, en even verder de verbinding met Den Haag tot stand kwam via de Trekvliet, bezitten wij meer kennis van de historische gebeurtenissen. De handelsscheepvaart tussen de steden Dordrecht via Delft / Den Haag en Leiden naar Haarlem en Amsterdam werd intensiever. De schepen werden groter, de diepgang nam toe en sedert de latere middeleeuwen werd dus de bemoeiing met de Vliet steeds groter. Het hoogheemraadschap van **Delfland** moest voor een goede waterlozing zorgen van Delft af tot aan den Leidschendam. Het hoogheemraadschap van Rijnland had dezelfde taak ten aanzien van dit boezemwater, de Vliet, van Leiden af naar zijn zuidelijke grens, de Leidschendam. Van dit ogenblik af namen de geschillen tussen stadsregeringen toe over de ondiepten in de Vliet, die de scheepvaart belemmerden. De stedelijke regeringen moesten krachtige druk uitoefenen op de hoogheemraadschappen voordat deze tot maatregelen tegen de verondieping van de vliet wilden overgaan, omdat immers de lozing weinig gevaar liep. Hier lag voor de hoogheemraadschappen het accent van de zaak. De handelsscheepvaart was hun zorg niet. Hier gaan dan de bestaande “wedden” in dit verhaal een rol spelen.

De wedden

In de dingboeken, aanvangende in het jaar 1520 en lopende tot 1557, wat deze toegankelijke bron betreft, vinden wij sporen, die omstreeks het midden van de 16de eeuw al wijzen op moeilijkheden over de “wedden” in de Vliet.³ Doch niet alleen in deze protocollen vinden wij gegevens, maar ook de zogenaamde “vergunningenregisters” bieden belangrijk materiaal. Hoe een wed in de Vliet tot stand kwam en met welk doel, zien wij in een acte, getiteld: “Kerckgebodt tot Stompwijck”.⁴ Daaruit blijkt, dat ondanks geschillen tussen Delft en Leiden, toch nog een wed werd toegestaan in 1554.

“Lourijs Willemsz. Scout van Stompwijck begeert aen dijcgrave **ende** hooghe heemraden van Rijnlandt een kerckgebodt **omme** te mogen maecken een wedde in de Vliet achter Voorschoten tegen zijn wooninghe **omme** alsoe zijn landt te bequaemer te gebruycken met zijn beesten; des zal hij gehouden wesen, dat wedde zoe diep te maecken **ende** onderhouden als die andere **wedden** - dit al tot wederzeggen van dijcgrave **ende** hooghe heemraden **voor**-nomt. Dunct yemandt hier bij bezwaert te zijn die **comme** binnen veertien **daghen naer** publicatie van **desen** bij den clerck van den heemraetschap van Rijnlandt **ende** zegge die redenen **zijnre** oppositie of bezwaernisse of anders

afb. 2. De voorde, door Jacob van Ruysdael. Amsterdam, Rijksmuseum.

dijcgrave ende hooghe heemraden zullen dan doen dat redene wesen zal. Actum den vijftienden Aprilis anno vijftienhondert vier ende vijftich bij den dijcgrave - (volgen de namen van dijkgraaf en hoge heemraden) - Gepubliceert in de Parochiekercke van Voorschoten den XXVI en Aprilis XV C LIIII bij Gillis Gillisz. bode."

Delft had eerder in samenwerking met het hoogheemraadschap van Delfland maatregelen genomen om de bestaande ondiepten of wedden in de Vliet tussen de Hoornbrug en de Leidschendam sterk te verlagen. De ambachten van Voorburg en Tedingerbreek werden met het onderhoud belast. Dat bracht verbetering voor de scheepvaart, maar boven de Leidschendam bleef de ellende voortduren. Na velerlei aanmaningen aan die van Leiden verloor omstreeks 1.550 Delft zijn geduld en begon een nieuwe vaart te graven, die oostelijk van de Vliet een nieuwe en gemakkelijker passage voor de scheepvaart in de richting van Haarlem en Amsterdam mogelijk moest maken. De eerste aanzet daarvan lag in de Nootdorpse vaart, waarvan Delft in een proces voor het Hof van Holland beweerde, dat die vaart al 100 jaar bestond. Het ging echter om de verdieping en verbreding daarvan. Het gevaar voor Leiden en de Leidse handel lag daarin, dat

een nieuwe scheepvaartroute Leiden links zou laten liggen, hetgeen een groot verlies voor de handel zou teweeg brengen, maar ook een catastrofale vermindering van stedelijke invoerrechten.

Leiden probeerde nu dijkgraaf en hoogheemraden te activeren, omdat het toch om een belangrijk boezemwater als de Vliet ging. Daar een groot deel van die nieuwe vaart van de landscheiding af door Rijnlands gebied zou lopen wenste Leiden een verbod van het graven van die nieuwe vaart door Rijnlands gebied. Rijnland was het **daarmede** eens en die nieuwe vaart is nooit voltooid. De onderhandelingen zijn als volgt beschreven:

“Zij (burgemeesters van Leiden) zouden zorch draegen **datter** diepten genouch zouden zijn tusschen den Leydtschendam **ende** Leyden, **ende** hebben **mitsdien** zoe veele gedaen, dat bij provisie verclaert es, dat die van Delft zouden desisteren mit **hoere** beghonnen vaert te maecken, **ende** dat zij gebruycken zouden **haere** oude vaert (= de Vliet) volgende twelcke die voorn. van Leyden, **omme** te maecken dat die van Delft gheene redene en zouden hebben te claeghen tgundt voorss. es, den dijkgrave **ende** heemraiden voorss. te kennen gegeven hebben gehadt, die **haer** voor antwoorde ghaven, dat als den dreppel van den Necksluys verleyt **zoude** zijn die mede ondiep lach, dat zij bestellen zouden dat die weddens in de Vliet gediept zouden worden, dan alsoe die van Delft zeeckeren tijt geleden die vaert van Delft tot den **Leidt**-schendam hebben doen diepen door octroy van de **Key**(serlijke) **Ma**(jesteit) bij den dorpen daer omtrent gelegen tot derzelfder costen, waer duer zij supplianten (die van Leiden) beducht zijn dat dezelfde van Delft **haer** proces ten principaele zouden willen vorderen, zijn de voorn. van Leyden van meeninge de Necksluys te vermaecken **ende** den dreppel dieper te doen leggen zoe dat nyet resteren en zal dan dat de weddens opgenomen werden, **ende** zoe diep gemaect als den dreppel **weesen** zal van de Necksluys ofte **datter** bequaemelijck schepen mogen duervaeren met **haere** volle last. Versouckende daerom, dat de voorss. dijkgrave **ende** heemraiden hier inne willen voorsien **ende** remedieren ten eynde die voorss. van Leyden niet geoorzaect en zouden zijn gelijcke octroy te vercrigen als die van Delft vercregen hebben, **omme** de voorss. vaert eenpaerlicken gediept te werden tot costen van den lantluyden.”⁵

Er was eerder een afspraak gemaakt, dat de bodem van de Vliet op hetzelfde niveau zou liggen als de drempel van de Neksluis (of naakte sluis). Wanneer die drempel op lager niveau zou liggen, dan zouden de wedden, die dezelfde diepte moesten hebben, niet meer bruikbaar zijn voor de **aan**-gelanden, maar het feit, dat dezen voor de kosten van eventuele opruiming van de wedden moesten opdraaien, stuitte bij de boeren, en speciaal bij die van Voorschoten, op heftig verzet.

De 12de april 1556 werd een kerkgebod in die geest in de kerk van Voorschoten afgekondigd, waarop de ingelanden van Voorschoten “**upte** Vliet” bij dijkgraaf en hoogheemraden de 29ste april daaraanvolgend een

verweerschrift indienden. Zij betoogden, dat zij enorme schade van het opruimen van de wedden zouden lijden:

“dat oock tselve waeter tusschen den Leytschendam ende den Necksluys nu wel de helft wijder ende dieper es dan dat voormaels geweest es, alsoe dat daer men mit vier tonnen byers en mochte overcomen ende vlooten, daer mach men nu wel vlooten mit twintich, dertich off veertich vaeten ende meer, ende hoe wel bij den dam ende achter tschaeckenbosch off daeromtrent, somtijden bij droochte of bij stuyvinge van sant, eenige ondiepten comen mochten, die men soude behoiren te diepen, omme tot sommige plaetsen te mogen vloeten. Soe zeggen zij supplianten (= die van Voorschoten) daerop, als dat haer ambocht voorss. nyet schuldich en es daer mede belast ende beswaert te zijn, omme die te helpen diepen, ende dat men niet bevinden en sal bij eenige keuren usantie ofte memorie van menschen en gedenckt, dat dit voorn ambocht daer oyt mede belast, beswaert, ofte eenige costen off gehadt hebben, omme die zelve ondiepten te diepen ende te maecken, want dit voorss. ambocht daer gheen gebreck aen en hebben, ende diezelve vaert wijt ende diep genouch es om haer waterganck ende waeterlosinge te hebben”⁶

Uit deze tirade blijkt, dat vroeger (wellicht in het begin der 16de eeuw) de Vliet verbreed en verdiept is. Een merkwaardig voorbeeld wordt dan te berde gebracht. Waar men vroeger de breedte van de Vliet met vier bier-tonnen of iets meer mat, daar heeft men nu 20,30 of wel 40 vaten nodig. Het blijft een wat raadselachtige omschrijving. Deze vermelding, hoe men die wil opvatten, ondersteunt de bewering, dat de Vliet diep en breed genoeg is om een goede waterlozing te garanderen. Het was de stadsregering echter om de scheepvaart te doen. Die van Voorschoten stellen dat de ingelanden en aangelanden nimmer de verplichting hebben gehad om de Vliet op diepte te houden. Die van Delfland veroorzaken zelf de moeilijkheden waar zij over klagen. Zij zetten naar believen de duikersluis aan de Leidschendam open en onttrekken zodoende zelf water aan de Vliet. “Lieten zij den duycker geslooten, die vaert zoude diep genouch weesen”, zeggen die van Voorschoten. Bovendien worden de schepen thans groter gemaakt dan vroeger. Het ruimen van de ondiepten is geen ambachtswerk of banwerk, en kan de aangelanden van Voorschoten niet worden opgedragen. Wanneer de bierbrouwers van Delft zoveel last hebben van de wedden, laten zij die dan met eigen krachten, samen met de damhouder en de schippers, doen opruimen, zoals dat ook wel vroeger gebeurd was.

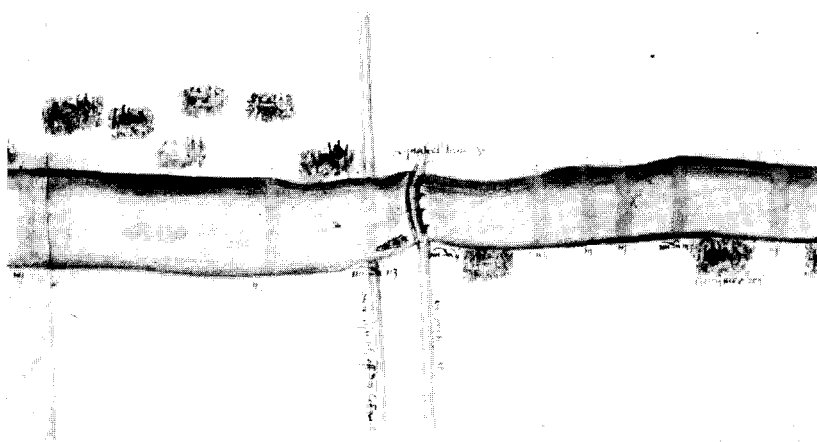
De 23ste mei van dat jaar (1556) verschenen voor Rijnlands college burgemeesters en secretaris van Leiden met de schout van Voorschoten en ambachtsbewaarders. Deze bleven bij hun oppositie tegen de eis van verdiepen van de wedden, en “dat zij hem nyet verder begeerden te verbinden dan zij gehouden waeren”. Zij beweerden, dat aan deze (de Voorschotense)

zijde van de quaeckel (voetbrug bij de Knip) geen moeilijkheid bestond. Die van Leiden verzochten Rijnlands college maatregelen te nemen ten aanzien van diegenen, die aan de andere zijde van de “quaeckel” lagen, “beroerende de wedden, gelegen aen gheen zijde de quaeckele nae den Leytschendam toe”.

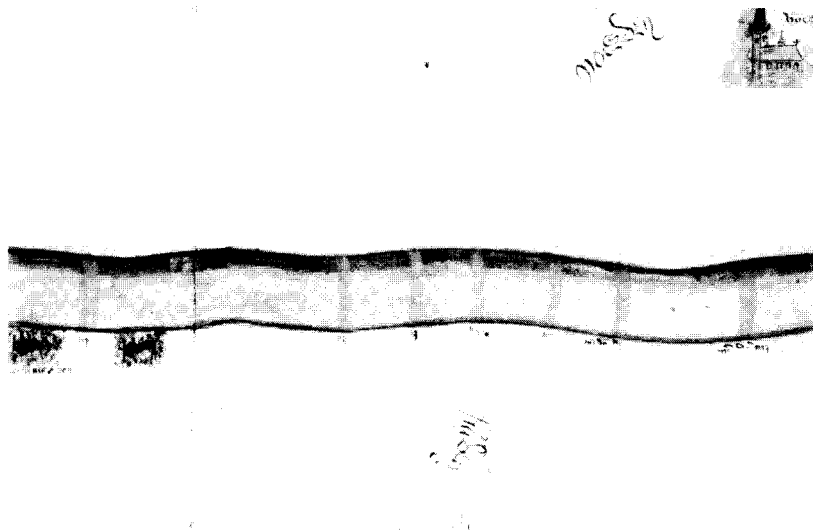
Dijkgraaf en hoogheemraden besloten de wedden te doen peilen tot aan de quaeckelbrug bij de Knip. Als resultaat werd bevonden dat de wedden van ongeveer Allemansgeest af tot de Knip op de diepte lagen, die door de drempel van de Neksluis was aangegeven. Helaas vernemen wij over de afloop van het conflict niets meer. Dat het zogenaamde ingrijpen van Rijnland weinig gevolgen heeft gehad, bewijst wel het feit, dat in het begin der 17de eeuw, in 1604, 1609 en 1636-1638 opnieuw dezelfde kwestie speelt over de wedden in de Vliet. De historie vermeldt niet of de aangelanden voor de schijn wel wat wedden hebben gediapt, maar dat daarna langzamerhand die wedden weer aangroeiden. De aangelanden waren daar natuurlijk volkomen onschuldig aan. Er werden echter toen wel huisluiden betrapt, die ijverig bezig waren een bepaald wed te verhogen door storting van vuil, bagger en stenen. Van strafrechtelijke gevolgen zwijgen de bronnen. Hoe het hooglopende conflict tussen Delft en Leiden is afgelopen, worden wij evenmin gewaar. Het bestaan van 24 wedden in de Vliet tussen Leiden en Leidschendam in 1604 lijkt er wel op te duiden, dat men na vele vertogen de boeren toch hun gang liet gaan, hoewel die wel iets voorzichtiger waren geworden.

In verband met dit conflict, spelende in 1.556, is het merkwaardig, dat in het gemeente-archief van Delft een kaart berust, die zeer waarschijnlijk een rol in het geschil gespeeld heeft en die moet worden toegeschreven aan de landmeter Coenraet Oelensz. van Delfland. Hij was landmeter in het tweede kwart der 16de eeuw. De kaart toont de gehele Vliet van Delft af tot en met Leiden. Op deze kaart, in kleur, vindt men nauwkeurig alle wedden getekend.⁷ Hoewel ieder legendum op de kaart en elders in het oud-archief van Delft ontbreekt, ligt het voor de hand dat deze kaart juist met het oog op de diepte en de wedden in de Vliet is getekend. Enige specimina van die kaart, vooral ten aanzien van de Vliet tussen Leiden en Leidschendam, gaan hierbij als illustratie (zie afb.).

De compartimenten worden aangeduid met de nummers van de fotografische reproducties. Van zuid naar noord gaande zien wij onder nr. 12 een wedde met vermelding 111, hetgeen aanduidt, dat er 3 voet water boven de ondiepte over is (= 94,2 cm). Het volgende wed draagt als aanduiding het getal II½ voet. Daar stond slechts 78,5 cm boven de ondiepte. Daarna komen wij aan “De Knip”, oudtijds scheepmakerij en herberg, waar wij de tegenwoordige Kniplaan zien, die over een wed doorloopt aan de

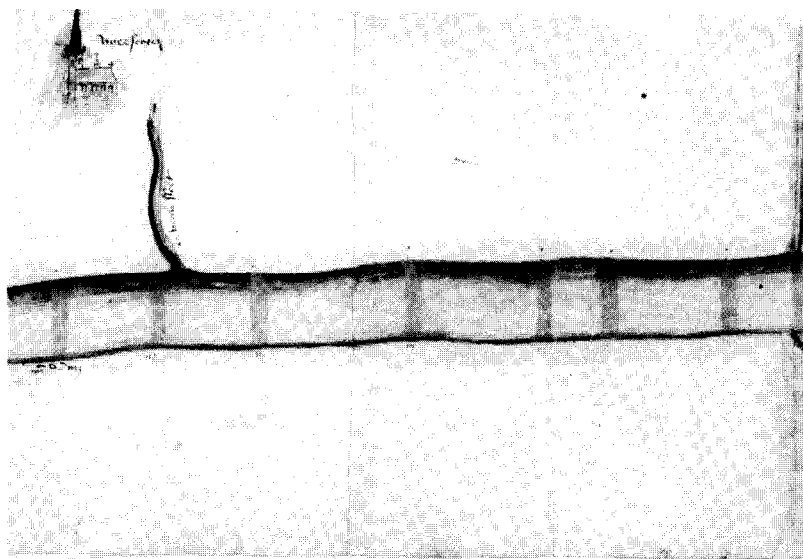
afb. 3. Detail uit de kaart van Deljland, door Coenraet Oelensz., tweede kwart 16de eeuw. Delft, Gemeentelijke Archiefdienst; foto nr. 12.

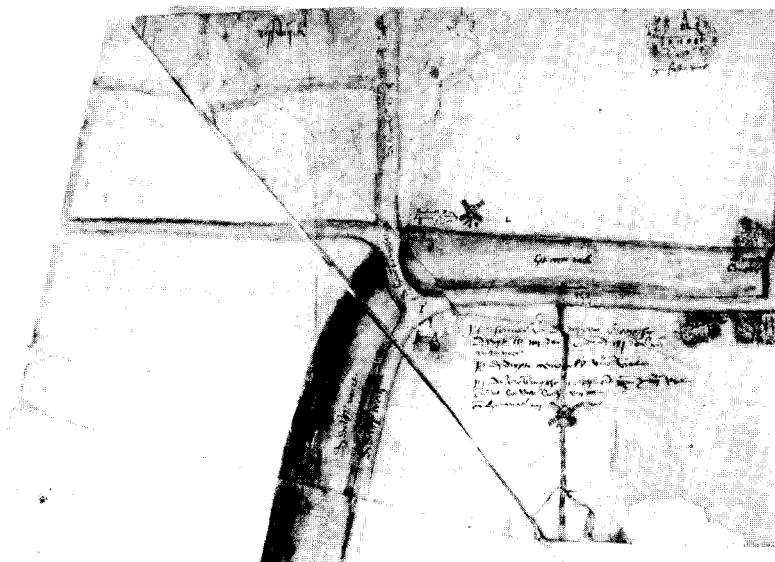
afb. 4. Detail uit de kaart van Deljland, foto nr. 73.

Stompwijkse kant en die daar genoemd wordt “de rijwech off den Hoffwech”. Met de vermelding “mit de dam” staat daar eveneens 78,5 cm water boven. Direct daarna zien wij “de quaeckelbrugge”, waar 2 voet water boven de daar vermelde dam staat (= 62,8 cm). Er schijnt daar eerst een wedde gelegen te hebben, dat nog niet gediept was. Die quaeckelbrugge bij de Knip schijnt eerst omstreeks 1552 over de Vliet gelegd te zijn, hetgeen een aanwijzing vormt voor het jaar, waarin de besproken kaart kan zijn getekend.⁸ De weg daarnaast strekt zich uit op Zoeterwoudse grond en is “ganckpat” genaamd. Daarna volgen vier wedden, die ieder 2½, 3, 3 en “midden dam” 3½ voet aangeven. Het laatstgenoemde wedde ligt naast een woning, die aangeduid wordt met de naam “het huys te roy”, hetgeen wil zeggen – het huis op de ontginning –. De veenafzettingen had men namelijk ontgonnen aan de oostzijde van de Vliet. Als een herinnering daaraan werd dit huis “te roy” genoemd. Deze benaming komt nóg eenmaal voor aan de Zoeterwoudse kant van de Vliet. Het laatste wed wordt aangeduid met het getal 111 (voet) (= 94,2 cm). Foto nr. 13 toont in de kaart de woorden “Noerden” aan de westzijde van de Vliet en “Suiden” aan de oostzijde daarvan, terwijl men in het water zes wedden ziet, die afwisselend 2½ en “midden dam” 3 en 3½ voet diepte aangeven. Rechtsboven ziet men de kerk van Voorschoten. Foto nr. 14 laat ons de molensloot zien, waarbij geschreven staat: “de kercksloet”. Opnieuw zien wij zes wedden die de Vliet toont tot aan de Hofweg en het huidige Allemansgeest, waar het bekende Jacob Claesz. wedde een belangrijke doorwaadbare plaats aangaf, die een verbinding vormde met de Hofweg op Zoeterwoudse grond. Blijkbaar heette die toen “de Soeterwoudse wech”. Ook deze wedden geven geen groter diepte aan dan 111 voet. Hier treffen wij opnieuw een woning aan met de naam: “het huis te roy”. Oudtijds zal men de Zoeterwoudse bodem ook hier ontgonnen hebben. Vlak achter dat wedde begint dan de vaart, die toen genoemd werd; “de vaert na de Waddinge”, die later “de oude Vliet” of “korte Vliet” werd genoemd.

Achter Jacob Claesz. wedde treffen wij geen wedden meer aan. De rest van de 22 foto's van de gehele kaart van de Vliet laat ik korthedshalve onbesproken. Wel vraagt foto nr. 5, waar men de Hoornbrug ziet afgebeeld, een nadere toelichting. Men leest daar de woorden “rijswijck, de haechwech, de horenbrugge, de delffweg en het susterhuys”. Het water achter de Hoornbrug heet hier “het corte rack”, terwijl we als legendum onder de Vliet lezen “Item ghemeten van de nyeuwe brugge, de wijte is 111 roe ende -- (onleesbaar) 111 roe ende wat meer. Item de diepte generael vier voet. Item de horenbrugge is wijt omtrent X1111 voet (= 4.39½ m) ende tot het water hooch VI ½ voet ende het water 1111 voet”. Deze vermelding bewijst dat deze kaart van de Vliet is getekend met het oog op de

afb. 5. Detail uit de kaart van Deljland, foto nr. 14.

afb. 6. Detail uit de kaart van Deljland, foto nr. 5.

vastlegging van de diepte van de vaart. Er zou nog veel meer zijn op te merken over deze oude en belangrijke kaart, maar daarvoor is hier geen plaats.

Wie van de veronderstelling uitgaat, dat het geschil over de wedden in de Vliet in 1556 definitief werd geregeld en dat de schepen voortaan zonder moeilijkheden de Vliet tussen Leiden en Leidschendam konden bevaren, zit op een verkeerd spoor. Het is hierboven reeds terloops vermeld, dat blijkbaar dezelfde ondiepten of wedden in de vaart nog vele jaren later de schippers last bezorgden. De intensieve scheepvaart op de Vliet werd onderhouden met “aelmans”, ook wel “damloopers” genoemd, platbodemaartuigen, die geladen, door paarden getrokken werden; dat was wel nodig in verband met de vele ondiepten. Met dezevaartuigen met één mast werden bier, vlees, laken, takken, brood, turf, koren en melk uit de omliggende dorpen naar Delft, Leiden en Haarlem vervoerd. Het was streng verboden een lege schuit door een paard te doen trekken, op een boete van drie pond.⁹

Tijdens de opstand en het beleg van Leiden, waarbij de Waddingersluis aan het eind van de “vaert na de waddinge”, werd “toegeworpen en ingesmeten”, had de bevolking wel belangrijker zaken aan het hoofd dan de wedden. De scheepvaart op de Vliet lag volkomen lam, daar bij Jacob Claesz. wedde bij Allemansgeest, de Spanjaarden een versterking hadden opgeworpen. Hetzelfde deed zich voor op de Leidschendam, terwijl Voorschoten een sterke Spaanse bezetting kreeg.

Na de opluchting vanwege het vertrek van de bezetters en nadat in het laatste decennium van de 16de eeuw alle scheepswrakken en obstakels in de vaarwegen waren opgeruimd, begon de handelsscheepvaart weer enigszins op gang te komen. Het begin van een economische opbloei tekende zich af, die vooral in de 17de eeuw zou leiden tot wat wij “de Gouden Eeuw” noemen.

De wedden in de Vliet veroorzaakten opnieuw klachten en geschillen, waarin nu vooral de schippers in het geweer kwamen. Eindelijk greep de stadsregering van Leiden in en benoemde de secretaris Jan van Hout tot gevolmachtigde om de conflicten te behandelen. Hij liet ons een verbaal na dat gedateerd is 26 juli, 2 en 6 augustus 1604, waarin hij schrijft:

“Ende tot dat eynde hadden (de burgemeesters) gecommitteert mij Jan van Hout Secretarys der voorss. stede. So ben ick omme tot de voorgaende opgelegde last te voldoen op maendage den XXVIe July des loopenden jaers XVI C ende vier mitter wagen gereyst naer Voorschoten, alwaer ic mijne voorgaende last geopent ende gecommuniceert hebbende, mit Geryt Claeszoon in den Hoorn, Scout aldaer, dewelcke ic tot versouck van Burgemeesteren wel genegen vindende, annam daer op mit zijne ambachtsbewaerders te zullen spreekken, ende dat hij tot dien eynde mitten eersten benefens hem binnen

Leyden zouden comen op maendage, dynsdage of woonsdage doen eerst-comende alsoot hem van dezelve weecke niet en mocht gebeuren mitsdien vrijdaghe ende zaterdage doen toecomende de besonderste dagh zouden zijn van de Voorschoter paerdemarct”¹⁰

Adriaen Jansz. van Nierop als schout van Stompwijk voegde zich bij het gezelschap en zei tot Jan van Hout: --- “zoe en was nochtans opte zelve Vliet van outsher geen schou van Schouten en de croosheemraden geweest”. De schout van Zoeterwoude werd met zijn ambachtsbewaarders eveneens ontboden. Tenslotte werd 6 augustus afgesproken als de dag van samenkomst in Leiden. Allereerst besloot Jan van Hout de gehele Vliet tot de Leidschendam opnieuw te peilen om zeker te zijn “waer en beneffens wiens landen de meeste ondiepten waren”.

Bij zijn peilwerk werd Jan van Hout geassisteerd door Jan Pietersz. Dou, gezworen landmeter, en “Kors Jansz. tollenaer ende daniel heymansz, beyde schippers”. Die peiling begon op maandag 2 augustus ’s morgens om vijf uur vanuit Leiden. Zij bevonden dat de volgende wedden in de Vliet lagen:

1e. Theeren wedde aen Jacob Claeszoons (reeds eerder vermeld)

2e. Twedde van Gijsbert tijsen.

3e. Twedde van Pieter Jansz. of de munnix

4e. Twedde van Jan Cornelis Cort.

5e. Twedde van Jan Jochemsz. of Jan Bailluissen

6e. Twedde van Jan Huygensz.

7e. Twedde van Nies Adriaensz.

8e. Twedde van Ermtgen Huygen

9e. Twedde van Lou maesen achter Voerschoten

1 Oe. Veenekaey wedde.

1 le. Twedde van Claes Jansz.

12e. Twedde van Jan Meessen

13e. Twedde van Cort Loutgen

14e. Twedde van Jan Dirck Coenen

15e. Twedde van Geryt op Roucoop

16e. Twedde van Jacop Gerytsz.

17e. Twedde van Jan Dirc oomen.

18e. Twedde van Pieter jonge Louwen

19e. Twedde van Willem Huygen aen de quaeckel

20e. Theeren wedde aen de Knip.

21e. Twedde van Cornelis huygensz.

22e. Twedde van Adriaen Claesz.

23e. Twedde aent bos. (= Schakenbos)

24e. ende twedde van Cornelis Jorisz. (het naaste wed aan de Dam)

Tezamen met enige wedden zonder naam kwam het getal op circa 30. Van Hout bevond de diepte van de Necksluis op 4 voet, 6 duimen en 2 greynen. (= wellicht 1 cm). De breedte van de Vliet werd ook nu vastgesteld op ongeveer 5.75 m. Een uitvoerige lijst van de gevonden diepten op de wedden volgt dan. In het middelste deel van een wedde, 't Kil genoemd, waren de meeste wedden ongeveer 3 voet diep (= 94,2 cm) en aan de kanten vonden men een diepte van ongeveer 2 voet (= 62,8 cm) Op een afstand van 10 roeden (= 37 m) van de Leidschendam vond Van Hout de diepte van de Vliet "op twee voeten zeven duymen". Een heel geringe diepte.

Deze peiling werd in de zomermaand verricht, waarin het water meestal laag stond. Van Hout houdt in zijn opsomming degelijk rekening met het winterwater, maar ook dan komt hij zelden boven de 95 cm uit. Al die wedden waren opgeworpen en in stand gebleven door 's mensen toedoen, maar de natuurlijke verondieping in dit boezemwater speelde ook een rol welke natuurlijk in de hand gewerkt werd door de wedden.

De stadsregering van Leiden en dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland kwamen tot een compromis met de ambachtsbesturen van Voorschoten, Zoeterwoude, Stompwijk en Wilsveen. Die van Leiden wilden de burens van deze ambachten niet bijzonder schaden door hun de nuttige wedden te ontnemen. In principe werd vastgehouden aan de keur van 5 juli 1548 en dus moesten de burens/aangelanden beloven de Vliet steeds op diepte te houden. Zij moesten de wedden in de Vliet een halve voet dieper dan de drempel van de Necksluis houden en zij mochten de Vliet niet vernauwen, maar laten op de huidige breedte, waartoe een kaart zal worden vervaardigd. Hoewel het toezicht en de schouw in de vorige jaren te wensen had overgelaten, moesten de ambachten erkennen, dat Rijnland het schouwrecht op dit belangrijke boezemwater had. De 25ste augustus 1604 protesteerden schout en ambachtsbewaarders van Voorschoten tegen de regeling. (Van nature stonden die van Voorschoten als lastig bekend). Rijnland, zeiden ze, moest voor de werkzaamheden aan de wedden "die perticuliere personen ende eygenaers, die welke haire wooning en de landen aldair hebben leggen", maar aanspreken.

Het protest haalde niets uit. Het compromis werd vastgesteld, maar het droeg de aanzet tot ontduiking al in zich. Men waagde het blijkbaar niet in die tijd van economisch herstel de belangrijke boeren en veehouders rigoreus aan te pakken. Wedden bleven er, hoewel ietwat lager.

Het is daarom geen wonder, dat dezelfde kwestie nogmaals actueel werd in 1619¹¹ (zie illustratie afbeelding keur van 12 april 1619). Schippers/passanten bleven last houden van de wedden. In droge perioden konden zelfs hun schuiten, wegens de lage waterstand, geen roer houden. Opnieuw kwamen die van Leiden en Rijnland in het geweer, maar de Voorschotenaren

ijcgrave/ende Hogeheemrai-

ben ban Rhijnlant/ gehoozt hebbende be clachten aan hemclupden gedaen/ bpbe Gecommitteerden ban Burgermeest eren/ enbe Regierders der steden ban Leyden/ ende Welst/roerende de ondiepten vande Aliet/ tusschen be voorsz. st abt Leyden/ ende den Leytschendam/ ende be Weddens daer in ghelgghen/ item gezien be peyplinghe van wegghen de voorsz. Burgermeesteren ende Regierders der ff ebe Leyden/ opteti rrvj^{en}. Partij rvi^c. negentghien ghedaen/ misgaders t'verbael vande herpeyplinghe ghedaen doen/deurde Gecommitteerden van Dijcgrave/ ende Hogeheemraiden voorsz. in bate ben viij^{en}. Aprilis Anno voorsz. segenwelcken dach gheins^t peert^t sijn gheweest/ alle de gene/ Weddens hebbende inde voorsz. Aliet/ ot.. op hen Wedden te verschijnen ende gehoozt te worden/ die niet en sijn ghecompareert/ behalven bie van Zoeterwoude/ vooz/ so veel als roert Jacob Claesz.^a Wedde bpbe Scheepmaeckerpe t'har^e laste staende/ die welcke op t'selve Wedde present geweest sijn/ Bevelen misf desen albe gene/ bie Weddens hebb^e inde voorsz. Aliet/ bat 3p d'selve in t'canael banbe Aliet tot behooylicke dyete zullen diep Boen maecken vier boeten ende vier duy- men diep / enbe zulcr dyte bupmen dieper als den dympeel vanden duycker opten Leytschendam / opten voorsz. viij^{en}. Aprilis mit een Nooytwelken mint tedelick waepende/ biep bevonden is / naer dat de schot-deur albaer op ghewonnen/ ende de schot-deur van het achterste verlaet / neder ghela- ten was/ als wesende d'selve diepte vanden dympeel den voorsz. viij^{en}. Aprilis ghepeylt op vier boeten ende een duytm/ ende dit alles vooz den lesten Apr toetomende/ elck Wedde op een boete ban een derden deel van thien ponden te ri groten ende bat de Dijcgrave den voorsz. tyt overstreecken zijnde t'sel- vesal doen doen / tot laste vande grenen des aengaende/ ende misf dien sijn wtgeleyde penninghen weder aende selve verhalen/ ende inne winnen swetchat aengelde / of vleeschat aeu paude/ naer den dierechte / Actum op t'hof inden Hage / by Dijcgrave ende Hogeheemraiden van Rhijnlant/ Collegialiter vergadert zijnde/ opte negende rekeninghe van Meester Jacob van Brouchoven/ Kentmeester des voorsz. lants/ desen rij^{en}. Aprilis rvi^c. negentghien.

M. J. van der
3me

J. van der
J. van der

weigerden de keur van 12 april 1619 te volgen. Na twee jaar procederen haalden die van Voorschoten bakzeil. De tweede maart 1621 verklaarden zij zich accoord en termineerden het proces bij het Hof van Holland.

De eerste oktober 1638 was er opnieuw een keur nodig op het verdiepen van de Vliet, met vrijwel dezelfde bepalingen als in 1619. Die keur was zeer belangrijk omdat naar aanleiding van de moeilijkheden twee jaar tevoren, in 1636, de Vliet nu in kaart werd gebracht door Jan Jansz. Dou, waarop men geen ondiepten meer ontwaart en – belangrijk detail – evenmin de quaeckelbrug bij de Knip. Die bestond kennelijk niet meer. Vermoedelijk werd die brug opgeruimd tijdens het beleg van Leiden.

Tegelijk ging men er tussen 1636 en 1638 toe over de Vliet te kanaliseren en een jaagpad of trekweg langs de oever van de Vliet aan de oostzijde aan te leggen.¹² De Leidse en Delftse magistraten ondernamen dit werk gemeenschappelijk, maar even achter het oude Jacob Claesz. wedde liep de trekweg langs de westzijde van de Vliet. Daar moesten de trekpaarden worden overgezet van de westzijde naar de oostzijde. Op dit punt aan de oostzijde, waar de trekweg naar Delft begon, werd circa 1637 het zogenaamd commissarishuis gebouwd, waar de “penningmeester der gabelle” woonde. De passanten/schippers moesten ten behoeve van het onderhoud der trekweg tol betalen. In dit gebouw kwamen ook op geregelde tijden de magistraten van Leiden en Delft bijeen.¹³

Een laatste herinnering aan de kwestie van de wedden speelde in 1860.¹⁴ Na een correspondentie met provinciale Staten van Zuid-Holland ontving Leiden de 24ste september 1860 schriftelijk de erkenning dat de diephouding van de Vliet tenslotte staatstaak was. Herinnerd werd aan de keur van 1638 van Rijnlands wege, waarbij de uitdieping van de Vliet deels aan Delft en deels aan Rijnland werd opgedragen, welke keur volgens artikel 192 van het nieuwe Rijnlandse reglement van 1857 vijf jaar daarna vervallen was. Uiteindelijk duurde het nog tot 1887 voordat de onderhoudstaak van de Vliet door de provincie geëffectueerd werd.

De toestand is thans nog ongewijzigd. De provinciale waterstaat beheert en onderhoudt de Vliet in zijn geheel. Waar het werken betreft, die het waterstaatkundig beheer van Rijnland aangaan, kan er door Rijnland een financiële bijdrage worden verleend.

De meer dan twee eeuwen durende conflicten over de wedden in de Vliet zijn in de 19de eeuw geëindigd. Wedden, voordien, doorwaadbare plaatsen behoren in de Nederlandse wateren voorgoed tot het verleden.

AANTEKENINGEN

1. G.A.L. Archief trekvaarten en jaagpaden. nr. 1. Register van eenige verzamelde stukken rakende de vaert, genaemt de Vliet tot den Leydschendam -- ende van daer tot Delft voor het maken van de trekvaart. 1736 en O.A. Rijnland nr. 216, Eerste blafferd van Jan van Brouhoven (1540 -- 1557).
2. J.F.H. Bloemers, L.P. Louwe Kooijmans en H. Sarfatij, *Verleden Land, archeologische opgravingen in Nederland* Amsterdam 1981, p. 76, 99, 103.
3. O.A. Rijnland nrs. 511, 512, 513 en 514. Dingboeken 1520 -- 1557. Dit zijn de vroegst bekende archiefbronnen van het hoogheemraadschap van Rijnland, bevattende gerechtelijke uitspraken van dijkgraaf en hoogheemraden sedert 1520, maar ook aantekeningen ten aanzien van allerlei zaken, die het bestuur aangaan. De moeilijk raadpleegbare dingboeken zijn in 1979 en 1980 door een projectgroep van studenten aan het historisch seminarium der Universiteit van Amsterdam bewerkt en toegankelijk gemaakt onder leiding van Prof. Dr. J.L. van der Gouw.
4. O.A. Rijnland nr. 216, fol 368 v en 369 r.
5. O.A. Rijnland nr. 218, Tweede blafferd van Jan van Brouhoven (1556 1566), fol 1 -V.
6. t.a.p.
7. Gem. archief Delft. Atlas Afd. I. nr. 916
8. O.A. Rijnland nr. 8705. Stukken betreffende het geschil over het diepen van enige wedden in de Vliet. 1619 1621 (met retroacta 1407 1612).
9. G.A.L. Secr.arch. Leiden nr. 1263. Uitspraak door de heemraden van Delfland in een geschil over de onderhoudsplichten van de vaart achter Voorburg (1532) en schrijven hierna van Leiden aan Delft (1531), fol 304a.
10. G.A.L. Archief trekvaarten en jaagpaden nr. I t.a.p.
11. O.A. Rijnland nr. 8705.
12. Archief Rijnland, kaartenverzameling A. 489 en 490.
13. E. Pelinck, "Het Delftse Schouw", *Leids Jaarboekje* (1964), p. 149 -- 151. Secr. archief Leiden. nr. 684. Burgemeesters- en gerechtsdagboek voor publieke zaken, 1 febr. 1634 -- 8 sept. 1648; acte van 11 aug. 1641 (fol 282).
14. Rijnlands bibliotheek. Rapport: de feitelijke rechtstoestand der vaarten, gezonden aan Ged. Staten van Zuid-Holland, opgedragen bij besluit de Staten van 21 juli 1880 nr. 5. Zie voorts: Consilium Magnum 1473 -- 1973. Bibl. A.R.A. Artikel van de hand van A.H. Huussen jr. "Rechtspraak en kartografie" over enkele zestiende-eeuwse kaarten van de Schie (t.g.v. de herdenking van de 500ste verjaardag van de oprichting van het Parlement en Grote Raad van Mechelen), 1977.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS 1981

door

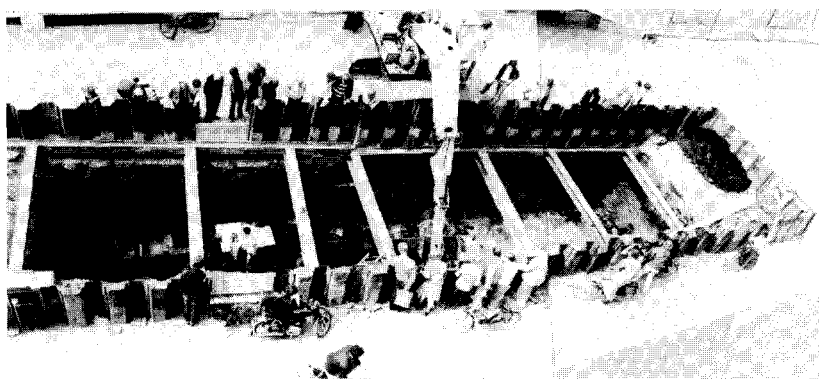
H. Suurmond-van Leeuwen

Ook in het afgelopen jaar verscheen *Bodemonderzoek in Leiden*, het jaarverslag van de Archeologische Begeleidingscommissie. In dit verslag van 90 pagina's wordt een overzicht gegeven van alle opgravingsactiviteiten in de stad, terwijl in afzonderlijke bijdragen aandacht wordt besteed aan de bouwgeschiedenis van de Waalse Bibliotheek, de Leidse Waterkant, een 14de-eeuwse gesp, laat-middeleeuws schoeisel uit de Latijnse School, messen, kaardekammen en glissen uit de "marktenroute" en voorts aan de historie en het archeologisch onderzoek van de O.L. Vrouwekerk in de Camp. Tal van foto's en tekeningen illustreren het jaarverslag.

De vele riolerings- en sloopwerkzaamheden maakten ook dit jaar archeologisch onderzoek op diverse plaatsen nodig. Dit "nodig" verdient mogelijk enige toelichting. De vele grondroeringen in Leiden zoals het leggen van rioleringen, het slopen van panden o.a. in verband met nieuwbouw en het bouwrijp maken van agrarisch gebied vernietigen alle sporen van vroegere bewoning, waardoor veel gegevens over de ontstaansgeschiedenis van de stad en de leefwijze van onze voorouders verloren gaan. Het is daarom uitermate belangrijk dat op die plaatsen waar als gevolg van bovengenoemde werkzaamheden de opbouw van grondlagen voorgoed wordt verstoord een onderzoek wordt verricht. Zo mogelijk dient dit vóór de aanvang van de werkzaamheden plaats te vinden, doch in vele gevallen zal onderzoek noodgedwongen alleen tijdens de werkzaamheden kunnen plaatsvinden. Gelukkig bestaat er in Leiden een zeer goede samenwerking met de Dienst Gemeentewerken en worden archeologische waarnemingen en opmetingen veelal gedaan met medewerking van ambtenaren van deze dienst.

Breestraat

Het belangrijkste onderzoek in het afgelopen jaar vond plaats in de Breestraat. Ten gevolge van de aanleg van een riool tussen de Koornbrugsteeg en het Kort Rapenburg zou het profiel van een van de oudste delen van Leiden worden verstoord. In de Breestraat ter hoogte van het stadhuis kon een bouwput worden gegraven van 4 meter breed en 22 meter lang (afb. 1),

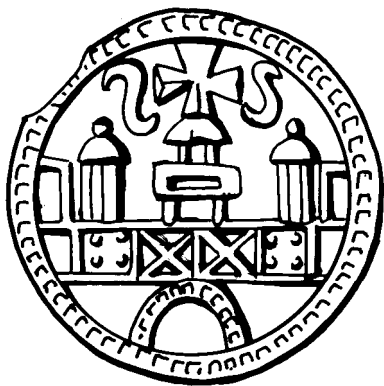

afb. 1. Bouwput Breestraat. Foto Ir. H.H. Vos.

waarin gedurende twee weken een bodemonderzoek onder leiding van de provinciaal archeoloog kon plaatsvinden. De volledige rioleringswerkzaamheden in de Breestraat werden bovendien geologisch begeleid door ing. A.P. Pruissers, districtsgeoloog van de Rijksgeologische Dienst te Haarlem. Medewerking werd verleend door studenten en stafmedewerkers van de archeologische instituten van de Universiteit van Amsterdam (IPP) en Leiden (IPL). Het gehele onderzoek dat veel voorbereiding heeft gevergd werd gecoördineerd door de Archeologische Begeleidingscommissie. Hieronder volgt een samenvatting van het voorlopig verslag van de provinciaal archeoloog Drs. D.P. Hallewas.¹

In het kader van de aanleg van een riool in de Breestraat kon van 28 april tot en met 15 mei een onderzoek plaatsvinden in de Breestraat ter hoogte van het stadhuis. Deze plek is het hoogste punt van de burgerlijke nederzetting Leiden. Deze hoge ligging kan niet aan de natuurlijke ondergrond worden toegeschreven. Het vermoeden bestond dat hier gedurende lange tijd een opeenstapeling van afval heeft plaatsgevonden. Ook op grond van historische gegevens² was het aannemelijk dat hier resten van de oudste, waarschijnlijk pre-stedelijke burgerlijke nederzetting Leiden moesten worden gezocht. Bedoeling van het onderzoek was een beeld te krijgen van de aard en de datering van de aanwezige grondlagen.

De opbouw van het profiel bestond uit vier hoofdelementen. Van onderen naar boven zijn dit de volgende: 1. De natuurlijke ondergrond, een kleiafzetting waarschijnlijk daterend uit de 11de/12de eeuw (transgressiefase Duinkerke 111). 2. Op deze laag is een meter dikke ophogingslaag van tamelijk schone klei aanwezig. 3. Een ca 2½ meter dik pakket van humeuze

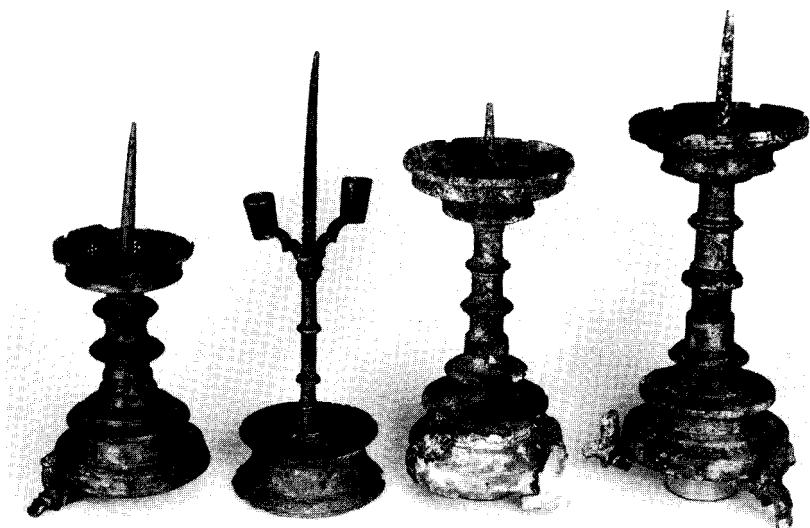

afb. 2. Pelgrimsinsigne? Tekening A. Meyknecht.

mest-tot veenachtige lagen met veel huisvuil. 4. Daarboven een ca 1 meter dikke laag zand waarop de huidige straat was aangelegd. De ophogingslaag van klei was zeer arm aan vondsten. Mogelijk maakt deze laag deel uit van een dijkje langs de Nieuwe Rijn dat in 1978 bij rioolaanleg ter hoogte van het Gangetje werd waargenomen.³ Gezien de omvang van de werkput en omdat een eventueel dijkje door het profiel in de lengterichting zou worden gesneden kon dit niet met zekerheid worden vastgesteld.

De ophogingslagen van mest tot weinig materiaal waren zeer rijk aan vondsten. Hout, bot, leer en zaden waren in deze lagen goed geconserveerd. Aardewerk uit dit pakket is voornamelijk geïmporteerd, het betreft zgn. Pingsdorf-, Paffrath- en Andenne-aardewerk. Tot de opmerkelijkste vondsten behoren enkele fragmenten van olielampen van Andenne-aardewerk. Daarnaast komt in veel geringere hoeveelheid lokaal vervaardigd kogelpot aardewerk voor. Het lagenpakket kan op grond van deze scherven voorlopig worden gedateerd in de tweede helft van de 12de en de eerste helft van de 13de eeuw. De botvondsten bestaan voornamelijk uit keukenafval. Koe, schaap, varken en vis stonden op het menu. Enkele benen voorwerpen, kaardekammen en glissen werden verzameld. Hoefijzers, een halve schaar, gespen en fragmenten daarvan maken deel uit van de metaalvondsten. Een bijzondere vondst is een gegoten tinnen (?) speldje, mogelijk een pelgrimsinsigne, waarop een kerk of kapel is afgebeeld (afb. 2).

In de ophogingslagen waren planken, palen, balken en ook resten van vlechtwerk bewaard. In één geval werden liggende balken aangetroffen, die op dikke verticaal staande balken waren gefundeerd. Waarschijnlijk vormden zij een deel van de fundering van een gebouw. Binnen dit gebouw werd een rijtje van een vijftal verticaal staande planken gevonden, die met messing en groef ineen grepen. Vele plat liggende planken hebben mogelijk

afb. 3. Kandelaars Doelenterrein. Foto A. Poptie.

deel gevormd van vloeren. Resten die op een weg kunnen wijzen zijn slechts op twee plaatsen gevonden: éénmaal een nogal verstoorde laag schelpgruis geheel bovenin het pakket en éénmaal in het profiel een rij evenwijdig liggende dunne paaltjes, die onderdeel van een knuppelweg zouden kunnen zijn.

Aangezien het ophogingspakket in de 13de eeuw plotseling eindigt en aan de bovenkant scherp van het bovenliggende straatzand is gescheiden, is het niet onmogelijk dat de top van dit pakket is afgegraven. Ook de ingravingen van een mogelijk 15de/16de-eeuws rioolstelsel kunnen niet hoger dan het mest-veenachtige pakket worden gevolgd. Een bijbehorend niveau ontbreekt. Is onder de straat mogelijk de top van het 12de/13de-eeuwse lagenpakket afgegraven, het is dankzij de Breestraat dat, behoudens de ingravingen van het rioolstelsel, de lagenopbouw vrijwel geheel ongestoord was, een in een stad zeer bijzondere omstandigheid.

Doelenterrein

Bij de werkzaamheden ten behoeve van de nieuwbouw van de Rijksuniver-

siteit op het voormalige Doelenterrein werd in een kelder (?) een bronzen kandelaar en gedeelten van nog vier andere kandelaars aangetroffen. Het terrein vlak bij de Patersbrug heeft deel uitgemaakt van het St. Catharina-klooster genaamd Groenendaal, dat zich uitstreckte van de Achtergracht, de huidige Doelengracht, tot aan de Vest, thans Witte Singel. Het klooster heeft ongeveer 200 jaar bestaan. Het moet vóór 1415 zijn gesticht en omstreeks 1600 zijn afgebroken.

De bronzen kandelaars, die waarschijnlijk uit de eerste helft van de 15de eeuw stammen, bevonden zich op één na in vrij slechte staat. De kandelaars zijn geconserveerd (niet gerestaureerd) door het Centraal Laboratorium voor onderzoek van voorwerpen van Kunst en Wetenschap in Amsterdam en hebben een plaats in het Stedelijk Museum de Lakenhal gekregen. In *Bodemonderzoek in Leiden*, 1987 zal een beschrijving van deze bijzondere bodemvondst worden opgenomen (afb. 3).

Klokpoot

Ten behoeve van woningbouw werd het terrein Langegracht/hoek Klokpoot bouwrijp gemaakt. Uit historische gegevens was bekend dat ter hoogte van de Klokpoot aan de Oude Singel een pottenbakker (majolicabakker) heeft gewoond. Bij grondwerkzaamheden ten behoeve van de doorbraak van de verbinding tussen de Pelikaanstraat en de Langegracht in 1973 werden reeds verscheidene afvalproducten van een majolicabakker gevonden. Helaas zijn deze voorwerpen in particuliere handen terecht gekomen en verdwenen. Bij bovenvermelde bouwwerkzaamheden kon nog een klein deel van het terrein van de majolicabakker worden onderzocht. Dit onderzoek leverde een duidelijk bewijs van een majolicaproductie. Veel biscuittegels en -schotels werden gevonden. Biscuit is de naam voor het eerste baksel, waarna de borden, schotels en tegels na het aanbrengen van het tinglazuur, worden beschilderd en geglazuurd om tenslotte ten tweede male te worden gebakken. Het gevonden biscuutmateriaal heeft dus kennelijk het eerste bakproces niet goed overleefd – vele aan elkaar gebakken tegels werden gevonden en werd op het achtererf gestort. Tussen de misbakfels werden veel proenen gevonden. Proenen zijn driehoekige stukjes aardewerk voorzien van drie punten, die tussen de te bakken borden en schotels werden geplaatst teneinde het aan elkaar bakken te voorkomen. Op vele majolicaschotels zijn de indrukken van proenen aan de bovenzijde zichtbaar. Later werden de borden in kokers op pennen gestapeld waardoor geen beschadigingen meer aan de bovenzijde optraden doch slechts kleine oneffenheden aan de achterzijde zichtbaar bleven. Op het terrein werden eveneens veel fragmenten van afgewerkte majolicaschotels (misbakfels)

afb. 4. Bodenvondsten Mirakelsteeg. Linkerkom met jaartal 1640. Foto H. Suurmond.

gevonden. Leden van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland zullen aan de hand van de patronen trachten na te gaan of er karakteristika kunnen worden gevonden voor typisch Leidse producten. Dit onderzoek zal enige jaren in beslag nemen.

Mirakelsteeg

Bij rioleringswerkzaamheden in de Mirakelsteeg kwamen enige beerputten te voorschijn. Een van deze putten bevatte een hoeveelheid 17de-eeuwse aardewerk- en majolicascherven. Door enig plak- en gipswerk konden hieruit enige fraaie voorwerpen worden verkregen. Afb. 4 toont een tweetal kommen van rood aardewerk met gele slibversiering. De pottenbakker heeft de datering voor ons vergemakkelijkt door in de kom met de haan het jaartal 1640 aan te brengen.

Van een viertal majolicaborden lijkt het bord van rood bakkende klei met een voorstelling van twee Chinezen een bijzonder product te zijn (afb. 5). De kleur van het gehele bord is ongetwijfeld wit geweest, doch door langdurig verblijf in een put zijn de scherven zeer donker verkleurd. Het bord is zo goed mogelijk opgebleekt, maar op de foto zijn de donkere verkleuringen toch nog duidelijk zichtbaar. Verder opbleken is met het oog op de kwetsbare gele kleur van de Chinese figuren nagelaten. Vermeldenswaard is voorts een majolica papkom (afb. 6).

Van het rode aardewerk kan verder een vijftal olielampjes genoemd

afb. 5. Majolicabord met twee
Chinezen. Foto H. Suurmond.

afb. 6. Majolica *paper*kom. Foto H.
Suurmond.

worden (afb. 7). Een pikante bijzonderheid hierbij is dat de Mirakelsteeg reeds in het midden van de 15de eeuw één van de door de overheid aangewezen straten was waar “deernen die in ‘t openbair leven sitten” mochten wonen.

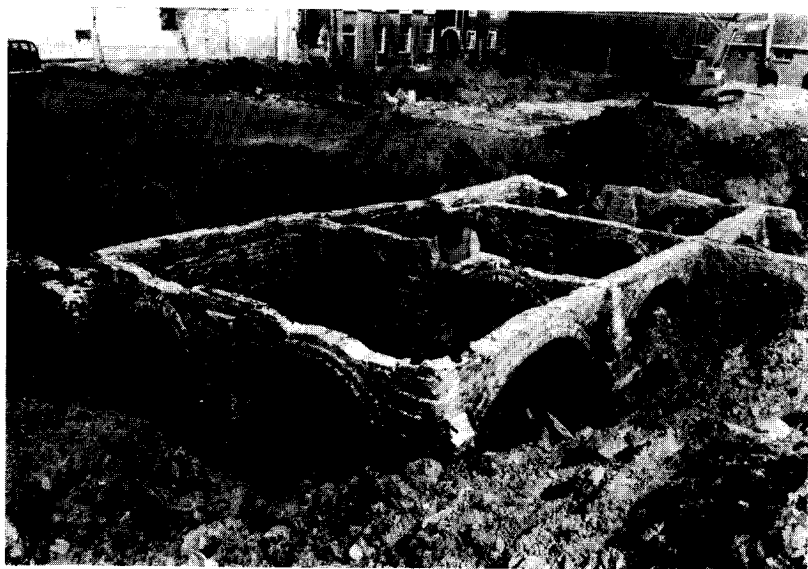
Morspoortkazerneterrein

Bij de afbraak van de uit de vorige eeuw stammende Morspoortkazerne werd nagegaan of er nog funderingen van de in 1815 afgebroken koren-molen De Put aanwezig waren. Van deze molen is niets teruggevonden. Wel kwam een fundering op spaarbogen (afb. 8) van een rechthoekig gebouw aan het licht. Een dergelijke constructie werd veelal toegepast indien men snel op een hoger niveau wilde komen, b.v. als men veel last van water had. Bovendien was dit, in een tijd waarin de arbeid van een metselaar goedkoper was dan een aantal bakstenen, een zuinige manier van funderen, vandaar de benaming spaarbogen.

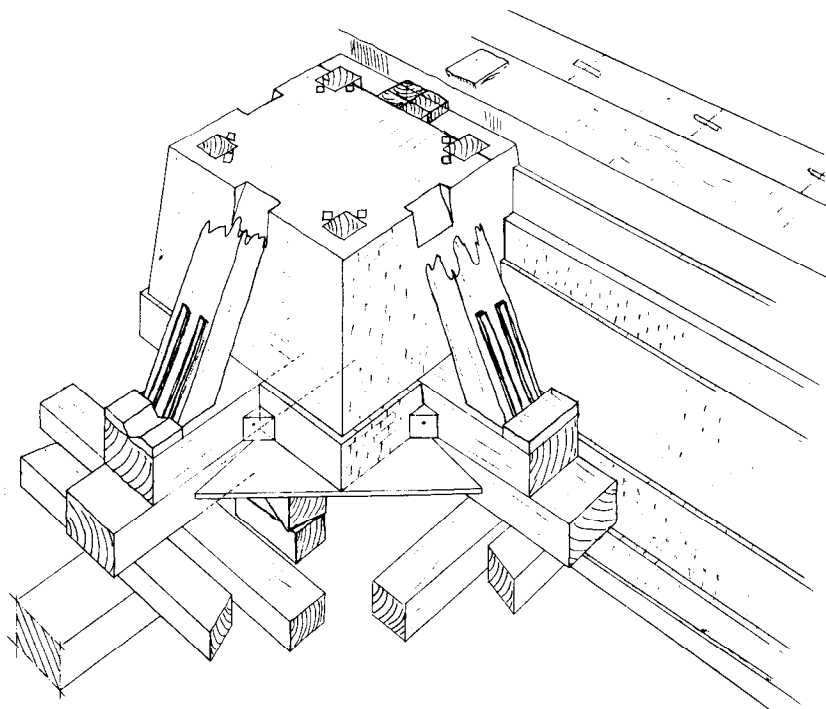
Van welk gebouw is dit nu de fundering geweest? Bouwtechnisch gezien zou deze fundering uit de eerste helft van de vorige eeuw kunnen stammen. Tot 1815 stond op deze plaats de koren-molen De Put. Op de kaart van Van Campen uit 1850 is duidelijk een in het water van de Rijn uitgebouwd gebouw (loods?) te zien. De Morspoortkazerne was toen nog niet gebouwd. Misschien kan in archieven nog worden achterhaald waarvoor dit gebouw heeft dienst gedaan. Bij de grondwerkzaamheden werden verder nog gedeelten van de kademuur van de gedempte Eerste Binnenvestgracht blootgelegd.

afb. 7. Olielampjes. Foto H. Suurmond.

afb. 8. Fundering op spaarbogen. Foto Ir. H.H. Vos.

afb. 9. Fundering “Kraan”. Tekening C. Wilharm afd. Landmeten, Dienst Gemeentewerken.

Waaghoofd

Bij de herstelwerkzaamheden aan de walmuren rond het Waaghoofd werd rekening gehouden met de mogelijkheid resten van de fundering van de “Craen” aan te treffen. De “Craen”, ook wel “wijnkraen” genoemd, wordt reeds in 1391 in bronnen vermeld. De “Craen” was een door de Gemeente verpachte hefboom waarmee hoofdzakelijk vaten doch ook ander zwaar materiaal uit schepen op de wal konden worden getakeld.

De bekende kaarten van Van Deventer (1550) tot Van Campen (1850) laten op het Waaghoofd een meer of minder duidelijke, in de loop der tijden steeds van vorm veranderende, kraan zien. Bij graafwerkzaamheden in het afgelopen jaar bleek de gehele fundering nog intact in de grond aanwezig te zijn. Archiefonderzoek leerde dat het gevonden stuk metselwerk in de vorm van een afgeknot trapezium de fundering moet zijn geweest van een in 1817 gebouwde en in 1834 gebroken gietijzeren kraan. Afb. 9 toont

de opmetingstekening van de fundering met de schuine houten schoren. Om bouwtechnische redenen kon het metselwerk ter plaatse niet gehandhaafd worden en werd dit voorzichtig verwijderd. Hierdoor kwam de gehele houten fundering te voorschijn. Het lijkt waarschijnlijk dat het houten kruis een restant is van de laatste houten kraan die in 1728 aanwezig was en in 1816 werd afgebroken. De laatste kraan die op het Waaghoofd heeft gestaan was van hout, een zgn. "spriet", die op de stenen fundering van 1817 was geplaatst en, na in onbruik te zijn geraakt, tenslotte in 1863 werd gesloopt. De houten restanten van de kraanfundering zijn na zorgvuldig te zijn ingemeten, getekend en gefotografeerd enige meters landinwaarts weer "herbegraven".

In het jaarverslag 1981 van de Archeologische Begeleidingscommissie zal een volledig rapport over de gevonden funderingsresten en de technisch-historische interpretatie hiervan worden opgenomen. Het is jammer dat een zo markant hefwerktuig als de "Craen" uit het Leidse stadsbeeld is verdwenen. Het zou wellicht een goede gedachte zijn te zijner tijd een volledige reconstructie van de middeleeuwse houten kraan op het Waaghoofd te overwegen.

AANTEKENINGEN

1. Een volledig verslag van dit onderzoek zal t.z.t. worden gepubliceerd in de Berichten van *het Oudheidkundig Bodemonderzoek*.
2. H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, Leiden 1975.
3. H.A. van Oerle en H.H. Vos, "De Leidse 'waterkant'", *Bodemonderzoek in Leiden* 1980 p. 35-39.

DE LEIDSE MONUMENTEN EN HET LEIDSE STADSGEZICHT

Veranderingen van het stadsbeeld in 1981

door

E.J. Veldhuyzen

In 1981 werd nog een groot aantal monumenten en beeldbepalende panden gerestaureerd, ondanks dat de economische crisis ook in de restauratie steeds meer voelbaar werd. Dat in 1981 nog zoveel restauraties tot stand kwamen, is vooral te danken aan het feit dat de plannen tot restauratie of renovatie zover gevorderd waren, dat het organisatorisch en financieel nog mogelijk was ze uit te voeren. De activiteiten voor restauratie, renovatie en ook nieuwbouw waren in dit jaar tamelijk gelijk over de hele binnenstad verspreid.

Zo verscheen in het oudste stadsdeel de “Pieterswijk” aan de *Boommarkt 3* een heel nieuw, modern en toch monumentaal aandoend pand in twee kleuren baksteen, wat het heel goed doet en een passende aanwinst in het stadsgezicht aldaar mag worden genoemd.

Breestraat 32 kreeg een nieuwe winkelpui, waarbij de oude puiomlijsting van behakt hardsteen en stalen puibalk gehandhaafd bleef. De karakteristieke tegellambrizing in de portiek ging verloren achter een nieuwe bepleistering.

Herensteeg 20-22-24 werden geheel herbouwd wegens een zeer bouwvalige toestand waarbij de pakhuisdeuren van *nr 20* werden vervangen door twee kozijnen met T-ramen. Van *nr 22* werd de ondergevel gewijzigd, waardoor een betere verhouding ontstond door zesruitschuifvensters en een deurkozijn met levensboom in het bovenlicht aan te brengen. Ook de kozijnen op de verdieping kregen uitschuiframen. Van *nr 24* kreeg het raam van de begane grond een 19de-eeuwse indeling van zes ruiten. Inwendig werden de drie panden heringedeeld en verdeeld in een aantal wooneenheden.

Het *Schapenpoortje* aan de *Langebrug* is gerestaureerd en opnieuw geschilderd, zodat het weer een klein juweeltje in de Langebrug vormt. Voor de ingang is in het rabat op een leuke manier een toegangspadje gestraat met kinderhoofdjes.

afb. 1 Herensteeg 20-24. Foto C. W. Fock 1982.

afb. 2. Langebrug 28. Foto C. W. Fock 1982.

Langebrug 28 werd geheel gerestaureerd, waarbij de lelijke onderpui verdween. Er voor in de plaats kwam een kozijn fraai samengesteld uit deur, ramen en kelderraam. Alle ramen kregen een roedenverdeling. Het is een opvallende restauratie geworden in vergelijking met wat het indertijd als half pakhuis was. Een leuk uithangteken geeft een aardig accent aan het geheel.

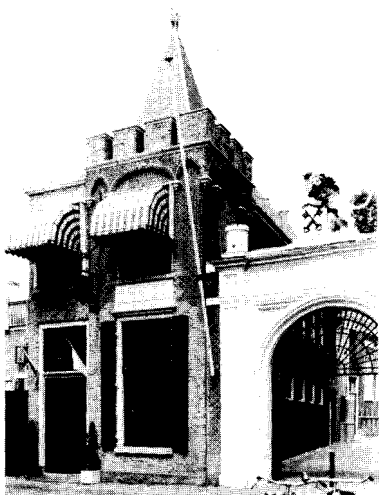
Lokhorststraat 25 werd inwendig gerenoveerd; de ramen van de begane grond kregen een empire indeling.

Pieterskerkgracht 22 werd verbouwd zonder dat de monumentale waarde werd verbeterd of gerestaureerd.

Rapenburg 8 en 70 ondergingen een kleine gemeenschappelijke verbouwing.

Van *Rapenburg 34* werden de tweede verdieping en de zolder met de kap gerestaureerd. Ook de daarbij behorende gedeelten van de voor- en achtergevel werden onder handen genomen.

Stadhuisplein. De granieten trap die verbinding gaf tussen de *Korenbrugsteeg* en het Stadhuisplein is vervangen door een grote open kwart-ronde bakstenen trap, wat de architectuur van de bouwkundige compositie, bestaande uit keermuur, trap en stadhuisgebouw geen goed heeft gedaan.

afb. 3. Burchtsteeg 72. Foto C. W. Fock 1982.

Van *Steenshuur 3* werd op de ruiten van de begane grond een reclame aangebracht, terwijl de kozijnen wit geschilderd werden. Dit pand is het laatste tiental jaren er beslist niet op vooruit gegaan.

In het gebied van de voormalige voorstad "Hogewoerd" werd *Hogewoerd 16* inwendig verbouwd t.b.v. een horecabestemming.

In het "Hoogland", de beide huidige Pancraswijken, verloor *Burgsteeg 12* zijn grote winkelpui en kreeg weer zijn oorspronkelijke ondergevel met een fraai deurkozijn met gesneden bovenlicht en een raam met roedenverdeling, zodat ter weerszijden van de toegangspoort tot het Burchtplein de symmetrie werd hersteld. Van het pand werd het casco gerestaureerd. Ook de *toegangspoort* zelf werd gerestaureerd en geschilderd zoals dat vroeger ook het geval is geweest blijkens oude foto's. Het wapen met de leeuw als schildhouder werd gepolychromeerd, wat het geheel een fleurig en opvallend aanzien in de Nieuwstraat geeft.

Burgsteeg 74, de z.g. *Fonteinzaal* die indertijd t.b.v. het restaurant was vertimmerd, werd geheel gerestaureerd waarbij de oude lambrizeringen en plafonds werden hersteld. Voor de indertijd afgebrande Burchtzaal kwam een nieuw gebouw in de plaats die de naam van *Tuinzaal* kreeg.

Op het *Burchtplein* werd een parklinde geplant, die als een parasol langs een ijzeren frame geleid wordt, wat een aardig gezicht geeft.

Van het *Burchthek* werden de zandstenen zuilen met wapens en schild-

afb. 4. *Mierennesthofje* - Hooglandse Kerkgracht. Foto C. W. Fock 7982.

houders gerestaureerd en alle wapens werden gepolychromeerd, wat een zeer kleurig gezicht geeft aan het Burchtplein.

De *Burchttrap* waarvan nog enige restanten van treden onder de groene graszoden van het talud van de Burchtheuvel verborgen lagen, is geheel naar oude prenten teruggebracht. De trap verbindt de Burcht rechtstreeks met het Burchtplein beneden.

Groenesteeg 15 werd geheel gerenoveerd. Uitwendig bleef het ongewijzigd.

Groenesteeg 23-25 werd verheeld en tot nieuwbouw getransformeerd.

Van *Herengracht 10* werden alle technische gebreken van het casco hersteld en de monumentale onderdelen gerestaureerd, waarbij de T-ramen een roeden-indeling kregen.

Hooglandse Kerkgracht 6 werd geheel gerestaureerd en in wooneenheden verdeeld, waarbij de ingang naar de zijgevel in de Koppenhinksteeg werd verplaatst door twee nieuwe toegangen aldaar te creëren. Daarbij verdween de pakhuis onderpui waarvoor een gesloten voordeur met twee ramen in de plaats kwamen. De ramen kregen daarbij op de begane grond een empire-indeling, terwijl die op de verdieping een roedenverdeling kregen.

Hooglandse Kerkgracht 11 werd gerestaureerd, waarbij alle T- en andere ramen weer door empire-ramen werden vervangen. Boven de voordeur is een eenvoudig snijraam met schuine roeden aangebracht; de gevel werd in steenrode kleur geschilderd.

Hooglandse Kerkgracht 34, het voormalige voorgebouw van de inmiddels gesloopte Remonstrantse Kerk, werd geheel gerenoveerd en voor aparte wooneenheden ingericht. De voorgevel verloor daarbij de kerkingang en kreeg een raamkozijn daarvoor in de plaats. Ook kreeg dit pand door sloop van indertijd aangebouwde en verbouwde onderdelen weer een geordende achtergevel.

Hooglandse Kerkgracht 38, het *Mierennesthofje*, dat tientallen jaren in zeer vervallen staat verkeerde, onderging een metamorfose door een zeer geslaagde restauratie. Het is een klein en rustig hofje van waaruit men een prachtig gezicht heeft op de Hooglandse Kerk.

In het nauwe gedeelte van de Hooglandse Kerkgracht kwam de renovatie van een hele rij woningen gereed, die aan de achterzijde (evenals de reeks woningen aan de Nieuwstraat) een dakterras boven de Openbare Bibliotheek kregen:

Van *Hooglandse Kerkgracht 31*, een woonhuis met een gevel uit het begin van deze eeuw, werd bij de renovatie de oude toestand met één voordeur hersteld. De rechtervoordeur, die dichte panelen had, werd vervangen door een kozijn met T-ramen; gezien de breedte van deze muuropening was hier oorspronkelijk ook een raam, terwijl de linker voordeur, die smaller is en een gietijzeren rooster draagt, de oorspronkelijke deur moet zijn geweest.

Hooglandse Kerkgracht 33, een pand met getande kroonlijst en siermetselwerk in het fries en met bijzonder gemetselde strekken boven de kozijnen, werd gerestaureerd en voor bewoning geschikt gemaakt, waarbij de grote pakhuisdeuren op de begane grond vervangen werden door twee kozijnen met ongedeelde boven- en onderramen zoals die op de eerste verdieping ook voorkomen.

Hooglandse Kerkgracht 35 is opnieuw opgetrokken ongeveer zoals het voor de afbraak was. In de plaats van de twee raamkozijnen op de begane grond kwam nu één venster, terwijl boven de deur een laag bovenlicht kwam. De gevel werd zoals voorheen het geval was, gepleisterd.

Ook de voorgevel van *Hooglandse Kerkgracht 37* werd opnieuw opgetrokken in schoonmetselwerk ongeveer zoals het voor de afbraak was. De borstweringen echter tussen de kozijnen zijn wat groter geworden, terwijl ook het bovenlicht van het voordeurkozijn daardoor wat in de verdrukking is gekomen.

Hooglandse Kerkgracht 39, met een gevel uit het begin van deze eeuw werd geheel gesloopt en vervangen door een nieuwe hedendaagse gevel

afb. 5. Hooglandse Kerkgracht 37-39. Foto C. W. Fock 1982.

met traditionele indeling en ongedeelde boven- en onderschuiframen in de kozijnen. Het poortdeurtje links in de gevel herinnert nog aan de hier vroeger gelegen *Burchtpoort*, die toegang gaf tot de op het achterterrein staande woninkjes.

Hooglandse Kerkgracht 43-45, het voormalige wijnpakhuys, werd boven voor bewoning geschikt gemaakt en kreeg beneden een bestemming voor de Bibliotheek. Daarbij behoeften alleen maar de vensters van de begane grond gecombineerd te worden.

Van *Hoogstraat* 6 werd de kelder, die onder de straat en de Visbrug door op het water uitkomt, voorzover nodig hersteld en opnieuw ingedeeld, waarbij tijdens de restauratie nog een nieuwe kelderruimte en gemetseld trapje werden ontdekt.

In *Hooigracht* 39 zijn de decoratieve wandschilderingen in de tuinkamer gerestaureerd.

Het prachtige pand *Hooigracht* 48 werd inwendig geheel gerestaureerd.

In *Nieuwstraat* 4 kwam de hoofdingang van de Openbare Bibliotheek. De grote winkelpui met de gebogen bovendorpel moest wijken voor op

moderne wijze ingebrachte muuropeningen, waarvan de middelste en linker toegang geven tot de Bibliotheek en de rechter via een hardstenen buitentrap met bordes de ingang vormt van de bovenwoning. Op de verdiepingen kwamen nu empire-ramen.

Van *Nieuwstraat* 6 kwamen i.p.v. de grote pakhuisdeuren met aan weerszijden een smalle hoge raamopening, twee raamkozijnen met T-vensters met daarnaast een voordeurkozijn. Ook de kozijnen op de tweede verdieping kregen T-vensters, zodat het pand nu weer een complete woonhuisgevel vertoont.

Nieuwstraat 8. Ook hier moest de grote onderpui wijken voor twee kozijnen met T-vensters en een voordeur. Het deurkozijn kreeg een voorname omlijsting met hoofdstel, terwijl het pakhuiskozijn op de tweede verdieping vervangen werd door een raamkozijn met T-venster.

Bij *Nieuwstraat* 72 kregen de ramen op de eerste en tweede verdieping een eenvoudige roedenverdeling zoals die op de begane grond reeds aanwezig was.

Over het tracee waar tot in de vorige eeuw nog de Burchtgracht liep, werd het *Van der Sterrepad* aangelegd, dat als wandelroute van de Oude Rijn naar de Nieuwe Rijn bedoeld is langs de voet van de Burchtheuvel en achter langs het Koetshuis. Over de Oude Rijn werd daarbij ter hoogte van de Dullebakkerssteeg een voetbrug aangelegd die verbinding geeft tussen de Haarlemmerstraat en (via het genoemde Van der Sterrepad) de *Nieuwstraat/Nieuwe Rijn*. Over de plaats en de vorm van de brug zijn de meningen verdeeld.

Vestestraat 40. In de gevel aan de Groenesteeg zijn in de blindnissen ramen met een 19de eeuwse ruitverdeling aangebracht zoals die ook voorkomt in de vensters van de verdieping, terwijl de pakhuisdeuren aan de Vestestraat moesten wijken voor een dubbele voordeur met panelen, glas en ijzerwerk; ook enkele ramen werden aan deze gevel toegevoegd.

In het “Marendorp” werd aan het einde van de *Haarlemmerstraat* de *Overdekte*, een voormalig kerkgebouw gesloopt, wat tijdelijk een open gat in dit straatgedeelte veroorzaakte.

Lange Mare 38 onderging een inwendige verbouwing, waarbij de T-ramen van de eerste verdieping vervangen werd door empire-ramen overeenkomstig die van de reeds bestaande kozijnen van de tweede en derde verdieping.

De restauratie van *Oude Rijn* 28 hield in het opheffen van de technische gebreken en het herstellen van bouwkundig historische onderdelen, waaronder de kap. Daarbij verdween de grote winkelpui en daarvoor in de plaats kwam een monumentaal deurkozijn, waarin een deur met ijzeren

afb. 6. *Nieuwstraat 4-8 (Openbare Bibliotheek)*. Foto C. W. Fock 1982.

roosterwerk en een snijraam omlijst door pilasters en hoofdstel, met ter weerszijden een groot empire-raam. Ook de ongedeelde schuiframen van de eerste verdieping kregen een empire-indeling. De lelijke lichtreclame werd vervangen door een fraai uithangteken. Een hele verbetering in het stadsgezicht.

Oude Vest 53 onderging een inwendige renovatie. De T-vensters in de voorgevel bleven bij de restauratie gehandhaafd, maar de voorgevel werd wel opnieuw gevoegd.

Oude Vest 79 werd geheel gerestaureerd en kreeg daarbij een nieuwe spiltrap. De voorgevel met zijn empire-ramen bleef ongewijzigd; alleen de voordeur met zijn glasruiten en verticale schrootjes werd vervangen door een deur met drie panelen met in het midden een gietijzeren roosterwerk. Het achterhuis met volgebouwde binnenplaats bleef een moderne kantoorruimte.

Van *Voldersgracht 39* werden de garagedeuren vervangen door een dubbel raamkozijn met 19de-eeuwse ruitverdeling, de vlakke voordeur werd vervangen door een paneeldeur, waarboven een eenvoudig snijraam werd aangebracht. De tympaanachtige bekroning van de dakkapel werd rechtgetrokken, terwijl de oud-hollandse dakpannen moesten wijken voor de strakke opnieuw-verbeterde hollandse pannen.

De *Van der Werfstraat* kreeg na een nieuwe riolering ook een nieuwe bestrating waarbij een herindeling van het bestratingspatroon plaats vond. Een eindeloze rij plaatstalen leienaartjes markeren de voor de voetgangers bestemde gedeelten. In de straat kwamen Haagse lantaarnpalen, die Leiden vroeger ook gekend heeft, met daarbovenop niet een Leidse, maar een Amsterdamse lantaarnkop.

Een belangrijke restauratie kwam in de “Camp” tot stand met het herstel van de toren, voorgevel en orgel van de *Hartebrugkerk*. O.a. scheurvorming in de voorgevel, het in ongerede raken van de balustrade en de dakbedekking maakten een herstel noodzakelijk dat nu de voorzijde van de kerk voor verder verval behoedt. De beschildering van het tympaan, het hoofdgestel en de zuilen enz. en het vergulden van diverse onderdelen maken deze restauratie tot een feest.

Oude Vest 37 onderging een algehele restauratie. De T-ramen van de voorgevel kregen daarbij weer schuiframen met roedenverdeling.

In de “Academiewijk” werd *Galgewater 72* geheel gerestaureerd. De zes-ruitsschuiframen op de begane grond en eerste verdieping kregen een nieuwe indeling van vijftien ruiten, terwijl de vlakke voordeur vervangen werd door een paneeldeur.

Ook *Galgewater 73* werd geheel gerestaureerd. De T-ramen op de eerste verdieping kregen weer een empire-indeling, terwijl het raamkozijn in de top werd ingekort en de vlakke voordeur eveneens weer panelen kreeg. De restauratie van beide pandjes vormt een aanwinst in het stadsgezicht aan het Galgewater.

Aan het *Galgewater* en de *Weddesteege* kwam een groot, modern woningen-complex gereed, dat wat de schaal en het gebruik van bouwmaterialen betreft goed is aangepast in het stadsgezicht aan dit brede water. Ook op het binnenterrein erachter kwam een nieuwbouw rondom een nieuw gevormd pleintje.

Van Rapenburg 77 werd de kap hersteld en de voorgevel kreeg een opknappbeurt.

Rapenburg 61, het huis “*Snouck Hurgronje*”, onderging een inwendige restauratie en een herstel van de kappen.

Rapenburg 87. Na de restauratie van de kappen in voorgaande jaren werd nu ook de stoep gerestaureerd. Dat kon nú, want de monumentale stoep-palen worden nu beschermd door een bataljon betonnen (op hardsteen gelijkende) stoeppalen tegen het langskomende autoverkeer.

In “Levendaaal-West” werd *Garenmarkt 19* geheel gerenoveerd, waarbij de

a@. 7. Galgewater. Foto C. W. Fock 1982.

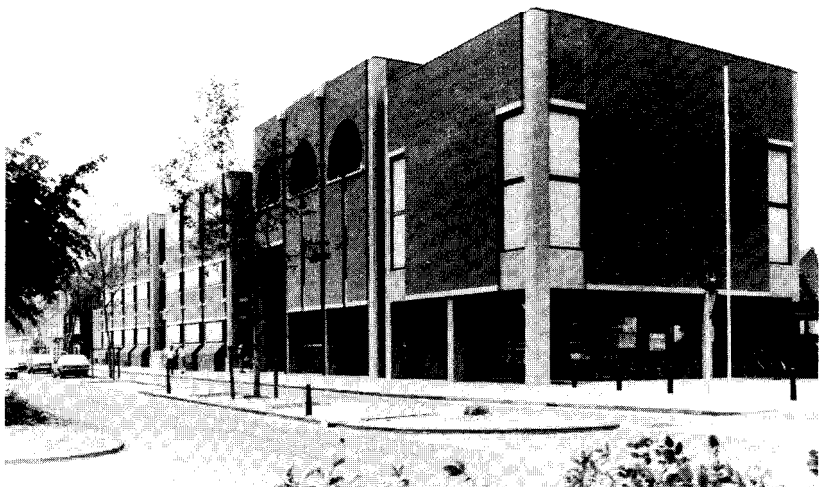
voorgevel ongewijzigd bleef. Ook de indeling bleef grotendeels hetzelfde.

Steenschuur 18 werd gerenoveerd en ingedeeld in zeven woningen. De ongedeelde schuifvensters van de voorgevel werden vervangen door T-vensters. In de zijgevel kwam een neveningang en kregen de kozijnen ook T-vensters, met uitzondering van de achterste kozijnen die evenals de kozijnen in de achtergevel, voor zover ze incompleet waren, weer schuiframen met roedenverdeling kregen. De restauratie van dit hoekpand op deze markante plek vormt een belangrijk winstpunt in het stadsgezicht.

Het indertijd uitgebrande pand *Vliet 34* met de Joodse Davidsster in de zijgevel werd bij de renovatie in appartementen verdeeld. De voorgevel kreeg ten behoeve van de lichttoetreding en het uitzicht op de zolderverdieping twee halve ramen in en onder de kroonlijst, terwijl het grote daklicht vervangen werd door een dakkapel. In de zijgevel waar de nieuwe centrale ingang kwam, bleven de bouwsporen en het golvende metselwerk bewaard.

Ook in het gebied van de “Noord-Vest” waren diverse restauratie- en nieuwbouwactiviteiten.

Beestenmarkt 10-11. Voor het smalle, lange pand nr. 10 en het ernaast staande kleine, lage pand nr. 11 kwam één nieuw gebouw, dat wat schaal, gevelindeling en materiaalgebruik betreft goed past in het stadsgezicht van de Beestenmarkt.

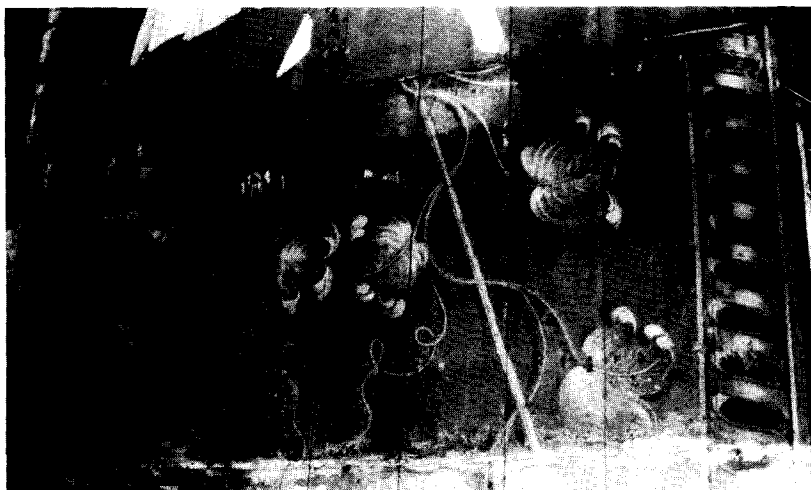
afb. 8. Langegracht 70 – Energiebedrijf. Foto C. W. Fock 1982.

Langegracht 70. Het nieuwe jaar van 1981 begon met de sloop van het voormalige kantoorgebouw van de Stedelijke Lichtfabrieken, waarbij vooral inwendig veel interessante Jugendstil-details aan houtwerk, tegelwerk en ijzerwerk verloren gingen. Aan het eind van het jaar 1981 kwam hier de tweede helft van het moderne kantoorgebouw van het Energiebedrijf Rijnland gereed. Het totale gebouw mag wat de architectuur betreft hier ter plekke een welkome aanwinst worden genoemd.

Nieuwe Mare 17-19 met een prachtige betegelde keuken werd geheel gerestaureerd en gerenoveerd. De voorgevel kreeg daarbij een nieuwe verflaag in paarsrode kleur, terwijl de ongedeelde ramen vervangen werden door empire-ramen en de gietijzeren dakramen plaats moesten maken voor twee dakkapellen.

De renovatie van *Oude Singel 48* hield in een herindeling van de plattegrond. De schuifvensters met ongedeelde boven- en onderramen kregen daarbij T-vensters.

Oude Singel 704 verloor bij de renovatie een aanzienlijk deel van de monumentale waarde, doordat aan het begin van de restauratie de tegels van het trappenhuis gestolen werden en ten behoeve van het economisch functioneel indelen van het huis, een oude schoorsteenmantel moest worden gesloopt, prachtige beschilderde plafonds verscholen raakten achter verlaagde plafonds en zware binnenmuren de structuur van het hele huis

afb. 9. Oude Singel 704. Plafondschildering afgeschermd door verlaagd plafond in 1987. Foto C. W. Fock

verstoorden. De kozijnen van de eerste en tweede verdieping evenals de dakkapel aan de voorzijde kregen ramen met roedenverdeling, zoals reeds in het bovenlicht van de eerste verdieping aanwezig was. Buitendaks verrees langs de zijkant een grote lange dakkapel, die behoorlijk in het zicht kwam; wel werd deze zoveel mogelijk aangepast door ramen met een roedenverdeling.

Oude Singel 220-226. Na een reeks van jaren steeds verder in verval te zijn geraakt, werd eindelijk dit complex ter hand genomen en kwam de renovatie in 1981 tot stand, waarbij de vier woningen in een groot aantal wooneenheden werden verdeeld.

Van *nr 220* kwam de oude blauwe en rode dakpannenbedekking weer terug na jaren achtereen met een noodbedekking van ruberoid te zijn "gesierd". De T-ramen zijn nu vervangen door ramen met een roedenverdeling, terwijl de kroonlijst die behoorlijk vergaan was, weer geheel werd hersteld en werkelijk een bekroning voor de restauratie vormt.

Van *nr 222* werden de ongedeelde boven- en onderschuiframen vervangen door T-vensters zoals ook op de verdieping reeds aanwezig waren. De moderne voordeur moest wijken voor een paneeldeur. Bovendien kreeg het pand om meer woonruimte te scheppen een dakkapel.

Van *nr 224* werden de T-ramen vervangen door schuiframen met een roedenverdeling. De moderne voordeur werd vervangen door een paneeldeur.

afb. 70. Oude Singel 220-226. Foto C. W. Fock 1982.

Ook bij nr 226 kwamen ramen met roedenverdeling in de plaats van de vroegere T-vensters, terwijl ook hier de moderne voordeur door een paneeldeur werd vervangen. Bovendien werd de voorgevel geschilderd, omdat hier verfsporen waren gevonden in tegenstelling tot het ernaast staande en met dit pand een geheel vormende voorgevel.

De achtergevels kregen alle ramen met roedenverdeling. Jammer genoeg ontsieren de brandtrappen hier de monumentale achtergevels en werden de achterterreintjes volgebouwd met bergingen.

In het Herengracht-Zijlsingel gebied, vroeger “Noord-Rynevest” geheten werd *Herengracht 77* gerenoveerd, waarbij de ongedeelde schuiframen op de verdieping aangepast werden aan de ramen van de begane grond en tweede verdieping, en zodoende een empire-indeling kregen.

Herengracht 27, een prachtig woonhuis is geheel gerestaureerd, waarbij de fabrieksachtige achterbebouwing is gesloopt. Het dubbele toegangskozijn aan de voorgevel moest plaats maken voor een voordeurpartij met rococo-omlijsting zoals die oorspronkelijk was geweest, terwijl de T-ramen op de eerste verdieping een empire-indeling kregen en die op de tweede verdieping een roedenverdeling evenals die van de dakkapel.

afb.11. Herengracht 27. Foto C. W. Fock 1982.

Nieuwe Rijn 104 werd geheel gerenoveerd, waarbij de ramen op de eerste verdieping ook weer een empire-indeling kregen als de overige kozijnen, terwijl een nieuwe paneeldeur in de plaats kwam van de moderne vlakke voordeur en erboven een 19de-eeuws ruitvormig snijraam werd aangebracht.

Tenslotte werd in Levendaal-Oost, het vroegere “Zuid-Rynevest”, *Vierde Binnenvestgracht 26*, dat tot pakhuis vervallen was, weer tot woning ingericht, waarbij de voorgevel zijn kozijnen met schuiframen met roedenverdeling en paneelvoordeur terugkreeg.

Ook *Vierde Binnenvestgracht 28* verloor zijn pakhuisbestemming waarbij de grote garagedeuren werden vervangen door ramen met roedenverdeling en een voordeur met panelen waarboven een 19de-eeuws snijraam. Het pand is geheel gerenoveerd en tot woning ingericht.

Tweede Gortestraat 30, een pakhuis met garagedeuren en kruispannen, werd weer tot woning ingericht, waarbij het raam een empire-indeling kreeg en het deurkozijn een paneeldeur met 19de-eeuws bovenlicht van rechte roeden.

Tweede Gortestraat 32, ook een vervallen pakhuis met garagedeuren en kruispannen, onderging eenzelfde restauratie.

Tweede Gortestraat 34, een vervallen woninkje met dichtgemetselde deur- en raamkozijnen onderging een restauratie, waarbij de schuiframen een roedenverdeling kregen en het deurkozijn een paneeldeur met bovenlicht in ruitvorm.

Tweede Gortestraat 36, eveneens een vervallen woninkje met bakstenen tuitgevel, werd op dezelfde wijze gerestaureerd.

Tweede Gortestraat 38, een woning met kroonlijst en empire-ramen, kreeg bij de renovatie in het voordeurkozijn een paneeldeur en een levensboom in het bovenlicht, terwijl de hele voorgevel in een licht bruinrode steenkleur werd geschilderd. Zo kwam in de tweede Gortestraat een hele rij panden in één keer weer tot herstel en bleef zodoende een stukje **bouwgiedenis** van deze buurt gespaard.

Verder kwamen in de *Haver- en Gortestraat* de renovatie van een aantal oude woningen en de bouw van een aantal nieuwe woningen gereed.

Hogewoerd 152 werd gerestaureerd, waarbij de T-vensters van de voorgevel weer plaats moesten maken voor ramen met een roedenverdeling. Ook kwamen er een nieuwe deur met panelen en een eenvoudig snijraam boven de toegang.

Levendaal 107-109. Na de restauratie van de woninkjes aan het binnenhof van het Bethlehemhofje, vorig jaar, kwam nu ook de restauratie van de

aan de straatzijde van het Levendaal en Kraaierstraat gelegen randbebouwing klaar.

Plantage 6 werd inwendig verbouwd, terwijl de achtergevel een geringe wijziging onderging.

Plantsoen 59 werd geheel gerenoveerd, waarbij alle technische gebreken werden verholpen en de monumentale onderdelen gerestaureerd. De moderne toegangsdeur werd daarbij vervangen door een meer passende dubbele deur met paneelroosters.

Zo bleef in 1981 de gang in de restauratie- en renovatieactiviteiten die de laatste jaren op dreef was gekomen, er nog in. Of dat in de komende jaren ook het geval zal zijn, valt gezien de economische crisis nog te bezien.

ADVERTENTIES

leidse spaarbank

(deel uitmakende van de
stichting nutsspaarbank
te 's-Gravenhage)

**voor al uw geldzaken
buitenlands geld
kluisloketten**

DISTRICTSKANTOOR: Doezastraat 35

overige kantoren in Leiden:	Oude Rijn/hoek Hooglandse kerkgracht Bevrijdingsplein 52 De Sitterlaan 87 Kooilaan 43a Hoge Rijndijk 53 Lage Morsweg 23 Pelmolen 1 (Merenwijk)
in Oegstgeest:	Geversstraat 46 Lange Voortplein 21
in Leiderdorp:	Winkelhof 17 Hoofdstraat 51
in Voorschoten:	Schoolstraat 176
in Warmond:	Dorpstraat 42

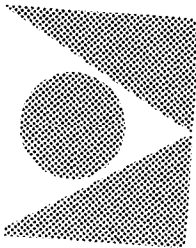
N.V. SLAVENBURG'S BANK
voor alle bankzaken

KANTOOR LEIDEN

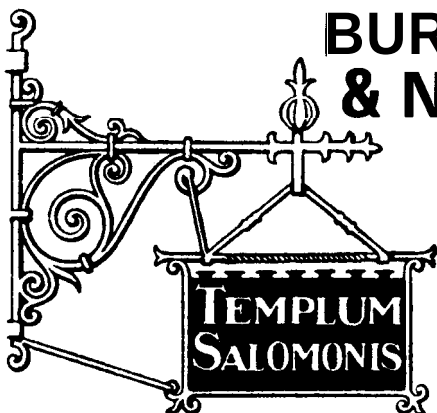
KORT RAPENBURG 20

**Organisatie-
handels- en
reklame-
drukwerk**

**DRUKKERIJ
DELTABACH**

Oranjelaan 37
Zoeterwoude-Rijndijk
Telefoon 071-89 92 41

**BURGERSDIJK
& NIERMANS**

BOEKHANDEL - ANTIQUARIAAT -
BOEKVEILINGEN
NIEUWSTEEG 1 - LEIDEN
TELEFOON 121067

S. v. Weesel en Zn B.V.

Hogewoerd 112 tel. 071-120354 Leiden
Grachtweg 5-7 tel. 02521-13131 Lisse

LOODGIETERSBEDRIJF

erkend installateur van gas, water en sanitair

- RESTAURATIE
- NIEUWBOUW • RENOVATIE
- VERBOUW
- UTILITEITSBOUW

B.V. AANNEMINGSBEDRIJF

DU PRIE

ADMIRAAL BANCKERTWEG 23 - LEIDEN -
TELEF. 124746*

LEIDSE VOLKSUNIVERSITEIT - K&O

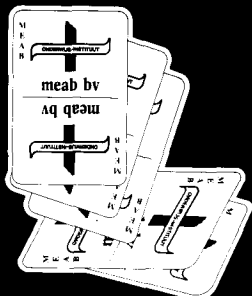
* orkestconcerten	* operette	*kreatieve cursussen
* kamermuziek	* musical	* taalcursussen
* koffieconcerten	* films	* studiecursussen
* zondagmiddagconcerten	* jeugdfilms	* leeskringen
* lichte muziek	* excursies	*lezingen
* opera	*toneel	* cabaret

*Afdelingen in Sassenheim, Katwijk, Oegstgeest, Leiderdorp.
Meer dan 20.000 inschrijvers. Bij betaling van
f 12,50 inschrijfgeld per persoon of f 25,- per gezin incl.
kinderen onder de 21 jaar (op gironummer 514933)
ontvangt men gedurende het lopende seizoen het
maandelijkse K&O-programmablade met informatie over
bovenstaande activiteiten.*

**INLICHTINGEN: K&O, OUDE VEST45,
LEIDEN. TELEFOON 141141**

onderwijs troef !!

onderwijs instituut

meab bv

herengracht 4 Leiden
telefoon 071 130660

Mondelinge cursussen

(heus, daar gaat niets boven)

Middenstandsexamen Marketing
Bedrijfseconomie Algemene ontwikkeling
Beroepsgoederenvervoer Steno
Ondernemersbrevet detailhandel ijzerwaren
en sportartikelen
Praktijkdiploma boekhouden
Moderne bedrijfsadministratie
Staatspraktijkdiploma
Examen Accountant-Administratieconsulent

Talencursussen (ook overdag!)

Duits-Engels-Spaans-Frans

Bedrijfsrespondentie

Nederlands-Engels-Frans-Duits

Interesse?

MEAB's studiewijzer ligt voor u klaar;
vraag 'm vrijblijvend aan: telefoon 071-130660,
dagelijks van 9.15-17.30 uur.

CENTRAAL
RIJNLANDSCH
ASSURANTIE
BEDRIJF

Beëdigd Makelaars

ALLE VERZEKERINGEN

CRAB B.V.

**ONROERENDE GOEDEREN
HYPOTHEKEN
FINANCIERINGEN
PERSOONLIJKE LENINGEN**

RIJNSBURGERSINGEL 56 - LEIDEN
kief. 132980 - 122654

PASTE URREIZEN

Verhuur van 30 t/m 57 persoons luxe moderne touringcars. Wij geven u deskundig advies bij het samenstellen van uw programma van elk gewenst vervoer ten behoeve van uw vereniging, familie of gezelschap van bejaarden.

Vraag gerust vrijblijvend offerte van uw vervoer tegen onze zeer aantrekkelijke prijzen.

PASTEURREIZEN

Stationsweg 108 Den Haag
tel.: 070-88.25.25/88.22.22

RUIM 50 JAAR

HARTWIJK

UITGEBREIDE
SORTERING

GASHAARDEN
GASFORNUIZEN
GASGEISERS

*

WASAUTOMATEN
CENTRIFUGES
VAATWASMACHINES

*

GEREEDSCHAPPEN
HUISHOUDELIJKE-,
LANDBOUW- EN
TUINARTIKELEN

GROTE KEUZE VOOR DE
DOE-HET-ZELVERS

*

ALLE AANSLUIT-
MATERIALEN VOOR
GAS, WATER, ELEKTR.
EN SANITAIR

*

VAKKUNDIGE
VOORLICHTING

*

GARANTIE VOOR
PRIMA SERVICE

LANDELIJK ERKEND
INSTALLATEUR

*

DE ZAAK MET
GROTE KORTINGEN

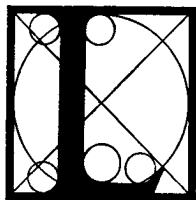
Het bekende speciale Leidse adres voor vakman en amateur

HARTWIJK

RUIME PARKEERGELEGENHEID

LEIDEN • NIEUWE BEESTENMARKT 7-11

TELEF. 126627

loridan b.v.

leiden

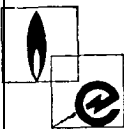
pieterskerk choorsteeg 14

telefoon 071 - 4 65 41

studio voor vormgeving en

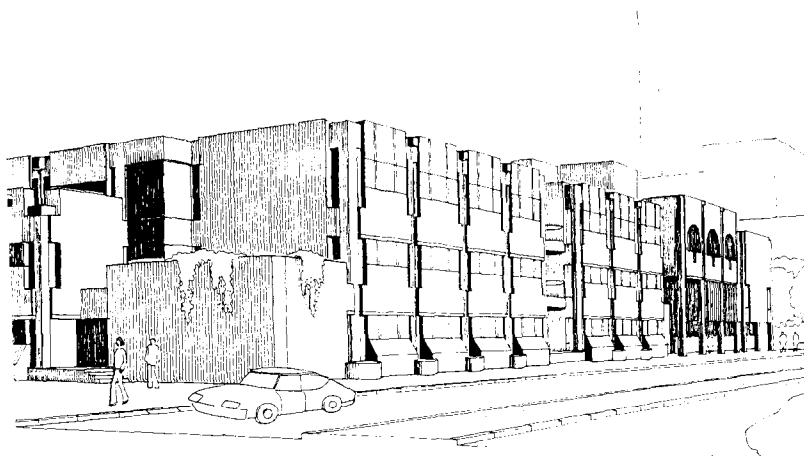
audio-visuele produkties

Energiebedrijf Rijnland

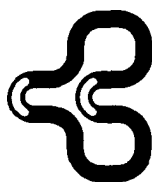
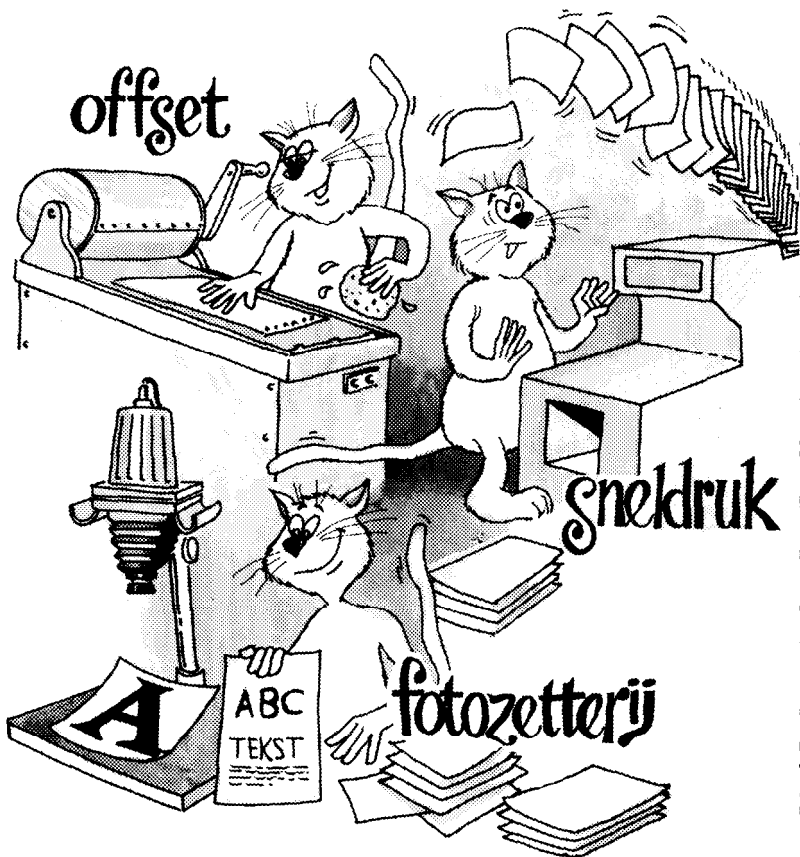
Leiden . Langegracht 70

Gas

Elektriciteit

Warmte

Beugelsdijk bv
drukker zonder poespas

Hooigracht 69-77 | 2312 KP Leiden

Tel.: 071-134419/134420

INHOUD

Voorwoord	5
Vereniging Oud-Leiden	7
Correspondenten in Rijnland	9
Verslag van de Vereniging Oud-Leiden over het jaar 1981	10
Jaarrekening 1981	14
Korte Kroniek van Leiden en omstreken 1981	17
De memoriemeesters van de Pieterskerk, door drs. Mieke van Baarsel	25
De pastoors van de Onze Lieve Vrouwekerk te Leiden, door drs. B.N. Leverland	56
Het eerste huwelijk van Pieter de la Court in 1657, door dr. C. Willemijn Fock	72
De restauratie van de gevel van het pand Breestraat 84 “van outs genaemt de Vergulde Druyff ” doch tegenwoordig bekend als “In den Vergulden Turk”, door drs. Albert J. Elen	86
Een Leidse familie in Wenen, door P.J. van der Zanden	113
Enkele notities van een ooggetuige betreffende de buskruitramp van 1807, door drs. Ingrid W.L. Moerman	127
Gustaaf Schlegel en het album van Leiden, door drs. R.E.O. Ekkart	131
Een Leidse molenbouwer wist iets van <i>aerodynamica</i> , door P.J. van der Zanden	139
De Vliet en de wedden daarin, door G. 't Hart	149
Archeologisch nieuws 1981, door H. Suurmond-van Leeuwen	168
De Leidse monumenten en het Leidse stadsgezicht. Veranderingen van het stadsbeeld in 1981, door E.J. Veldhuyzen	178